

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

**Етнографског
института
САНУ**

LXVII(3)

Београд 2019.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXVII (3)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXVII (3)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

LXVII

No. 3

Chief Editor:

Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Peter Finke, PhD (University of Zurich), prof. Karl Kaser, PhD (Karl-Franzens University, Graz), Gabriela Kilianova, PhD (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology – Russian Academy of Sciences, Moscow), Ivanka Petrova, PhD (IEFEM – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Jana Pospišilova, PhD (Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Brno), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), prof. Ljiljana Gavrilović, PhD (Institute of Ethnography SASA), corresponding member of the SASA Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA, Belgrade), Aleksandra Pavičević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board:

Prof. Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade)

Secretary:

Marija Đokić (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2019

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXVII
свеска 3

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Karl-Franzens Universität, Грац), др Габриела Килианова (Етнолошки институт САВ, Братислава), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт етнологије и антропологије РАН, Москва), др Иванка Петрова (ИЕФЕМ – БАН, Софија), др Татиана Подолинска (Етнолошки институт САВ, Братислава), др Јана Поспишилова (Етнолошки институт АН ЧР, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), проф. др Љиљана Гавриловић (Етнографски институт САНУ), дописни члан САНУ др Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ, Београд), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет:

Проф. др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Марија Ђокић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2019.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher:
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011–2636–804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектура и коректура:
Ивана Башић
Станислав Станковић

Превод:
аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној октобра 2019. године,
на основу реферата академика Димитрија Стефановића.

Accepted for publication at the meeting of the Department of Social Sciences SASA
in October 2019, based on the report of academician Dimitrije Stefanović

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у
базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the
Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk
samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central
and Eastern European Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year, and
can be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Refer-
ence Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory,
NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service),
CEEOL (Central and Eastern European Library).

I
Научни радови
Scientific Papers

Тема броја – Истраживање миграција
(ур. Сања Златановић и Јурај Марушиак)

Topic of the Issue – Research of Migrations
(eds. Sanja Zlatanović and Juraj Marušiaк)

- Сања Златановић, Јурај Марушиак, *Истраживање миграција у централној и југоисточној Европи: увод у темат* 493–499
Sanja Zlatanović, Juraj Marušiaк, *Research of Migrations in Central and Southeast Europe: Introduction*
- Ivaylo Markov, *Changing Practices of “Being Together” in the Transnational Kin-Relationships among Gorani* 501–522
Ивајло Марков, *Промена у праксама „бити заједно“ у транс-националним сродничким односима Горанаца*
- Ondřej Žíla, *After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton’s Bosnia and Herzegovina* 523–543
Ондреј Жила, *После доласка кући: облици и значења повратка у дејтонску Босну и Херцеговину*
- Konstantinos Tsivos, *The Greek Emigres in Czechoslovakia and Their Life in the 1960s* 545–557
Константинос Цивос, *Грчки емигранти у Чехословачкој и њихов живот у шездесетим годинама XX века*
- Yelis Erolova, *Refugee Integration in Bulgaria: Conditions and Challenges* 559–571
Јелис Еролова, *Интеграција избеглица у Бугарској: услови и изазови*
- Marta Stojić Mitrović, Aleksandra Đurić Milovanović, *The Narratives of Faith-based Organizations on Migrant Education in Serbia after the Closure of the Formalized Migration Corridor in 2016* 573–587
Марта Стојић Митровић, Александра Ђурић Миловановић, *Наративи верских хуманитарних организација о едукацији миграната у Србији након затварања формализованог миграцијског коридора 2016. године*

- Теодора Јовановић, *Студије избеглиштва или студије принудних миграција: теоријско-методолошки осврт и разматрање мултидисциплинарности у примени друштвених и хуманистичких наука* 589–606
- Teodora Jovanović, *Refugee Studies or Forced Migration Studies: Theoretical-methodological Review and Consideration of Multidisciplinarity in Applied Social Sciences and Humanities*
- Мирослава Лукић Крстановић, *Конструкт дијаспоре у фокусу политика ентитета и различитих мобилности* 607–630
- Miroslava Lukić Krstanović, *Diaspora Construct in the Focus of Entity Policies and Different Mobilities*
- Olga Šrajerová, *Slovaks in the Czech Lands after 1945 – between the State Nation, Minority and Assimilation* 631–648
- Ољга Шпрајерова, *Словаци у чешким земљама после 1945. године – између државотворне нације, мањине и асимилације*
- Michał Lubicz Miszewski, *Migration of the Poles to Slovakia after World War II* 649–660
- Михал Лубич Мишевски, *Миграције Пољака у Словачку после Другог светског рата*
- Desislava Pileva, *Marriage Migrants in Bulgaria – Aspects of Social Adaptation* 661–679
- Десислава Пилева, *Брачни мигранти у Бугарској – аспекти друштвене адаптације*
- Дејан Крстић, *Миграције планинског становништва југоисточне Србије у Зајечар и околину: пример трајних миграција планина–низија* 681–699
- Dejan Krstić, *Migrations of Highlands Inhabitants of Southeast Serbia to Zaječar and its Surroundings: an Example of Permanent Highlands-to-Lowlands Migration*

II

Прикази Reviews

- Милош Луковић, *Národopisný věstník. Bulletin d'ethnologie* 701–707
- Милош Луковић, *Едиција Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји* 708–715
- Срђан Радовић, *Професија етнолог. Радост Иванова* 715–718

III
Хроника
Chronicles

Теодора Јовановић, *Саветовање „Други и ми сами: култура као агенс друштвених промена“* 719–720

Тема броја:

Истраживање миграција
(ур. Сања Златановић и Јурај Марушиак)

Topic of the Issue:

Research of Migrations
(eds. Sanja Zlatanović and Juraj Marušiak)

Сања Златановић

Етнографски институт САНУ, Београд
sanja.zlatanovic@ei.sanu.ac.rs

Јурај Марушиак

Институт за политичке науке, Словачка академија наука, Братислава
juraj.marusiak@savba.sk

Истраживање миграција у централној и југоисточној Европи: увод у темат*

Овај тематски број састоји се од једанаест радова посвећених миграционим кретањима појединаца и/или заједница у југоисточној и централној Европи. Темат је конципиран интердисциплинарно – сачињавају га радови који феномен миграција разматрају комбинујући истраживачке приступе етнологије и социјалне антропологије, социологије, историје и политикологије. У темату се разматрају разноврсни типови миграција, али значајан број радова посвећен је миграцијама које су на различите начине, непосредно или посредно, повезане с ратом (првих шест радова). Економски разлози су такође у основи многих миграција, и могу бити, али не обавезно, повезани с ратом и кризом која карактерише послератна подручја. Миграције могу бити покренуте и сасвим личним разлозима, како то показује неколико радова темата.

Кључне речи: миграције, југоисточна Европа, централна Европа, интердисциплинарност

Research of Migrations in Central and Southeast Europe: Introduction

This issue consists of eleven papers dedicated to migrations of individuals and/or communities in Southeast and Central Europe. The concept of its topic is interdisciplinary – it is comprised of papers which examine the migration phenomenon, combining research methods of ethnology and social anthropology, sociology, history and political science. Despite the immense diversity of migration types researched, a significant number of them

* Овај темат је приређен у оквиру рада на пројектима: 1. *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* (бр. 177027) Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; 2. *The Image of the "Other" in post-1989 Slovak politics* (VEGA 2/0046/19); 3. *Словачка заједница у Србији: актуелни друштвени и политички процеси*, који се реализује у оквиру међуакадемијске сарадње Етнографског института САНУ и Института за политичке науке Словачке академије наука.

is, in their different ways, directly or indirectly, connected to the war (the first six papers). Economic reasons are also at the core of many migrations, and can be, but not necessarily so, connected to the war and the crisis common in post-war regions. In addition, personal reasons represent a possible motive for initiating migration, as shown in several papers.

Key words: migration, Southeast Europe, Central Europe, interdisciplinarity

Током историје људи су мигрирали од једног до другог места, у неким ситуацијама настављајући кретање даље, мотивисани различитим разлозима, и тражећи различите начине да би до својих одредишта стигли и на њима стварали услове за бољи живот. Миграција људи од једног до другог, ближег или удаљенијег места, представља стари феномен, подробно проучаван у друштвеним и хуманистичким наукама.

Ратови у Авганистану, Ираку, Сирији и у другим земљама доводе до огромног прилива миграната у Европу од 2015. године. Према подацима Високог комесаријата Уједињених нација за избеглице (UNHCR), у 2019. години је 70.8 милиона људи у свету принудно расељено. На сваке две секунде једна особа бива присилно расељена, а 37 хиљада људи је дневно принуђено да напусти своје домове,¹ што је највећи број забележен у периоду после Другог светског рата. Упоредо с тим, последњих година се становништво из земаља насталих распадом Југославије из економских разлога интензивно и масовно исељава у земље средње и западне Европе, али и у друге крајеве света. Становништво Србије се у последњих неколико година масовно исељава. Тешко је прецизно утврдити колико људи годишње напусти земљу, али се процењује се да се ради о броју већем од 50 хиљада, другим речима – око 140 особа дневно.²

Феномен миграција – у све више глобализованом и „прегрејаном“ свету (*an overheated world* – Eriksen 2015) – од 2015. године добија другачију динамику, структуру и форму, што захтева нове истраживачке приступе, мултидисциплинарни методологију и пажљиву контекстуализацију у глобалну, регионалну и локалну раван. С обзиром на актуелну распрострањеност и интензитет миграција у свету, али и на простору Балкана, оне постају срж интересовања друштвених и хуманистичких наука. Реч и/или појам *миграција* постаје кључна (потискујући *идентитет*), посебно у етнологији, социјалној антропологији и социологији, као и у истраживачким зонама у којима се оне преплићу.

¹ https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html?fbclid=IwAR3otCJcaNVrG5bjj5XdY1z3LqM_2WJF_bZuzlwKFx5NuBVjGfp9r6czkJU

² <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3416327/pitanje-svih-pitanja--kako-spreciti-iseljavanje-iz-srbije.html>; <https://www.danas.rs/ekonomija/emigracija-iz-srbije-dobila-galopiraju-ci-trend/>; <https://www.blic.rs/biznis/vesti/izgubili-smo-14-odsto-stanovnistva-iz-srbije-se-u-proseku-iseli-139-ljudi-dnevno/c82sgdk>.

У складу с тим, Етнографски институт САНУ већ пету годину редом трећу свеску *Гласника* у целини посвећује проблематици истраживања миграција (2015–2019), а 2014. године публикована су два темата у којима се овај проблем обрађује (опширније: Lukić Krstanović 2015; Lukić Krstanović 2018).

* * *

Овај тематски број састоји се од једанаест радова посвећених миграционим кретањима појединаца и/или заједница у југоисточној и централној Европи. Темат је конципиран интердисциплинарно – сачињавају га радови који феномен миграција разматрају комбинујући истраживачке приступе етнологије и социјалне антропологије, социологије, историје и политикологије. Упркос томе што је научна заједница средње Европе углавном слабо заинтересована за Балкан, а и обратно, темат показује повезаност и међусобне утицаје ова два региона у прошлости, као и у садашњости. Узајамни утицаји су резултат процеса који трају неколико векова. Може се рећи да су они започели ратовима међу Отоманском империјом и Краљевином Угарском (касније Хабсбуршком монархијом), који су покренули досељавање српског и хрватског становништва у области средњег тока реке Дунав. Касније, од друге половине осамнаестог века, са постепеним опадањем отоманског утицаја, дошло је до интензивних миграција становништва средње Европе на подручје Војне крајине, што је резултирало савременом етничком структуром Војводине, али и Славоније, Баната и Бихора (региона на северозападу Румуније). Миграциона кретања су повезивала средњу и југоисточну Европу и у новијој историји. Управо рад Константина Цивоса (Konstantinos Tsivos) у овом темату показује последице политичких дешавања у Грчкој у периоду после грађанског рата (1946–1949) на средњу Европу. Принудне миграције претежно левичарски оријентисаних грађана Грчке биле су усмерене не само ка Југославији, већ и ка земљама Источног блока. Осим у Совјетски Савез, веће групе избеглица из Грчке доселиле су се у Чехословачку, Пољску, Мађарску, Бугарску и Румунију. У поменутом раду разматра се живот припадника заједнице грчких емиграната у Чехословачкој. Ратови у бившој Југославији у последњој деценији двадесетог века, као и дубока и дуготрајна економска криза која је уследила, довели су до масовних миграција становништва у земље централне Европе, посебно у Аустрију. Потребно је узети у обзир и актуелне миграције припадника националних мањина из Србије у земље средње Европе, конкретније – у Мађарску и Словачку (Zlatanović & Marušiaк 2017).

У темату се разматрају разнородни типови миграција, али значајан број радова (шест од једанаест) посвећен је миграцијама које су на различите начине, непосредно или посредно, повезане с ратом. Економски разлози су такође у основи многих миграција, и могу бити, али не обавезно, повезани с ратом и кризом која карактерише послератна подручја.

Темат отвара рад Ивајла Маркова (Ivaylo Markov) заснован на теренским истраживањима међу припадницима горанске заједнице у одабраним селима подручја Горе (област порекла и окупљања) на Косову, као и у градовима Београд и Скопље – местима у којима многи Горанци живе и раде. Рад истражује начине на које Горанци управљају својим породичним односима у времену и простору, испитујући континуитете и дисконтинуитете у њиховом стварању и доживљавању узајамног присуства у ситуацији миграције и све комплекснијих транснационалних модела живљења.

Рад Ондреја Жиле (Ondřej Žila) такође је заснован на опсежним теренским истраживањима на одабраним локацијама у Босни и Херцеговини. У раду се анализирају форме и значења повратка избеглица и расељених лица у дејтонску Босну и Херцеговину. Будући да се репатријација није остварила на начин на који је то међународна заједница предвидела (број повратника је био мали), аутор поставља питање под којим се условима може говорити да је повратак мањина био „успешан“. С обзиром на комплексност процеса репатријације и на чињеницу да нема повратка који се завршава формалним усељавањем на предратну адресу, аутор предлаже да категорије мањинске репатријације не би требало посматрати бинарно као „успешне“ и „неуспешне“, већ у континууму од „потпуног“ до „непотпуног“ типа одрживог и специфичних облика неодрживог („неуспешног“) повратка, указујући на то да израз „повратак“ има више аспеката који утичу на његову одрживост и карактер.

Већ поменути рад Константиноса Цивоса (Konstantinos Tsivos) бави се структуром грчке политичке емиграције 60-их година прошлог века у Чехословачкој, тј. питањем формирања емигрантског идентитета у ери дестаљинизације. Грађански рат у Грчкој (1946–1949) довео је до емиграције скоро 100.000 људи у земље Совјетског блока, а међу њима је била група од 12.000 људи која се 1948. године населила у Чехословачку (на простор данашње Чешке Републике). Анализа се заснива на подацима из чешких и грчких архива и примарно прати демографске, социјалне и културне аспекте емигрантске групе која је била блиско повезана са Комунистичком партијом Грчке.

Рад Јелис Еролове (Yelis Erolova) фокусира се на случајеве оних избеглица са Блиског истока које су изабрале Бугарску као своју крајњу дестинацију. Ауторка анализира национални правни оквир и политичке одлуке на пољу социјалне и културне интеграције, упоређујући их са ставовима друштва према избеглицима, као и са исказима о очекивањима и искуствима тражилаца азила, односно избеглица, добијеним у интервјуима и дискусијама фокус групâ. Ауторка указује на то да су избеглице у Бугарској развиле сопствене адаптивне социо-економске и културне стратегије, а у контексту различитих државних интеграционих програма, којима недостаје јасно дефинисана визија интеграције, нејасних одговорности државних институција, ограничених ефеката постојећег законодавства на њихову социјалну интеграцију, негативни јавни говор и стереотипизирани друштвени ставове.

Марта Стојић Митровић и Александра Ђурић Миловановић разматрају наративе представника верских хуманитарних организација (активних при Српској православној цркви, Римокатоличкој цркви и Хришћанској адвентистичкој цркви) о едукацији миграната у Србији након затварања формализованог миграцијског коридора 2016. године. Разматрају се активности верских хуманитарних организација у образовању деце основно-школског узраста, средњошколаца и одраслих. Материјал на коме се рад заснива добијен је полуструктурираним интервјуима.

Рад Теодоре Јовановић има циљ да домаћој публици пружи обједињени поглед на мултидисциплинарно поље истраживања познато као „студије избеглиштва“ (*refugee studies*) или „студије присилних/принудних миграција“ (*forced migration studies*), формално основано почетком 80-их година прошлог века. Ауторка показује како је научни проблем концептуалне дистинкције „избеглиштва“ и „принудних миграција“ уграђен у историју поља истраживања, али и у друштвено-политички контекст. Како Јовановићева објашњава, академско мултидисциплинарно поље настало је у спрези са међународним хуманитарним поретком заштите избеглица. Сходно томе, мултидисциплинарност представља једну од стратегија употребљивости научних увида у креирању и примени практичних политика. Студије избеглиштва, односно принудних миграција, утицале су на промене политика хуманитарних организација, али су, такође, појмовни апарат одређених организација и начин на који оне управљају миграцијама повратно утицале на научно промишљање феномена избеглиштва и принудних миграција. Увидима које овај рад пружа заокружује се део темата посвећен миграцијама повезаних с ратом.

Рад Мирославе Лукић Крстановић, усмерен на анализу концепта дијаспоре, отвара други део темата. Ауторка најпре даје кратак теоријски пресек различитих приступа и критичких анализа (есенцијализам, критика методолошког национализма, студије етницитета, историјске парадигме, концепт „национализам на даљину“) с намером да проблематизује феномен дијаспоре и укаже на његове опште карактеристике и амбиваленције. Даља анализа усмерена је на конкретне одлике конструката дијаспоре у подручјима друштвено-политичких стратегија, пракси, перцепција и симболичких значења, а на основу вишедеценијских теренских истраживања и искустава.

Следи рад историчарке Олге Шрајерове (Olga Šrajerová) посвећен проблемима миграције и формирања заједнице Словака у чешким земљама у периоду од 1945. године до данашњих дана. Миграција Словака била је углавном социјално и економски мотивисана, али од почетка 90-их година прошлог века социјалне разлоге почињу учестало да замењују породични. Након поделе Чехословачке, миграције бивају и политички мотивисане. Шрајерова објашњава да су Словаци у периоду од 1945. до 1992. године у Чехословачкој били припадници друге државотворне нације. Њихов правни статус се променио формирањем Републике Чешке 1993. године – они су

постали најбројнија мањина. Шрајерова свој рад заснива на резултатима пописа становништва, али и на другим расположивим изворима.

Рад социолога Михала Лубича Мишевског (Michał Lubicz Miszewski) показује да је средња Европа у периоду после Другог светског рата била затворена не само према Западу, већ да су поједине њене државе биле међусобно изоловане једне од других. У таквим условима долазило је до добровољних миграција појединаца мотивисаних разлозима склапања брака са супружником словачке националности. Брачне миграције довеле су до формирања пољске етничке мањине у Словачкој.

Рад Десиславе Пилеве (Desislava Pileva) фокусиран је на анализу два случаја бикултурних, билингвалних и интернационалних парова жена Бугарки и њихових мужева миграната (Египћанина и Филипинца). Рад се бави различитим аспектима социјалне и емоционалне адаптације брачних миграната мушкараца у земљу пријема – Бугарску. У раду се најпре разматра друштвена адаптација имиграната у контексту усвајања бугарског језика. Процес који ова два странца пролазе приказан је на основу начина комуникације у њиховим двојезичним браковима, професионалном и социјалном окружењу. Затим се разматра место матичне државе имиграната у њиховим животима у ситуацији миграције, као и у њиховим нуклеарним мешовитим породицама. Рад је написан на основу етнографских података из „прве руке“.

Тематски број затвара рад Дејана Крстића заснован на опсежним теренским истраживањима у источној Србији, и посвећен специфичном типу миграција: планина–низија. Овом облику миграција у научној литератури није била посвећена потребна пажња из разлога што се оне у значајној мери преклапају са миграцијама село–град. Крстић анализира један изразит пример сталних миграција планина–низија: миграције становништва из планинских предела југоисточне Србије у град Зајечар и околна села, које су почеле након Првог светског рата, а биле веома интензивне у време социјалистичке индустријализације. Аутор је у раду издвојио специфичне одлике овог типа миграција.

Надамо се да су радови у овом темату пружили нове теоријске и емпиријске увиде и допринели померању граница у истраживањима и промишљањима миграција и комплексних питања повезаних с њима. Ауторкама и ауторима радова, као и рецензентима, чија имена морају остати непозната, изражавамо најтоплију захвалност на уложеном труду и исказаној доброј вољи. Велику захвалност дугујемо главној и одговорној уредници Гласника Етнографског института САНУ, Драгани Радојичић и уреднику Срђану Радовићу на разумевању, подршци и помоћи у свим фазама припреме овог тематског броја.

Литература

- Eriksen, Thomas Hylland. 2015. *An Overheated World*. <http://www.sv.uio.no/sai/english/research/projects/overheating/publications/overheated-world.pdf> (приступљено 10. 03. 2018).
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2015. „Interdisciplinarni dijalog o proučavanju migracija“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIII (3): 507–514.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2018. „Migracijske teme i istraživačka mobilnost. O tematu ‘Istraživanje migracija’“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVI (3): 674–679.
- Zlatanović, Sanja & Juraj Marušiak. 2017. „‘Povratna’ migracija vojvođanskih Slovaka i pitanje pripadnosti“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV (3): 653–668.

Интернет

- Blic. <https://www.blic.rs/biznis/vesti/izgubili-smo-14-odsto-stanovnistva-iz-srbije-se-u-proseku-iseli-139-ljudi-dnevno/c82sgdk> (приступљено 20. 10. 2019).
- Danas. <https://www.danas.rs/ekonomija/emigracija-iz-srbije-dobila-galopirajuci-trend/> (приступљено 30. 08. 2019).
- Radio-televizija Srbije. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3416327/pitanje-svih-pitanja--kako-spreciti-iseljavanje-iz-srbije.html> (приступљено 30. 08. 2019).
- UNHCR. https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html?fbclid=IwAR3otCJcaNVrG5bjj5XdY1z3LqM_2WJF_bZuzlwKFx5NuBVjGfp9r6czkJU (приступљено 1. 12. 2019).

Примљено / Received: 20. 6. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Ivaylo Markov

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
ivaylo.markov@iefem.bas.bg

Changing Practices of “Being Together” in the Transnational Kin-Relationships among Gorani

The article aims to study how Gorani manage family-kin relationships across space and time examining the continuities and shifts as they create and experience shared co-presence due to the developments of the migration patterns and increasingly complex transnational modes of living. The dynamics of the political, economic, social etc. environment are also considered when people's efforts and practises of doing family and maintenance of kinship are analysed. The author proceeds from the assumption that transnational family-kin members seek and find ways to make (imagined, by proxy, virtual and physical) togetherness and to keep up their relationships viable and active across space and time. In this respect, various tools and strategies supplementing each other are used, among them – memories, imaginations, dreams, gifts, souvenirs, remittances, long-distance communication and visiting trips. The article draws on ethnographic first-hand data which is gathered due to multi-sited fieldwork in selected villages in the region of Góra (sending area) in Kosovo, on the one hand, and the cities of Belgrade and Skopje as labour and living places for many Gorani, on the other.

Key words: Gorani, transnational family, co-presence, long-distance communication, visiting trips

Промена у праксама „бити заједно“ у транснационалним сродничким односима Горанаца

Рад има за циљ да проучи начине на које Горанци управљају својим породичним односима у простору и времену, испитујући континуитете и промене у њиховом стварању и доживљавању узајамног присуства услед развоја миграционих образаца и све комплекснијих транснационалних модела живљења. Динамика политичког, економског, друштвеног и других окружења такође се узима у обзир приликом анализе напора и праксе људи у одржавању породичних и сродничких веза. Аутор полази од претпоставке да чланови транснационалних породица траже и налазе начине да остваре (замишљено, преко посредника, виртуелног или физичког) заједништво и да одржавају своје везе живим и активним у простору и времену. У том смислу, користе се различити поступци и стратегије које се узајамно допуњују, као што су: сећање, машта, снови, поклони, сувенири, новчане пошиљке, комуникација на даљину и посете. Рад се заснива на етнографским подацима „из прве руке“ који су прикупљени током мултилокалног истраживања у одабраним селима подручја Горе

(област порекла и окупљања) на Косову, као и у градовима Београд и Скопље – местима у којима многи Горанци раде и живе.

Кључне речи: Горанци, транснационална породица, узајамно присуство, комуникација на даљину, посета

Introduction. Approach and aim of the study

Family-kin ties and relationships inevitably affect and are affected by the intensive processes of the continuous migration (especially in the cases when more than one generation is involved). Family and kinship are at the core of some theoretical approaches and conceptualizations about migrations and mobility. The theories of the social networks are the first to take into consideration the relations between migrants, returnees and non-migrated members within family-kin groups (Boyd 1989, 641–643). These networks entangle both, the sending and receiving communities. They are the channels through which information, assistance and remittances are exchanged, thus constituting a form of social capital, which facilitates subsequent movement of people within a certain family-kin network. The examination of the migration decisions (who goes, where to, for how long, to do what etc.) proves they are not made by isolated individual actors, but by larger units of related people, typically – families or households (Massey et al. 1993, 436–440). Migration is perceived as a family strategy for diversifying incomes in response to the risk of economic instability. It contributes to stable income and enables the household to invest in housing, education or commercial enterprises. The concept of family is therefore used as a tool of interpretative approaches, which explain the migration decision-making, the processes of adaptation in host societies and its role for maintenance of the well-being of the sending areas.

The dynamics of relationships within spatially dispersed family-kin groups in result of intensive and prolonged migrations, however, have been less discussed until recently. The transnational turn in migration studies has influenced a new understanding, concerning not only individual migrants and migrant communities, but migrant families and kin groups, as well (Nazarska & Hajdinjak 2011, 111). Since the 1990s, several key anthropological texts have introduced the concept of transnationalism which replaced the classic paradigms of migration studies, the latter focusing on post-migration phenomena within the scope of assimilation and integration in receiving societies (Glick-Schiller, Basch & Blanc-Szanton 1992; Basch, Glick-Schiller & Szanton-Blanc 1994; Hannerz 1996; Vertovec & Cohen 1999; Levitt 2001; Vertovec 2009). Instead, the experiences of migration are examined through the prism of multidimensional social relations and involvements, which migrants, returnees and non-migrants create and sustain in both sending and receiving locations. In this respect, the transnational paradigm shifts the attention from family-kin groups based on geographical proximity and co-residency at the same place to such that can be dispersed and fragmented in result of spatial mobility (Nazarska & Hajdinjak 2011, 122). The researches show that highly active flows of support and close emotional ties within a kin can be traced over long geographical distances, and on the other hand, a lack of support and poor relationships can occur

locally (Baldassar & Baldock 2000; Baldassar, Baldock & Wilding 2007; Bryceson & Vuorela 2002). Therefore, so long as the circulation and transnational exchange of emotional, moral, financial, practical and personal support are possible, spatial proximity seems not to be a key precondition for the existence of family-kin interactions and solidarities (Nedelcu & Wyss 2016, 204). They continue to exist at a distance as migrants and their relatives back home are able to construct “a sense of shared presence”.

The increasing worldwide number of people leading more mobile lives, with spatially dispersed families and connections to relatives in different localities along with changing and more complex patterns of migration in conditions of globalized world raise research questions, such as: How people maintain and manage kinship over long distances? Are they able to do so over time? How they maintain their family life? What are the ways of “being together” and the practices and tools they use to experience “co-presence” in everyday life? How these change over time and especially under influence of technological development?

The questions above are addressed in this article on the base of ethnographic research among representatives of Gorani from the region of Góra in Kosovo – a community renowned for the long-standing intensive labour mobility, which often has involved two, three and even more generations within a family-kin group. In the analysis of the ethnographic data I employ the Loretta Baldassar’s classification framework that defines four types of co-presence that can be experienced by transnational family members – physical, by proxy, imagined and virtual. “Physical co-presence” means that the one is bodily present with the longed for person or in the longed for place so that they experience them fully, with all five senses. “Co-presence by proxy” is achieved indirectly through special transnational objects (such as photos, letters, post cards, souvenirs and gifts), as well as through other people, whose physical presence embodies the spirit of the longed for person or place. Although people or objects can be touched, heard, seen etc., the physical manifestation of this (by proxy) presence serves as the abstraction of an imagined presence. “Imagined co-presence” differs since it refers to the sense of togetherness that people feel and believe they share even when they are not actively engaged in direct communication with each other – for example, the prayers for missing family member are a form of imagined co-presence. Due to the significant improvements and reduction in costs of the communication technologies, the forms of “virtual co-presence” probably are the most widespread nowadays. They are commonly constructed through the sense of hearing – either directly by verbal exchanges via telephone, or indirectly in the form of written words on email, SMS messages, chat applications. The internet-based telephony and social media, which enable video streaming through webcam, also provide the sense of sight (Baldassar 2008).¹ The virtual communication provides the premise for a “transnational everyday reality” to emerge, which is (more or less) based on instantaneity, simultaneity and immedi-

¹ Similarly, John Urry commenting on human mobility suggests four different kinds of “travel”: *corporeal* travel of *people*, travel of *objects*, *imaginative* travel and *virtual* travel (for more details see Urry 2000, ch. 3)

acy of interaction over space (Nedelcu 2012, 1346). Furthermore, in the social life all of these types of co-presence intersect so that people are contingently and complexly linked “in patterns of obligation, desire and commitment, increasingly over geographical distances of great length” (Urry 2002, 256).

Fieldwork and data collection

As I mentioned above, the article draws on ethnographic first-hand data collected among representatives of Gorani from the region of Góra in Kosovo. The fieldwork was conducted within the frames of a research project entitled “*To work there, to marry here*”. *Migrations and Family-Kin Dynamics in the Case of Gorani Community: Continuities and Shifts*.² Although there was a questionnaire with basic research topics, I preferred conducting semi-structured and unstructured interviews, in order to outline better the evaluations, attitudes and perceptions of the people. Often I encouraged my interlocutors to narrate their personal life experience, i. e. the biographical approach also was worth of use. In their life stories people give an expression of both, their perception of successes and failures, and make generalizations from these that help them to explain the life choices they have made (Brettell 2003, 24–25).

As shown below, family ties and relations, responsibilities and roles take a crucial place in the life-world of migrants and their relatives, they are among the important topics in the narratives. Such ethnographic data allow the researcher to observe the changes in the cultural and social experience of the individuals, their points of view and daily cultural practices, and the meanings people invest in their actions (Roberts 2002, 21). This approach takes into consideration the subjectivity of autobiographic narratives, but finds them valuable as far as they reveal the respondents’ opinions, dispositions and attitudes (Lieblich, Tuval-Maschiach & Zilber 1998, 8–9).

The “multi-sited ethnography” approach (Marcus 1995; Boccagni 2010) was also applied – the fieldwork sites were selected villages in the region of Góra (sending area) in Kosovo³, on the one hand, and the cities of Belgrade (Serbia) and Skopje (Northern Macedonia) as labour and living places for many Gorani, on the other.⁴ In total, 77 interviews were conducted with people of different age, gender, education and professions. Some people I interviewed twice and more, in some cases even in different localities. I also met and talked to relatives of my interlocutors from Góra in Skopje and Belgrade (and *vice versa*).

² The project was funded by the Program for Support of Young Researchers and PhD Students – 2017 at the Bulgarian Academy of Sciences (Grant no 17–23/24. 07. 2017).

³ I worked in Dragaš, Leštane, Ljubovište, Dikance, Brod, Mlike and Donja Rapča.

⁴ My interlocutors in Belgrade descend from Dragaš, Leštane, Dikance and Mlike. In Skopje almost all of the respondents originate from Brod; I also talked with Gorani from Urvič and Jelovjane – two villages located in Republic of Northern Macedonia, but these narratives are not analyzed in this text.

Migrations of Gorani: a brief historical review

Labour mobility out of the birthplace with the aim of earning means for living has been known for centuries among the population in a broad area of the Balkans.⁵ The model, according to which men earn money “away” or “abroad” (the neighbouring region, the bigger town, another state/country or “somewhere in the Balkans”), but return seasonally or yearly to their home places and families, is known as *gurbet* / *kurbet*, or with the South-Slavic term *pečalba* / *pečalbarstvo* (Hristov 2015, 31). The work engagements and activities are diverse – agrarian, such as harvesting and sheep breeding, or craft industry, such as construction, pottery, confectionery and bakery (Palairet 1987, 25–37). There are a number of common typological features that even give cause for calling this model “Balkan culture of migration” (Hristov 2010, 11).

Particularly speaking of Gorani, I could say they are one of the archetypal migrant communities in the Balkans: for them migrations in search of livelihoods and better living conditions have become a structure of everyday life, influencing and determining the peculiarities of the local culture and the social organization and relationships since (at least) the middle of the 19th century. In the next paragraphs I do not intend to make a comprehensive review of the migration history⁶, but just to outline some key moments of the Gorani migration dynamics which are important for contextualization of the questions researched by me.

The preceding studies claim that the basic economic activity in the past was animal husbandry, and especially the sheep breeding (Hasani 2011, 314). The relief in the region is mountainous and the good arable land is scanty, but there is plenty of grazing land. During the winter, Gorani shepherds migrated with their herds to the Adriatic and Aegean coastal areas and even Anatolia. These shepherds were part of the networks in the Ottoman Empire, which supplied the needs of meat, wool, hide etc. Craft industry and the labour mobility, however, were another important possible option for households for earning livelihoods. In the second half of the 19th and especially in the first half of the 20th century, the developing *pečalba* became a more important source of making living, compensating for the gradually abandonment of animal husbandry. According to the interpretations of many researchers, the destruction of the agrarian system and the profound social crisis in the late Ottoman Empire, caused by the weakening of the centralized power and intensifying robbery, reduced the sheep breeding elsewhere in the Balkans (Selišev 1929, 405–406; Cvijić 1931, 134–135; Trifunovski 1952, 415–416; Ivanov 1993, 140–141; Hasani 1995, 155). Important causes also were the dissolution of the empire, the birth of

⁵ Michael Palairet writes that in the Balkans during the 19th century there were three large regions with concentrations of villages dispatching large numbers of people to work away: Central Bulgaria around Stara planina and Sredna Gora; Rhodope, especially to the north of Komotini; and the area extended from the western borderlands of Bulgaria and adjacent regions of Southeast Serbia to Kosovo, Macedonia and Pindus (Palairet 1987, 23).

⁶ For information and details see Hasani 1995, Hasani 2002, Hasani 2011, Đorđević Crnobrnja 2014; Đorđević Crnobrnja 2015a, Tončeva 2012, ch. II).

the new countries on the peninsula and the establishment of state borders through the region, at the end of the 19th and the beginning of the 20th century (Hristov 2015, 39–40; Tončeva 2012, 38–39). After the World War I, in 1925 when the state border between Albania and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was finally established, the region was divided – the so-called Kukaska Góra (9 villages) became a part of Albania, while Prizrenska Góra (19 villages) – of the Serbo-Croat-Slovenian kingdom (later on – Kingdom of Yugoslavia).⁷

So, it is documented that at the end of the 19th and the first half of the 20th century many Gorani men worked all over the Balkans – in Serbia, Bulgaria, Romania, Greece, Turkey and even in Egypt (K"nčov 1900, 102; Cvijić 1931, 199; Lutovac 1955, 233). They specialised mainly in several craft activities: bakery, selling of dried nuts and fruits, pastry and ice-cream, so as vending of the drinks *boza*, *salep* and lemonade etc. In the common case these migrations were seasonal – the men left in the fall (around St. Demetrios' day) and returned in the spring for St. Gorge's day. Sometimes the work was year-round; then, especially in the cases of extended family households, their male members travelled on a rotational basis every several months. However, when the work destinations were more distant, there were also men who had not returned for several years.

After the World War II, many Gorani families left their homeland forever because of the new political situation and socio-economic relations and the imposed ideological framework, marked by Soviet-type collectivization and forced expropriation of property by the communist authorities (Hasani 2002, 37; Hasani 2007, 146). After the split between the Yugoslav and Soviet leaders Tito and Stalin, the borders with the neighbouring Albania, Bulgaria and Romania who remained loyal Soviet allies, practically became impossible to be crossed. Simultaneously, during the 1950s and the middle of the 1960s the Muslim population in the newly created Socialist Yugoslav federations was put under economic and political pressure. In 1953 it was signed the agreement with Turkey for expulsion of the "Turks" from the Federation to their "motherland" (Vickers 1998, 49). According to some narratives collected in Góra, all migrant workers abroad had to decide – whether to return home or to stay in the respective country separated from their families. Some remained in Bulgaria and Greece, but many went back to Góra. Soon after that their wealth was nationalized. These developments pushed them to permanent emigration – based on their Muslim faith many declared themselves as Turks and whole families left for Turkey through Macedonia (Hasani 2007, 146).

The rest continued to live in difficult and poor economic conditions. As I have already mentioned, the roads to Greece, Bulgaria and Romania as labour destinations were closed. The economic development of the Federation followed its own specific modified version of socialist central planning and industrialization after the split with Stalin. While most of the republics realised economic growth, Kosovo within Serbia lagged in terms of economic development. This additionally

⁷ After the World War II, within the Federative Yugoslavia Prizrenska Góra came into the frames of the Autonomous Kosovo-Metohija province within the Republic of Serbia, and two villages (Urvić and Jelovjane) entered the newly established federative Republic of Macedonia.

stimulated seasonal workers from the Góra region to turn their labour paths to the towns and cities within the Federation. There they worked again as bakers, confectioners and sellers of dried nuts and fruits in order to secure livelihoods for their households. Since the end of the 1960s, with the signing of the official labour force recruitment agreements between the Yugoslavian Government and some West-European states, the Federation became a very active participant in the guest-worker programmes of post-war Europe. My interlocutors claim that there also were Gorani who went abroad as *gastarbeiters*.

Going to *pečalba*, as well as temporary working in Europe were male paths. Except for the people who left for Turkey, there were only few cases when women and children accompanied the men working abroad. This started changing very slowly in the 1970s, when some of the male migrant workers took their wives and children along with them due to the acquisition of self-contained flats and the general improvement of living standards. These men were considered as breakers of the regular social order. In some cases there were intra-family tensions and conflicts. According to my interlocutors, even in the early 1990s, this kind of family migration was still seen as an exception.

The Kosovo armed conflict in 1998–1999 was a turning point which is deeply inscribed as “place of memory” by people I talked. Because Gorani took sides with the Serbs during the war and they were institutionally and financially supported by the Serbian state in the post-conflict years (and even today), they were put under social, political and economic pressure by the Albanians in Kosovo. Despite the presence of KFOR there were many revenge attacks and violent actions over Gorani and their property. For instance, the narratives of my interlocutors pointed at burnt down shops, demolished restaurants etc., as well as the closing of some Serbian owned enterprises where many people worked. Thus, large number of Gorani lost their jobs, including those employed in the collapsed Serbian administrative systems (education, healthcare, and police). Furthermore, the Gorani were repressed for speaking their mother tongue, in many villages Serbian classes were dismissed and replaced with Bosnian⁸ (cf. Đorđević Crnobrnja 2014, 42–43).

According to the sources, until June 1999 there were around 17 000 Gorani in the region. In result of all these political, socio-cultural and economic reasons and according to the different estimations, between 6 and 10 thousand people left Góra in the following years (Mladenović 2001, 43; Hasani 2002, 320). My interlocutors consider this period as an example of mass exodus. It was observed that migrants had their preferences towards a specific destination for migration, based on the village they descent from. This perception derives from the earlier chain labour mobility. For example, the families from Bachka, Dikance and Mlike went in the greatest numbers to Serbia, mainly to Belgrade, these from Zli potok settled in the autonomous Vojvodina province; families from Brod found new homes mainly in Skopje, Northern Macedonia. All of them point at NATO intervention as well as the

⁸ Currently there is only one gymnasium in Serbian language, and it is not located in the municipal centre Dragash, but in the village of Mlike.

socio-political changes in post-war Kosovo, as the turning point of the sudden replacement of the typical *pečalba* by migrations of entire families. In most of the cases, the families settled in places where the husband or other close relatives had already worked (see also Đorđević Crnobrnja 2015b, 41–43).

Families who tried to escape by applying for asylum in Western European countries were also numerous. Among my interlocutors and their relatives are such living in Switzerland, Germany, France, Luxemburg, Sweden, Finland etc. In the course of time, this has led to new inequalities and tensions. The “wealthy” relatives from the West constantly show off with their homes, cars and other prestige objects. Many of those who are left behind are jealous and irritated at the same time. On the other side, there is a great pressure on migrants to share their “wealth” with relatives who stayed in the native place and to help them to migrate as well.

In 2008 Kosovo declared independence, not recognized by Serbia. The declaration elicited mixed reaction internationally. The issue still divides the international community.⁹ Currently, all Kosovo citizens need an official visa permit in order to work or reside legally in the EU countries (Schmidinger 2013, 126–127). It is practically impossible for one to travel with Kosovo identity documents to states that do not recognize the country. Simultaneously, in the last years Kosovo is considered a “safe third country”. Because of this complicated international situation, some Gorani acquired Bulgarian passports in order to take advantage of the opportunity for free travel, which the country as an EU member gave them. However, because of doubts of corrupt practices, in 2014 the consideration of applications of Kosovo citizens was discontinued.

In the given circumstances, marriage has acquired additional significance. The legal papers of the future husband or wife now play a certain role. As far as the marriages are still predominantly endogamous, Goranian girls and boys having legal status abroad have become preferable partners. This kind of family formation is another important tendency that strengthens the pattern of family migration. Thus, European migration regimes and policies also influence Gorani community and its manners of movement.

Living abroad with the entire family, however, changes migrants’ priorities: the focus turns towards earning to provide for the nuclear family living there, while remitting to villages of origin takes second place. There are different indicators of the shift in the priorities. These include the strong propensity for naturalization, the acquisition of real estate in the receiving country, and investments in the wellbeing and education of the children there.

⁹ As of 9 February 2019, 102 out of 193 (53%) United Nations (UN) member states and 23 out of 28 (82%) European Union (EU) member states have recognized Kosovo.

Doing family and making “co-presence” according to the classic pečalba pattern of migrations

As I stated above, until recently only men left Góra in search of livelihoods. In order to earn more, they restrained their consumption to a minimum. The gained money was sent or brought to the households in Góra for covering primary vital needs – food, medicines, clothing, and housing. The women and children stayed behind and were taken care of by the husbands’ parents, brothers or unmarried sisters, mostly living together in extended rural households. They took everyday care of the children but all the decisions concerning the work distribution, participating in rituals, visiting wives’ relatives, education etc. were prerogatives of the head of the household. As soon as the boys turned seven, they would go away with their fathers or uncles in order to take up their profession and to start gaining for the household (Hasani 2007, 146). According to my field materials, the young boys were sent abroad during the summer holidays or after they finished their elementary or secondary education in order to learn the professions. For instance, one of my respondents told me that after finishing fourth class, he and his brothers were sent one after the other to their father and uncles working in rotation in Samobor. There they completed their secondary education and worked during free time. The girls, however, were not allowed to work abroad, nor even go to school; they helped with the housework and learned at home all the knowledge and skills needed for their future role of housewives.

Thus, to provide livelihoods for the near kin is perceived as a moral obligation and duty. The separation, however, is crucial and always induces stress and sadness for both sides – the pečalbars, who were going away and their relatives, who were staying behind. Often the one who was leaving was sad and anxious about the upcoming trip and separation from the family, especially when he was a newly-married man or had a new-born child. Most male respondents, who worked alone abroad, recall this period of their life as one of great pain and often describe it as the most difficult and grinding for them. Today many retired migrant workers relate with grief and tears in their eyes about the moments they missed, while being away. There are stories of men, who were not able to return home for several years, and when they came back they could not recognise their children on the street; in other cases, the father found out that some of the children died during his absence.

Similarly to other regions with strong pečalbar traditions (Konstantinov 1964, 71–74; Hristov 2014, 113–114; Markov 2015, 179–181), around the moments of pečalbar’s departure and return, a ritual complex was performed. The pečalbars used to leave the village in groups in the autumn (commonly around the St. Demetrios’ day). The days prior to the departure were extremely tense. The one who was going away met relatives and friends, some just wanted to bid farewell and wish him a safe trip; for others this was a chance to send something along to their loved-ones abroad, such as local food or handmade clothes, or some other small gifts. On the eve of the trip, relatives gathered around the table. On the day of the departure, some rituals of a protective nature related to leaving the home, took place. For example, a cup of water was spilt in front of the pečalbar, and his relatives wished him

a safe trip and work as smooth as the water standing before him. The spouse or the parents often gave him some object from the home to carry with himself, in order to preserve the thought of “here” while being “there”. These actions aimed to reduce the pressure induced by the separation and leaving home and were a ritual mechanism for dealing with the situation.

Relatives accompanied by a procession of specially engaged musicians, playing *tupani* (drums) and *zurle* (zourias), followed the men to a specific place at the edge of the village. From there they continued the procession to a closer or a more distant destination. Returning to the village, the relatives adorned the doors of the houses with freshly gathered flowers and green twigs, symbolizing the health of the pečalbar. His room was not to be swept this day, in order to avoid sweeping his luck away. Although the man was physically far from home, he remained within the thoughts of his relatives.

During the period of male absence, the mutual concerns constantly accompanied the daily life of the migrants and their relatives left behind. To sustain a sense of family and togetherness and to keep good kin relationships across space was important but also difficult until the recent development of the new technologies. “Imagined co-presence”, according the classification of L. Baldassar, was a main way for constructing a sense for shared co-presence – it was expressed by the migrant’s thoughts or night dreams about the family members remained in the village of origin, on the one hand, and the latter’s prayers for his health and good fortune, on the other. The possibilities for long-distance communication were very poor – messages and hand-written letters were carried by some of the migrants, returning to the homeland or slowly delivered by post office; later on the telegraph and telephone came into use. My elderly female interlocutors often tell sorrowful stories about their earlier years of marriage, when they wrote letters to their husbands and waited anxiously weeks and months to receive an answer. There were also cases, when instead of a letter by the migrant they received the bad news of his dead.

Sending gifts and money to relatives, as well as the support of different initiatives in the village of origin (such as mosque restoration, construction of bridges and fountains, provision of school equipment etc.) could be interpreted not only following the rationalist logic and making economic analysis, but they were closely linked to emotional motives and expression of intimacy (Boccagni & Baldassar 2015, 5). The financial support of the relatives and the local community in Góra was one of the ways of doing family and sustaining kinship; it was an expression of mindfulness and love for those remained at the villages of origin. Migrant workers felt satisfaction and hopefulness that they managed to help the relatives in Góra to improve their living conditions. In many cases this enabled them to cope with poor living conditions, inferior position and various forms of discrimination in the places they worked. As I mentioned above, letters and gifts were exchanged in both directions. These objects and the people who brought them¹⁰ embodied the absent person

¹⁰ Usually they were other pečalbars bounded through kinship or friendship to the migrant and the

or place, and thus created a form of co-presence ("by proxy" in the terminology of L. Baldassar).

As the separation was a sad event, so the physical return of pečalbars and their corporeal co-presence aroused happiness and excitement. The biggest fest in Góra (in the past, as well as today) was the week around the St. George's day (*Đuren* in the local dialect). This was the time when most of the working abroad came back to their native villages and the kin reunites. There was even the following widespread saying among the local population: *Ke da si, da si, za Đuren doma da si!* ("Wherever you go, for St. George day you must return home!"). Pečalbars was cordially welcomed home, again with music, dances and a festive table. The fest¹¹ lasted several days and was organized on a glade near the respective village, where people were grouped based on kinship. This period was also appropriate for arrangements of engagements between the young girls and boys and their families, since most of the relatives on both sides were present and could participate in the rituals. According to the classical ethnographic data and my older interlocutors' narratives, the physical presence of all members of a particular kin network coincided with the period of wedding ceremonies and the circumcision ritual of little boys. These events occurred during the summer, mostly in July and August and before the departure of the pečalbars.

As the Polish ethnologist Karolina Bielenin-Lenczowska (2010, 520) notes, organizing such fests was possible and rational in the place of origin, since only the local people could comment on their customs, as well as the material and social aspects of fests and rituals could be observed and evaluated only by them. Thus, in the pečalbar model people structured their life in order to provide the family well-being in Góra. Working away with the intention for returning "home" was a common social norm, as already mentioned. All practices, which created shared co-presence and especially regular pečalbars' visits in the native places, aimed at their permanent return. Because of that, the trips were unilateral – only men working away travelled back and forth. Furthermore, the idea of leisure was not central to their trips to Góra – during their stay they participated in community rituals which define the family-kin life cycle and helped providing their households with resources and products for the time of their absence (for instance, they helped gathering hay and fodder for the livestock).

Continuities and shifts in the ways of "being together"

In this paragraph I proceed from the assumption that there are complex and intertwined socio-cultural continuities and shifts in the practices and tools that people use to experience "co-presence". They are caused by the intensive migrations, which have involved several generations and have been running without cessations for decades, but at dynamically changing political, economic, social etc. macro

household.

¹¹ Here the fest itself and its ritual elements will not be explored in details. For more see Antonijević 1974; Tončeva 2012, 94–104.

conditions. In order to outline the transformations better, I shall describe and analyse two particular cases, the data of which are gathered due to multi-sited fieldwork.

Case 1

I met Amel during the summer of 2018 in his native village in Góra. In the autumn of the same year, I visited his home in Skopje, where I also met his wife and daughter. He was born in 1956 in Góra, in 1975 went to Skopje in order to complete his military service. After that, however, he remained there and started working in the grillroom of his cousin. Four year later, Amel married Esma (she was born in the same village in Góra). She joined him in Skopje just six months later. Amel has changed several work positions, currently he is unemployed; Esma has never worked, she has been looking after the children – a son (b. 1982) and a daughter (b. 1984). The couple travels often between Skopje and their native village, generally spending the summer in Góra and the colder part of the year in Northern Macedonia.

In the conditions of Kosovo conflict situation, the family sought asylum in Germany, where they remained for two years. Later, they applied and received Bulgarian citizenship (except for their daughter). Thus, Amel and his son went to work in Spain legally – Amel for a season, but his son remained there for 2 years (Esma and the daughter stayed in Skopje at that time). The son is not married yet, and currently works and lives in Switzerland. During my fieldwork in Góra, Amel was waiting for him to come to the village just for a few days after his vacation in Greece. While in his home place, his son has established a daily pattern – hiking the mountain with some friends and visiting cafes and restaurant in the nearby town of Prizren. The daughter married in 2001. She was introduced to her husband in Góra a few years earlier during the wedding ceremony of her uncle (Amel's brother). The boy's parents went to Skopje to seek her in marriage. Because of the war, the wedding ceremony did not take place in Góra, but in Skopje, where the young family settled. They had three children, a daughter and two boys. Currently the family lives door-to-door with Amel and Esma in Skopje. They visit Góra every summer just for a short holiday.

On the other hand, Esma's three brothers live in their native village in Góra (she has another brother, who lives in Greece and a sister whose family found refuge in France). During my fieldwork in Góra, I spoke with two of Esma's sisters-in-law – Alice and Selma. Selma descends from the same village, but Alice comes from a Goranian village from the Albanian side of the border. Their families live in separate houses, but share common courtyard, breeding several hundred sheep together and thus make their living. Esma's youngest brother, along with his family (they are cattle breeders), live in his parents' house in the village with his mother.

The relationship Esma and Amel have with their near kin in Góra is stable and very active. During my visit to their home in Skopje, they treated me to home-made cheese produced by their relatives in Góra. Esma gave me as a present a towel, hand embroidered by her mother in Góra (she keeps at home such several tow-

els). We were watched videos and photos from their native village during my entire stay. The families call each other regularly via Viber phone application. One of my visits to Selma's home I did along with a female colleague of mine, at the end of the meeting, my hostess even sent a photo of her and my colleague to Esma. In this respect, several times throughout our conversations, Amel noted that such everyday communication was impossible in his childhood: "You used to send a letter – whether it would arrive or not, whether the postman would deliver it or not – you wouldn't know! When I was a child, many times I ran after the postman and shouted 'Is there a letter from my father, is there a letter?' But now – there is Internet, my daughter speaks several times a day every day with her mother, despite they live door-to-door".

A few days after my visit in their home in Skopje, the daughter's family circumcised their younger boy. They plan a bigger feast in Góra in the up-coming summer (in 2019). However, some of the relatives came to Skopje for the ritual. Soon after that, Esma and Amel left for Switzerland to visit their son for a few weeks.

Case 2

Sabit and Halil are first cousins, their grandfather had three sons and one daughter, Halil is a son of the oldest brother, and his aunt is a mother of Sabit. The grandfather went to Belgrade to work in 1963. After ten years he obtained his own flat in the city, where the rest of the nuclear family moved in later on. Halil's father married in the 1980s – the wedding ceremony took place in Góra, but the young family continued living in Belgrade, where Halil and his brother were born, grew up and still reside (nevertheless, both of their weddings also took place in Góra). Similarly, their uncles' families also live in the Serbian capital. Sabit's mother, however, married in Góra, where the family remained afterwards. Thus, nowadays he and his brother live with their spouses and children in Góra (they moved to Belgrade for just a few months, in the height of the Kosovo crisis in 1999). Nowadays, they have developed their own small business. Sabit's two daughters had completed secondary school in Góra, but went to receive their higher education in Belgrade. That is where Sabit's sister is married and resides too.

The virtual communication between the cousins is regular and very intensive. Thanks to my initial contact with Halil in Belgrade, I got in touch with Sabit and had the chance to meet him in Góra. After every meeting of ours, Sabit called (via Viber) Halil and even once sent him photos of us together. However, the virtual communication between the two cousins has not been satisfying enough for both of them. Halil claims, he brings up his children to love Góra, and throughout the years his family goes there for the annual leave from work. When visiting, the family meets and spends time with relatives (including Sabit), but they also take the air in the mountain or visit cafes and restaurants in the near town of Prizren.

For three years, however, Halil has not returned to Góra neither for the spring fest *Duren*, nor for his annual leave, although his wife and children continue visiting for two – three weeks every summer. During our conversations, he always

admits his love for Góra, but his days free from work are not many, and visits to the region are not always possible for him. As for the village fest, it seems too rustic to him from his present living position; he does not approve such manifestations. On the other side, his cousin Sabit always makes remarks before me about Halil's long physical absence. He regrets for the lack of face-to-face contact: "I spoke with Halil several days ago and he told me that you would come. But Halil, he won't come. His wife has arrived just today, there is a wedding in her village, but he is not able to come, he has work. Every time I tell him: 'Come here to be my guest! I will pay the travel and even I will come with my car to bring you!' But he is always so busy".

Both, independently of one another, point out that the number of the weddings in Góra decrease, since the young people more often get married in restaurants in Serbia, Northern Macedonia and other states where they reside. However, according to Sabit and Halil, the wedding ritual is important for the relatives of the young couple, kinship still has its essence and influences this change, since the weddings take place where loved-ones are. Indeed, Sabit and his brother along with their families, as well as their parents, met other relatives in Belgrade on the wedding ceremony of one of their female cousins. Sometimes Sabit and his wife travel to the city to visit their daughters or for Bajram to greet Halil's father who is the oldest in the kin. This allows the two cousins to manage their face-to-face communication, even though not in Góra.

* * *

These two stories support the argument that the ongoing processes of migrations and mobility among Gorani are complex and multi-layered. An important point to mention is that during the last two decades the "family migrations" existed along with the migrations of single men (i.e., *pečalba* model). Thus, emigration, settlement abroad, return and remigration to a different country co-exist. Different types of migrants (labour, educational, marriage, refugees etc.), living or only temporarily working in various countries, are interconnected economically and emotionally through family-kin ties, as they are connected to relatives and kin members in the places of origin. Gender and age dimensions are also diverse – women participate in migration processes alongside their husbands.¹² Young brides move because of marriage or girls go to study at universities abroad, which a few decades ago was inadmissible, according the traditional norms and rules for what people ought to do and how they ought to behave. There are Gorani who were born abroad; they grow up away from the native villages of their parents or grandparents.

Because of the migration complexity and improved means of communication and transportation, most of the rituals described above have not been performed yet. Notwithstanding, all types of co-presence are still important in the everyday

¹² I made similar observations in my study of migratory patterns' dynamics among the Albanians from Republic of Northern Macedonia (Markov 2013, 250–251; Markov 2015, 288–291).

strategies of Gorani to “do family” and maintain kin relationships and intimacy. Mutual thoughts and concerns continue being part of everyday routine of transnational kin. “Co-presence by proxy” is also significant – bringing presents and material support for the relatives (i.e. homemade cheese and other foods, which Amel and Esma receive from her kin from Góra), objects and items bearing memories and provoking emotions about loved-ones (such as the towels, embroidered by Esma’s mother) are modes for keeping kin proximity and emotional closeness.

There are, however, some important changes, which transform and diversify the “ways of being together”. The proliferation of the information and communication technologies in the last two decades has given rise to new, potentially rich interactions from distance, which largely overcome some of the constraints associated with earlier forms of mediated communication (Madianou 2016, 186). It has enabled people to make their communications across space and time more regular, intense, and intimate. Thus, the “virtual co-presence” according to the Baldassar’s terminology change the nature and experience of “presencing”, since people can feel proximate while still distant. In virtual space it is possible “to sense the other, almost to dwell with the other, without physically moving oneself or without moving physical objects. Being on the screen involves a strange combination of proximity and distance, nearness and farness, what is virtual and what is non-virtual” (Urry 2002, 268). Furthermore, this sense of presence relies upon the emergence of what Mirca Madianou and Daniel Miller have termed “polymedia”: media environments become more complex, offering people a range of media opportunities, which they may combine for being together at a distance (Madianou & Miller 2012). Simultaneously, the popularization of social media and smartphone devices have enabled the combination of different types of co-presence: polymedia environments facilitate both “virtual co-presence” (via a variety of synchronous platforms like Skype, Viber, Messenger, What’s app) and “co-presence by proxy” (for example through the visual content one can retrieve through social media or video platforms like Facebook, YouTube etc.) (Madianou 2016, 187).

In reality, regardless of the rough mountain terrain of the Góra region, in every village and home one can find good and fast internet connection and people in large numbers (even elders) own smartphones and use Facebook, Viber, What’s up for everyday (and free of charge) communication with relatives all over the world. This way they share news, stories, images and videos, creating a multi-sensorial engagement and maintaining the sense of belonging to the transnational kin (Svašek 2010, 868). As shown above, it is a common practice among the people I have spoken to in Belgrade and Skopje to show me photos and videos of their native places, houses, family events and rituals such as weddings, circumcisions etc. The opposite is also true – the narratives of my interlocutors in Góra go along with pictures and clips which portray better their account about close kin members living away or even call them in real time.

The increasing possibilities of doing family in a virtual environment, however, do not undermine the importance of face-to-face sociability (Balddassar 2008, 260). Physical presence and visits have a specific emotional quality and intensity that cannot be reproduced by interactions from a distance. In words of Maruška

Svašek: “The multi-sensorial dimension of co-presence, the ability to see, hear, smell and touch each other, and to interact emotionally within the same time/space frame, allow for a unique form of intimacy which is irreplaceable by communication at a distance” (Svašek 2008, 219).

Many of my interlocutors living in Góra explicitly express their opinion about people’s need to be there, to be physically present. Longing to be embraced, as well as the touch and the handshake remain an aspirations for people. Therefore, the corporeal visits have a big emotional charge and people highly evaluate them as the best way to maintain intimacy within kin. Indeed, many Gorani, even the second (and the third) generation still come to Góra for *Đuren*, Bayram, for boys’ circumcisions, to marry there. Although nowadays the young people get to know each other mainly via social media and virtual communication, the physical presence of such ritual events still has its significance and social role. Others spend their annual leave in Góra, there are pensioners who remain for the warm part of the year. Many parents send their children during the summer vacation to their grandparents, thus, introducing them to the local Goranian culture and traditions and stimulating their participation in local fests and rituals. In this respect, the driving forces behind the return visits are both – the nostalgia to the native land, the missing kin, and the communal and kin duty “to be there”. There is, however, some transformation in the nature of these visits – according to the two cases presented here (and many other within my study) they are often described in terms of “relaxing” and “getting away” from the stressful routine life abroad. Generally, the future return to Góra does not define the trips anymore; the idea of leisure is more central.

Another very significant tendency is particularly visible in the two examples given in the text. The visiting trips are not unidirectional, on the contrary – people from Góra visit their children abroad; they travel to be present at a wedding ceremony in Belgrade or at the circumcision of a boy in Skopje. Especially referring to the weddings, since generally most marriages still are endogamous with preference to partners originating from the same or neighbouring villages¹³, such ritual trips to the “opposite” direction could be easily explained through the continuities in the Goranian norms of behaviour. Rituals bring together the kin (this was clearly stated by my interlocutors too), and in the current transnational social field where often most kin members live away from the place of origin, but in close localities abroad, they are performed at the place, which is convenient for most of their relatives.

Concluding remarks

In this article I sought to study how Gorani manage family-kin relationships across space and time examining the continuities and shifts as they create and experience shared co-presence due to the dynamics of the migration patterns and

¹³ The dynamics of marriage practices in correlation to migration and integration of Gorani in Serbia (Belgrade and Tutin) is studied in details by Đorđević Crnobrnja 2018.

increasingly complex transnational modes of living. Although spatial proximity does influence or provide a context for negotiations about kinship and can make kinship relations and practices easier or harder to achieve, it does not define entirely how family ties and kinship are shaped (see Mason 2004, 421). The presented data show that transnational family-kin members may find ways to juggle with time and space, to connect one another and thus to make (imagined, by proxy, virtual and physical) togetherness and to keep up their relationships viable and active. The tools and strategies used by people are various and include memories, imagination, dreams, gifts, souvenirs, remittances, long-distance communication and visiting trips.

In the course of time, the traditional pečalba model of labour mobility has shifted towards more complex and multidimensional movements. Along with that, the globalization process leads to emergence of a novel information and communication technology environment. Gorani take advantage of the new media technologies and applications in order to be together. Yet, as L. Baldassar argues, “while the modes of communication and the possibilities of connection have changed dramatically over the last decade, the structures, processes and expectations of family relationships remain largely unchanged. Indeed, new technologies are arguably most commonly drawn into the service of reproducing the ties, obligations and expectations associated with proximate family relationships” (Baldassar et al. 2016, 135). Thus, the existing common rules and moral regulations about kin obligations serve as social frames, which shape how individuals understand and negotiate their responsibilities and determine their actions, besides the exact way of creating shared co-presence.

Because of that the “need for physical co-presence and corporeal travel would appear to be with us for a long time yet” (Urry 2002, 270). The examined cases by me support this statement, but the ethnographic data also show that in the conditions of various new patterns of migration movements the directions of visiting trips change significantly over time, with “stayers” and “leavers” travelling in both directions, challenging the established dichotomy between mobile migrants and static non-migrants (Janta, Cohen & Williams 2014, 587). Undoubtedly, this affects not only the everyday routines, but also the festivities and the observance of rituals – a problem, which was just marked here, but would be researched further.

References

- Antonijević, Dragoslav. 1974. “Đurđevdanski folklor kao obeležje specifičnosti i zajednice etničkih grupa Prizrena.” U: *Rad XIV kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Prizrenu 1967*, 193–202. Beograd: Savez udruženja folklorista Jugoslavije.
- Baldassar, Loretta 2008. “Missing Kin and Longing to be Together: Emotions and the Construction of co-Presence in Transnational Relationships.” *Journal of Intercultural Studies* 29 (3): 247–266.
DOI: 10.1080/07256860802169196.

- Baldassar, Loretta, Mihaela Nedelcu, Laura Merla & Raelene Wilding. 2016. "ICT-Based co-Presence in Transnational Families and Communities: Challenging the Premise of Face-to-Face Proximity in Sustaining Relationships." *Global Networks* 16 (2): 133–144. DOI: 10.1111/glob.12108.
- Baldassar, Loretta & Cora Baldock. 2000. "Linking Migration and Family Studies: Transnational Migrants and the Care of Ageing Parents." In: *Theoretical and Methodological Issues in Migration Research*, ed. Biko Agozino, 61–89. Aldershot: Ashgate.
- Baldassar, Loretta, Cora Vellekoop Baldock & Raelene Wilding. 2007. *Families Caring across Borders: Migration, Ageing and Transnational Caregiving*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Basch, Linda, Nina Glick Schiller & Cristina Szanton Blanc. 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, Amsterdam: Gordon and Breach.
- Bielenin-Lenczowska, Karolina. 2010. "Transnational Ties among Migrants and their Families: The Case of Labour Migrants (Pechalbari) from the Republic of Macedonia to Italy." *Kultura Polisa* 13–14: 509–534. www.kpolisa.com/KP13-14/Pdf/kp13-14-VII-1-Karolina.pdf. (Accessed April 25, 2019).
- Boccagni, Paolo. 2010. *Exploring Migrants' Affective Ties at a Distance: Is „Multi-sited“ Ethnography Enough? COMCAD Working Paper 72*. Bielefeld: COMCAD – Center on Migration, Citizenship and Development, www.uni-bielefeld.de/tdrc/ag_comcad/downloads/workingpaper_72_Boccagni.pdf. (Accessed April 25, 2019).
- Boccagni, Paolo & Loretta Baldassar. 2015. "Emotions on the Move: Mapping the Emergent Field of Emotion and Migration." *Emotion, Space and Society* 16: 73–80. DOI: 10.1016/j.emospa.2015.06.009.
- Boyd, Monica 1989. "Family and Social Networks in International Migration: Recent Developments and new Agendas." *International Migration Review* 23 (3): 638–670. DOI: 10.2307/2546433.
- Brettell, Caroline. B. 2003. *Anthropology and Migration: Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Bryceson, Deborah & Ulla Vuorela. 2002. *The Transnational Family: Global European Networks and New Frontiers*. Oxford: Berg.
- Cvijić, Jovan. 1931. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Knjiga druga. Beograd: Državna štamparija.
- Glick-Schiller, Nina, Linda Basch & Cristina Blanc-Szanton. 1992: "Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration." In: *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*, eds. Glick-Schiller, Nina, Linda Basch &

- Cristina Blanc-Szanton, 1–24. New York: New York Academy of Sciences.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. "Migracije iz Gore krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 62 (2): 35–46. DOI: 10.2298/GEI1402035D.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2015a. "I do Islanda su stigli" – ekonomska i politička migracija Goranaca iz Gore." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 63 (3): 565–579. DOI: 10.2298/GEI1503565D.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2015b. "Crisis, Migrations, Culture. On the Influence of the Economic and Political Crisis on Migration Patterns of Gorani People and Changes to Their Culture." In: *Ethnologia Balkanica, 18 – Cultures of Crisis in Southeast Europe. Part 1: Crises Related to Migration, Transformation, Politics, Religion, and Labour*, eds. Roth, Klaus & Asker Kartari, 54–65. Berlin: LIT Verlag.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2018. "Migracije, integracija i bračna praksa kod Goranaca." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66 (3): 581–600. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI1803581D>
- Hannerz, Ulf. 1996. *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London: Routledge.
- Hasani, Harun. 1995. "Migracije stanovništva Gore." U: *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska: antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike*, ur. Antonijević, Dragoslav & Milovan Radovanović. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU, 149–166. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU.
- Hasani, Harun. 2002. "Migrations of the Population of the Šar Mountain Župa Gora." In: *Gorannies, Muslims and Turks in the Šar (Shar) Mountain Župas (Parishes) of Serbia*, eds. Antoniević, Dragoslav et al., 33–44. Beograd: Geographical Institut „Jovan Cvijić“ SASA.
- Hasani, Harun. 2007. "Migrations of Gorannies." In: *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, ed. Bataković, Dušan T., 33–44. Beograd: Institute for Balkan Studies SASA.
- Hasani, Harun. 2011. "Gorannies: A Respected Minority in Serbia, a Persecuted Minority in Present-Day Kosovo." In: *Minorities in the Balkans. State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*. Special editions 111, ed. Bataković, Dušan T., 311–322. Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA.
- Hristov, Petko. 2010. "Gurbet on the Balkans – Traditional and Contemporary Forms." In: *Balkan Migration Culture: Historical and Contemporary Cases from Bulgaria and Macedonia*, ed. Hristov, Petko, 28–43. Sofia: Paradigma.

- Hristov, Petko. 2014. “Seasonal Labour Migrations (*Gurbet*) in the Central Balkans and their Associated Ritual Cycles”. In: *The Ritual Year 8. Migrations*, eds. Parusheva, Dobrinka & Lina Gergova, 108–118. Sofia: Paradigma.
- Hristov, Petko. 2015. “The Balkan Gurbet: Traditional Patterns and New Trends.” In: *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized and Nation States*, eds. Vermeulen, Hans, Martin Baldwin-Edwards and Riki van Boeschoten. IMISCOE Research, 31–46. Dordrecht: Springer.
- Ivanov, Jordan. 1993. “Zapadnite kraiša na Makedoniâ v etnografičesko otnošenje.” V *Naučna ekspediciâ v Makedoniâ i Pomoravieto 1916 g.*, red. Petrov, Pet’r, 136–150. Sofiâ: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”.
- Janta, Hania, Scott A. Cohen & Allan M. Williams. 2014. “Rethinking Visiting Friends and Relatives Mobilities.” *Population, Space and Place* 21 (7): 585–598. DOI: 10.1002/psp.1914.
- Konstantinov, Duško. 1964. *Pečalbarstvo*. Bitola.
- K’ničov, Vasil. 1900. *Makedoniâ. Etnografiâ i statistika*. Sofiâ: BKD.
- Levitt, Peggy 2001. *The Transnational Villagers*. Berkeley: University of California Press.
- Lieblich, Amia Rivka, Tuval-Maschiach & Tamar B. Zilber. 1998. *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*. London: Sage.
- Lutovac, Milisav. 1955. “Gora i Opolje – antropogeografska proučavanja”. *Srpski etnografski zbornik*, knj. LXIX; *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 35: 229–339. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Madianou, Mirca. 2016. “Ambient co-presence: transnational family practices in polymedia environments.” *Global Networks* 16 (2): 183–201. DOI: 10.1111/glob.12105.
- Madianou, Mirca and Daniel Miller. 2012. “Polymedia: Towards a New Theory of Digital Media in Interpersonal Communication.” *International Journal of Cultural Studies* 16 (2): 169–187. DOI: 10.1177/1367877912452486.
- Marcus, George. E. 1995. “Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography.” *Annual Review of Anthropology* 24 (1): 95–117. DOI: 10.1146/annurev.an.24.100195.000523.
- Markov, Ivaylo. 2013. “Migration, Remittances and Socio-Cultural Dynamics: the Case of Albanians from the Republic of Macedonia.” *Southeast European and Black Sea Studies* 13 (2): 245–264. DOI: 10.1080/14683857.2013.802176.
- Markov, Ivajlo. 2015. *Migracii i socio-kulturna dinamika: albancite ot Republika Makedoniâ*. Sofiâ: Gutenberg.

- Mason, Jennifer. 2004. "Managing Kinship over Long Distances: the Significance of 'the Visit'." *Social Policy and Society* 3 (4): 421–429.
DOI: 10.1017/S1474746404002052.
- Massey, Douglas S. et al. 1993. "Theories of International Migration: A Review and Appraisal." *Population and Development Review* 19 (3): 431–466.
- Mladenović, Radivoje. 2001. *Govor šarplaninske župe Gora*. Srpski dijalektološki zbornik, XLVIII. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Nazarska, Georgeta & Marko Hajdinjak. 2011. "Mixed and Transnational Families in Bulgaria." In: *Migrations, Gender and Intercultural Interactions in Bulgaria*, ed. Marko Hajdinjak, 111–153. Sofia: IMIR.
- Nedelcu, Mihaela. 2012. "Migrants' New Transnational Habitus: Rethinking Migration Through a Cosmopolitan Lens in the Digital Age." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38 (9): 1339–1356.
DOI: 10.1080/1369183X.2012.698203.
- Nedelcu, Mihaela & Malika Wyss. 2016. "'Doing Family' through ICT-Mediated Ordinary Co-Presence: Transnational Communication Practices of Romanian Migrants in Switzerland." *Global Networks* 16 (2): 202–218. DOI: 10.1111/glob.12110.
- Palairat, Michael. 1987. "The Migrant Workers of the Balkans and Their Villages (18th Century – World War II)." In: *Handwerk in Mittel- und Südosteuropa. Mobilität, Vermittlung und Wandel im Handwerk des 18. bis 20. Jahrhunderts*, ed. Klaus Roth, 23–46. Munich: SOG.
- Roberts, Brian. 2002. *Biographical Research*. Buckingham: Open University Press.
- Schmidinger, Thomas. 2013. *Gora: Slawischsprachige Muslime zwischen Kosovo, Albanien, Mazedonien und Diaspora*. Wien: Wiener Verlag für Sozialforschung.
- Selišev, Afanasij. 1929. *Polog i ego bolgarskoe naselenie. Istoričeskie, etnografičeskie i dialektologičeskie očerki severo-zapadnoj Makedonii*. Sofiâ: Makedonski naučen institut.
- Svašek, Maruška. 2008. "Who Cares? Families and Feelings in Movement." *Journal of Intercultural Studies* 29 (3): 213–230.
DOI: 10.1080/07256860802169170.
- Svašek, Maruška. 2010. "On the Move: Emotions and Human Mobility." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (6): 865–880.
DOI: 10.1080/13691831003643322.
- Tončeva, Veselka. 2012. *Nepoznatata Góra*. Sofiâ: Rod.
- Trifunovski, Jovan. 1952. Urvič i Jelovjane: dva torbeška sela u Pologu. *Glasnik etnografskog instituta SAN* 1 (1–2): 409–419.
- Urry, John. 2002. „Mobility and Proximity”. *Sociology* 36 (2): 255–274.
DOI: 10.1177/0038038502036002002.

Vertovec, Steven. 2009. *Transnationalism*. London and New York: Routledge.

Vertovec, Steven & Robin Cohen (eds.) 1999. *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Cheltenham, Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.

Vickers, Miranda. 1998. *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. London: Hurst&Co.

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9.2019.

Ondřej Žíla

The Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences –
Charles University, Prague
ondrej.zila@fsv.cuni.cz

After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina*

The Dayton Agreement was meant to end the war, restore the Bosnian state to its prewar multiethnic composition, and facilitate rebuilding coexistence among its constituent nations. The peace treaty stipulated that people who were forced to leave their homes had a right to return home freely. To do so, the most important provisions were contained in Annex 7, which focused on arranging the return of refugees and IDPs. Minority returns became a special tool for measuring success in the peacebuilding process. Since repatriation did not happen in the way the international community anticipated, the fulfillment of Annex 7 became a political priority. Since 1999, international agencies (OHR, UNHCR, and others) have set the return of minorities at the top of their agenda. Although the repatriation process has not officially been concluded, the number of returnees were low after 2006. It is no longer much of a priority for anybody except verbally for political purposes. This study addresses the question of under what circumstances we can talk about a minority return being “successful”. Given the complexities of the repatriation process, its dynamics, and the fact that no return could actually end at the moment of formal inhabitation at the prewar address, this article proposes that categories for minority repatriation should not be considered through the binary of “successful” and “unsuccessful” but along a continuum running from “complete” to “incomplete” types of sustainable return and to specific forms of unsustainable (“unsuccessful”) return. Based on results obtained from field research in select Bosnian localities between 2010 and 2018, I argue that the term “return” has several facets which impact its sustainability and character.

Key words: Bosnia and Herzegovina, minority returns, IDP returns, repatriation success, sustainability of return after ethnic cleansing

После доласка кући: облици и значења повратка у дејтонску Босну и Херцеговину

Дејтонски споразум требало је да означи крај рата, враћање босанске државе на њен предратни мултиетнички састав и олакшану обнову суживота међу њеним конститутивним нацијама. Мировним споразумом било је предвиђено да људи који су били принуђени да напусте своје домове имају право на то да се слободно врате кући.

* This work was supported by the Czech Science Foundation (under grant number 19-11397S).

Да би се то могло учинити, најважније одредбе биле су садржане у Анексу 7, који се фокусирао на организовање повратка избеглица и расељених лица. Повратак мањина је постао специјални инструмент за мерење успеха процеса изградње мира. С обзиром на то да се репатријација није остварила на начин на који је то међународна заједница предвидела, испуњење Анекса 7 је постало политички приоритет. Од 1999. године међународне организације (Канцеларија високог представника у БиХ, Високи комесаријат Уједињених нација за избеглице и друге) поставиле су повратак мањина као свој приоритет. Иако процес репатријације званично није био завршен, број повратника је био мали након 2006. године. И то више није представљало ничији приоритет, осим вербално, у политичке сврхе. У овом раду поставља се питање: под којим условима се може говорити да је повратак мањина био „успешан“? С обзиром на сложеност процеса репатријације, његову динамику, на чињеницу да нема повратка који се стварно завршава формалним усељавањем на предратну адресу, у овом раду се предлаже да категорије мањинске репатријације не би требало посматрати бинарно као „успешне“ и „неуспешне“, већ у континууму који тече од „потпуног“ до „непотпуног“ типа одрживог повратка и специфичних облика неодрживог („неуспешног“) повратка. На основу резултата теренских истраживања на одабраним босанским локацијама у периоду од 2010. до 2018. године, указујем на то да израз „повратак“ има више аспеката који утичу на његову одрживост и карактер.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, повратак мањина, повратак интерно расељених лица, успех репатријације, одрживост повратка после етничког чишћења

Introduction

Almost twenty-five years have passed since the signing of the Dayton Agreement that concluded the 1992–1995 war in Bosnia and Herzegovina (hereafter BiH). The Bosnian conflict broke out for complex social, ethno-demographic, and political reasons. These factors escalated ethno-national tensions and the struggle to control ethnically homogenized territories (Bougarel 1996; Burg & Shoup 1999; Hayden 1999). To unmix the ethnically heterogeneous Bosnian population, the ethnic minorities were expelled from territories under each side’s control. More than half of all Bosnians had to leave their homes between 1992 and 1995 (Harvey 2006; Mann 2005; Ther 2016). The conflict meant that prewar BiH, which resembled a “leopard skin” (Bougarel 1992, 106) by virtue of its multiethnicity (Čermák 2018; De Andrade & Delaney 2001; D’Onofrio 2004; Edwards 2000), was turned into separate, distinctive, and ethnically homogenous areas under the control of the Bosniak,¹ Serb, and Croat leaders (Burg & Shoup 1999; Pejanović 2017). Ethnic cleansing, a violent/forced homogenization of the population and a literal translation of *etničko čišćenje*, became a new and ominous term in the international lexicon during the Yugoslav wars, even though it was a common practice during the twentieth century (Hayden 1996).

¹ *Bosniaks (Bošnjaci)* constitute one of the three Bosnian “constituent nations,” along with Serbs and Croats. Bosniaks were officially called Muslims until 1993. *Bosnians (Bosanci)*, on the other hand, are all inhabitants of Bosnia and Herzegovina.

Although Socialist BiH was one of the most rural Yugoslav republics, the rapid modernization of urban areas in the period after the Second World War increased rural to urban migration as well as migration of Bosnians to more developed neighboring Yugoslav republics, Serbia and Croatia (Bringa 1995; Petrović 1987). Despite massive modernization progress, 60% of Bosnians still lived outside of urban municipalities centers in 1991 (Markotić 1996). An intense trend of urbanization continued during the war since the massive destruction of residences in the countryside was part of the ethnic cleansing campaigns (Toal & Dahlman 2011). People who lived in rural areas were hastily leaving and heading to urban zones under the control of ethno-nationally defined elites. This forced form of urbanization (Tuathail & Dahlman 2004) sharply accelerated the prewar natural urban drift. The process of Bosnian “unmixing” was carried out not only by the means of ethnic cleansing and the destruction of livelihoods and infrastructures but also by the more general and long-term migration trends that occurred during the Socialist era. A gradual decline of the Yugoslav economy, economic hardship, and growing debt in the 1980s further intensified these movements (Woodward 1995).

In an effort to reverse the results of ethnic cleansing, the Dayton Agreement stipulated that all expelled people had a right to return home freely (OHR 1995). To restore the multiethnic composition of pre-war BiH, the most important type of repatriation would be “minority return”, which meant that a former resident would return to their pre-war residence but in a place where he or she would be a member of an ethnic minority (Brubaker 2013). In contrast, a majority return would be to a place in which the returnee’s ethnic group was in power.

Inter-governmental structures (such as the OHR, OSCE, UNHCR, IOM, World Bank) and the armed forces (IFOR), which had administrated BiH since 1995 under the term of “international community”, organized the return of refugees and internally displaced persons (IDPs) (United Nations Human Rights 1998). These “Foreign Intervention Agencies” in Jansen’s definition refer to a conglomerate of intervening actors under the dominant US/Western-European umbrella (Jansen 2006). Although the international community is not a single entity with a singular aim, the UNHCR, the IOM, and the World Bank, under the coordination of the Office of the High Representative (OHR), particularly focused on the return process. These agencies invested an unprecedented amount of financial and political capital (Black 2002) to successfully implement the Dayton Agreement’s commitments.

The IOM and the UNHCR mostly understood the return of expellees to their places of origin as either “successful” (sustainable) – if the expellee returned home, recreated a sustainable livelihood, and reintegrated into the local community without an immediate inducement to leave again (“The Sustainability of ‘Voluntary Assisted Return’: The Experience of the Balkans” 2004) – or “unsuccessful” (unsustainable) – if the expellee stayed elsewhere and never returned at to live there (Žila 2014), if the returnee subsequently re-emigrated (was displaced a second time), or if he/she remained at home only because they had to do so against their will (Black & Gent 2004). In this paper, I argue that the distinction between a “successful” (sustainable) and an “unsuccessful” (unsustainable) return was not so

straight forward. Given the complexities of the repatriation process, its dynamics, and the fact that no return could actually end at the moment of formal inhabitation at the prewar address, this article analyzes the question of what the UNHCR's formal return statistics (i.e., the numbers of successful returns) tell us about the character of any individual minority return and its sustainability.

The diverse strategies returnees have used to adapt to and negotiate postwar and postsocialist reality in Dayton BiH (Eastmond 2006; Jansen 2011; Metivier et al. 2018; Porobić 2016; 2017; Rondić 2007) show that the minority return of any individual involves a long-term process which takes many different forms and reaches various ends. Based on my fieldwork, this study makes clear that understanding repatriation only in strict terms of “successful” or “unsuccessful” is therefore insufficient. Such an appraisal often does not reflect the final character of the individual's return, even if it is recorded in repatriation statistics as “successful”. It has been empirically proven that the official numbers of returnees in many areas did not correspond to the actual numbers who live there (Čermák 2018; Rondić 2007; Žila 2015). Actually, an effort to postpone a first postwar census in BiH had arguably been stalled precisely because it was believed by some international representatives that it would confirm the much lower than expected number of achieved returns than was previously reported in returnee statistics by the UNHCR (UNHCR 2011).² It would reveal the extent to which the return policy had failed and/or had been unsustainable (Black & Gent 2004; Perry 2015; Žila 2016). Although the official results of the 2013 census have been recently disputed as distorted (Hoh 2018; Josipović 2016; Nikolić 2016; Savić & Ignjić 2017), its findings, in general, affirm the different ethno-demographic composition of BiH caused by ethnic cleansing campaigns and the lower number of real minority returnees in the peacetime period (BHAS 2016).

I portray the return as a dynamic and long-term project (Jansen 2007a) in which returnees struggled with many obstacles that affected the final sustainability and character of the repatriation process. My findings raise three interconnected questions: first, on the basis of the IOM and the UNHCR's understanding of the return, can we consider the return of people who settled in their places of origin and reconstructed their homes but did not restore their prewar social relations as “successful”? Second, how can we evaluate the repatriation of people who physically returned to their places of origin but who have maintained a permanent address in the areas of their previous displacement? Third, how has the presence of minority returnees contributed to the forms of post-war coexistence in their places of origin? These questions must be discussed with an eye to the partially overlapping concepts of social capital (Putnam 1993) and of social exclusion/inclusion (Daly & Silver 2008). This article proposes that categories for minority repatriation should not be considered through the binary of “successful” and “unsuccessful”, but along a con-

² UNHCR had been publishing annual statistical reports about recorded returns disaggregated on the municipal level and including information about the ethnicity of returnees from 1996/1997 to 2007. Since 2008, only figures aggregated on the level of entities were published until 2011 (Čermák 2018, 14).

tinuum running from “complete” to “incomplete” types of sustainable return as well as to specific forms of unsustainable (“unsuccessful”) return. This continuum depicts the Bosnian repatriation process more comprehensively than the binary categories used to date permits.

My research involved fieldwork in rural Bosnian municipalities and in urban centers in them between 2010 and 2018. In this period, I spent at least three months every year in different municipalities across BiH. I carried out participant observation and interviews in B-H-S languages among minority returnees with different national backgrounds. I talked to local authorities responsible for this agenda as well as to representatives of local governments. In an effort to study returnees of all national backgrounds, I conducted research among Bosniak returnees in Čajniče, Foča, Han Pijesak, Kalinovik, Kotor Varoš, Mrkonjić Grad, Osmaci, Prijedor, Rogatica, Vlasenica, and Zvornik, among Serb returnees in Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, Breza, Drvar, Donji Vakuf, Glamoč, Kalesija, Sanski Most, and Ustikolina, and among Croats in Breza, Fojnica, Vareš, and Dobretići. I did not study minority returns in larger cities such as Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Zenica, or Mostar. The primary focus of my research was an evaluation of the extent to which the UNHCR and other agencies’ recorded number of returnees corresponded with the situation on the ground. I was also interested in questions of the sustainability of return and the ways in which the returnees have coped with socio-economic predicaments after their return to their pre-war places of residence.

Repatriation process in Dayton Bosnia and Herzegovina

The 1995 Dayton Agreement is an ambiguous treaty. Western negotiators did not consider any solution to the Bosnian question other than keeping the ex-Yugoslav republic as a single state, formally indivisible but in practice divided into two entities: the Republika Srpska (RS), with a unitary government, and the Federation of Bosnia and Herzegovina (FBiH), composed of ten cantons, each nearly completely autonomous from the FBH government (Holbrooke 1999).³ The highly decentralized structure of the state enabled Croat and Serb political representatives to accept an undivided Bosnian state since the government in Sarajevo had virtually no governmental authority in the RS or in Croat-majority cantons in the FBiH (Hayden 1999). However, Annex 7 required the restoration of the republic’s pre-war multiethnic character (Toal & Dahlman 2011). The voluntary return of Bosnian refugees to their pre-war place of origin (not to their country of origin) was the innovative and preferred solution among those considered at the time, such as integration in the area of refuge or resettlement elsewhere (Black 2006; Heimerl 2005; Phuong 2005).

The goal of remixing BiH, however, was at odds with the Dayton Agreement’s decision that, in seeking a compromise among warring sides, cemented the

³ The geopolitically important region in the northeastern Bosnia and a river port at Sava, Brčko, became in 1998 the condominium formally detached by both entities by the decision of the IC.

ethnic division of the country. No matter how the OHR, the UNHCR or other agencies defined what “should” happen regarding Annex 7 and the return of refugees, the implementation of its plan was extremely difficult since the same political leaders who had caused the outbreak of war remained in power and were re-elected in 1996. Since the end of the war, minority returnees had been rejected by all three of the main ethno-national parties representing Bosniaks, Serbs, and Croats. National leaders opposed repatriates trying to settle in territories under their control (Toal & Dahlman 2011, 200; Kostic 2003; Black 2001, 190).

Earlier predictions that all Bosnian expellees would want to return to their pre-war place of residence and would remain there (Cohen 1998) did not take into sufficient consideration how massively BiH had changed. The state was wrecked by three and a half years of fighting. Many buildings were in ruins, utilities were unavailable, fields were mined, and infrastructure and businesses were in disastrous shape (Donais 2005b). Except for (geo)political and security problems, all returnees had struggled with various obstacles including property restitution and its complications (Philpott 2005; Williams 2006), not to mention their socio-economic struggle. Without repossessed property and the financial support to reconstruct or replace it, there could be no return (Philpott & Williams 2008, 155). Although there was huge international financial support (Jansen 2011), the reconstruction policy of the international and inter-governmental donors was unbalanced. The extremely high number of NGOs involved in the repatriation process, uncoordinated from above, caused chaos at the local level (Kleck 2006; Ćukur et al. 2005; De Andrade & Delaney 2001).

Not only a post-war reconstruction but also post-socialist processes strongly affected the sustainability of return (Henig 2016; Gilbert 2006). Besides postwar reconstruction, the inter-governmental structures such as the World Bank or the IMF had been implementing a neo-liberal type of post-socialist transformation (Jansen 2006; Kostic 2003) that caused state-owned businesses to be privatized and, more often than not, shuttered. Transformations consisting of a neo-liberal mix of macroeconomic stabilization, liberalization, deregulation, and privatization had been orchestrated by the foreign intervention agencies and presented as the only acceptable means of transition (Jansen 2006). Peacebuilding in BiH, ruled over by these international and inter-governmental institutions, represented a “massive experiment in social engineering” (Donais 2005a, 20). For any potential returnee, the final decision to return was also influenced by other factors such as fear, worry, uncertainty, and mistrust. Such “soft” factors, which varied from individual to individual, were very difficult to measure.

For all these reasons, the repatriation process has not developed since 1995 in the way the international agencies envisioned (Heimerl 2005). Refugees and IDPs have not returned in great numbers, and minority return has been particularly unsuccessful. According to UNHCR statistics, of the over 1.3 million Bosnian refugees, some 208,000 had returned to BiH (though often not to their pre-war places of residence) by the end of 1997. Of the over one million IDPs, only 45,500 had returned to areas in which they formed a minority (ICG 1998). This type of return, therefore, was highly prioritized and increasingly “politicized” in 1998 (Ito 2001).

Ethnic minority return has become the central parameter of post-war reconstruction and reconciliation in BiH (Stefansson 2010). Repatriation data from the UNHCR for the period of 2000–2002 showed substantial progress in minority returns. According to UNHCR statistics, 67,000 minority returnees came back in 2000, 92,000 in 2001, and 102,111 in 2002 (UNHCR 2011). In 2004, the UNHCR celebrated a significant milestone of one million former refugees and IDPs having returned home (UNHCR 2004). According to the UNHCR, about 430,000 (30% of the total number of minority returnees) completed the formal return process by the end of 2004 (UNHCR 2011). This number was evaluated as a success by the international representatives in BiH, including the High Representatives Wolfgang Petritsch and Paddy Ashdown (Čermák 2018).

An optimistic interpretation of the return statistics in the period of 2000–2002 caused the Foreign intervention agencies to shift its attention and decrease its financial support for repatriation (Tuathail & Dahlman 2006; Williams 2006). In the following years, the number of returnees strikingly dropped to a few thousand per year. The process can be considered effectively over after 2007 as only hundreds of returns were recorded annually (Čermák 2018). In 2011, the UNHCR officially registered 470,228 minority returnees (UNHCR 2011). Since then, the webpage of the UNHCR branch located in BiH has not been working anymore, no UNHCR statistics on the return of refugees in BiH have been published, and the UNCHR in BiH works in the framework of the South-Eastern Europe UNHCR branch.

The repatriation of Bosnians to their places of origin has ceased to be one of the key topics in post-war BiH. Although Western nations still support some projects to help returnees and the topic of repatriation is occasionally mentioned in the media, it is evident that people who wanted to return have already done so, so the repatriation process in BiH is for all practical purposes over (Čermák 2018; Žila 2014). However, Annex 7 of the Dayton Agreement has not yet been deemed met by international representatives. Because the requirement of restoring people to places where they lived nearly thirty years ago formally remains part of Bosnian political reality, political leaders use the topic of repatriation for their political goals (Žila 2014). To complicate matters even more, the FBiH and the RS constitutions both state that any power-sharing arrangement shall be based on the 1991 census until Annex 7 is “fully implemented”. A new census was conducted in 2013, though its results have been contested by the RS. In any event, there is no agreement on which census (1991 or 2013) should be used for determining the representation of the three constituent nations in BiH’s administration. The two competing censuses are a central point in current disputes about the reform of the election law in the FBiH. The Central Election Commission decided at the end of 2018 that the number of seats given to Bosniaks, Serbs, and Croats in the House of Peoples now being formed in the FBiH would be in accord with the 2013 census. Bosniak politicians strongly disputed this decision (Latal & Lakić 2018).

The successful minority return and limitations of its measurement

The common understanding of a “successful” voluntary return is defined in terms of recreating sustainable livelihoods, restoring previous activities, providing for basic human rights, reaching dignified standards of living, and reintegrating into the local community to such a degree that returnees would not be willing to leave their homes afterward (Porobić 2016). Anyone who decided to return has struggled with various problems at the beginning of the repatriation process, during its realization, and especially after its ostensible completion. These returnees have acted, reacted, and adjusted to the situation at their place of origin despite unforeseen factors.

In considering any repatriation “successful” and sustainable in the long term, the most important questions are whether and to what extent returnees have succeeded in handling the wide spectrum of difficulties mentioned above. Although time spent at one’s prewar residence can indicate whether the return should be considered successful, it is not the only feature of a sustainable return. Specialists focused on repatriation emphasize that the sustainability of return should be conceptualized more broadly to encompass other important socioeconomic factors, such as income, employment, and access to healthcare or education (Black & Gent 2006). These authors also state that it remains open for debate whether the notion of the “sustainability” of return represents the best way of conceptualizing the success of a return process (Black & Gent 2006). In any event, official numbers cannot adequately depict any individual’s difficulties with the repatriation process (Porobić 2017).

There are three interrelated questions regarding the success of minority return in BiH. First, did minority return necessarily lead to the reintegration and reconciliation of the Bosnian society? Could it be, therefore, considered as sustainable and successful in terms of international agencies’ understanding? Second, what does the UNHCR data tell us about the character and success of the repatriation process? Closer observation reveals a more complex reality. Official data on repatriation does not provide a complete answer to the question of the extent to which minority returns have actually reversed the outcome of ethnic cleansing. Third, how reliable is the UNHCR data on return?

The UNHCR considered the return of any individual “finished” and “successful” at the moment when the person physically returned to their place of origin, regained their property, and literally “spent one night” there (Belloni 2007, 149; Donais 2005b, 178; Waters 2004, 445). Regarding this understanding, there are many obscurities of how this rule was created and how it was implemented. The way the UNHCR’s definition was interpreted by scholars was disputed as “baseless” by former UNHCR officers (Artini & Lovat 2009). However, the unambiguous statement when the return process is formally concluded and under which circumstances we can talk about the successful return is missing. In other words, it is unclear what methodology had been used to determine and measure the successful return. As some researchers pointed out, the return home has not meant the “conclusion” of the repatriation process but rather its “beginning” (Rondić 2007). The

UNHCR was, however, especially concerned with the “end” of the repatriation process as being measured by the expellee’s physical return (Belloni 2007).

International organizations had no capacities to observe returnees’ quality of life after being repatriated and did not verify whether repatriates have remained in their places of return nor under which conditions they live there (Black & Gent 2006). The criterion of voluntary and safe return (OHR 1995) had not been evaluated. Only since 2004, when the numbers of officially registered returnees sharply decreased, did the international and inter-governmental donors begin to focus more on sustaining returns, putting an emphasis on safe and dignified conditions as well as social reintegration (Haider 2009; Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice 2008). However, in all minority return areas where I conducted fieldwork, returnees complained that after their physical repatriation, nobody was further interested in their struggles. I did not find any proof of ongoing monitoring that had been carried out by the international and national bodies. A similar mix of complaints, disillusionment, and frustration among Bosnian repatriates has been discussed by other scholars (Porobić 2017; 2016; Jansen 2007a; 2006; Hovey 2001).

The number of officially registered returnees by the UNHCR greatly differed from reality, and, due to that, they were disputed. Researchers who focused on minority return in BiH concluded that the number of real returnees is much lower than the UNHCR data suggests (Čermák 2018; Stefanovic & Loizides 2017; Žila 2014; Jansen 2011; Haider 2009). The UNHCR statistics registered the current situation on the ground. These figures do not take into account the fact that many returnees left their renovated homes again after a couple of years of struggling.

It is obvious that minority return progress represented a “juggling with numbers” game in which success was measured by quantitative indicators on the number of returnees, regardless of the “quality” of return, i.e., its sustainability (Black & Gent 2006; Ito 2001), which otherwise would consider the striking political and socio-economic changes in BiH after 1992. The growing number of minority returnees was used by the international institutions and organizations operating in BiH as proof that the peacebuilding process had been successfully implemented, notwithstanding whether these returnees had continued to live at their places of origin.

From the perspective of my interlocutors, the successful return especially meant the chance to live a decent and dignified life after their arrival in their pre-war place of residence. The majority of respondents agreed that the most important aspects regarding successful return were a renewed house, a chance to get a job, and access to public services without being threatened (including sending their children to schools). If these three requirements were met and the returnee could socialize with the local community without feeling intimidated, it was the most desired form of a successful return.

Sustainable vs. unsustainable forms of return

On the basis of an analysis of the repatriation success in BiH, I have found even more nuances in minority return. Taking into consideration the common understanding of sustainable return (Black & Gent 2006; Porobić 2016), I reveal other layers in the framework of the traditional distinction between a sustainable (“successful”) and an unsustainable (“unsuccessful”) minority return. By examining personal cases, I offer alternative categories of minority return. These developed categories – complete and incomplete forms of sustainable return and specific forms of unsustainable (“unsuccessful”) return – need to be elaborated in correlation to an understanding of the sustainable (“successful”) return by the foreign intervening agencies. The minority return was not a one-way process. The character of the local (majority) community, the way they treat returnees, and the level of their willingness to welcome or support former neighbors are as crucial for the process of repatriation as the readiness of repatriates to return.

The “complete return” category represents a form of sustainable return emphasized by the implementors of the Dayton Agreement. This “ideal model” demonstrates that the repatriate has truly returned to their place of origin, recreated their home, and re-registered their permanent address there. As to the returnee’s integration into the local majority society, I distinguish two levels: socially inclusive (“exemplary”) return and socially exclusive return.

The return of Biljana⁴ (age 51), who arrived in Kalesija in 2001, represents social inclusion. She successfully regained her property, restored her permanent address there, and, by getting back her pre-war job in the local administration, succeeded in re-establishing her life. She votes, pays taxes, and receives health insurance in this town located in the FBiH. Most importantly, Biljana renewed pre-war links with her neighbors. This “ideal” type of minority return was supposed to reverse the war’s outcome, make the ethnically homogenized territories heterogenous again, and gradually try to restore the interethnic trust necessary for reconciliation (Halpern & Weinstein 2004). On the basis of my findings, however, this symbiosis of two key minority return features, namely socio-economic sustainability and reintegration of returnees, was registered in large numbers only in the case of Serb repatriates who returned home in the FBiH: Drvar, Bosansko Grahovo, and Glamoč (Žila 2014; Stefanovic & Loizides 2011; Donais 2005a). It is, however, important to note that the prewar inhabitants of Drvar and Bosansko Grahovo were almost all Serbs.

The successful regaining of pre-war property and the registration of the permanent address has not generally meant complete social inclusion in the local majority community. Most frequently, minority returnees came back to rural areas

⁴ Names of all informants have been changed in order to protect their anonymity. I use these case studies to illustrate my point that can be related to other returnees of all nationalities as well. I use ‘national’ equivalents for the originals in the same way as Jansen did in his research (Jansen 2007b).

where they have lived in small returnee communities isolated from the majority. This is the case for Alma (age 38), Hurem (age 44), and their two children, who live in a village close to Zvornik in the RS. Hurem's family returned mostly because of their longing for their pre-war place of residence. They have been nostalgic for what they lost and wanted to restore it. Although Alma and Hurem registered there permanently (they vote and receive health care in the Zvornik municipality), by working as small-scale farmers in their village they socialize exclusively with other minority returnees. Alma's and Hurem's children commute to school in the FBiH across the inter-entity line. Despite their "success" as minority returnees, they have remained excluded from the ethnic majority of the municipality. For them, ethnic borders remain. Distance and isolation do not contribute to a restoration of ethnic mixture as found before the war. Even in other municipalities, I have observed that a returnee's children can commute to school across the inter-entity line. Returnees in municipalities located in the RS commute to schools located in the FBiH and *vice versa* (Čajniče and Goražde, Foča and Ustikolina, Osmaci and Kalesija, Prijedor and Sanski Most, Trnovo in the FBiH and Trnovo in the RS, etc.).

The part of my fieldwork which focused on repatriation in Bosnian municipalities discovered a form of sustainable return with social exclusion so exceptional that I call it the "incomplete return". After many years in Sarajevo, Mirza (age 49) decided to return to the municipality of Foča where he regained and reconstructed his house in 2004. In general, the return of expellees to the Foča municipality, where huge atrocities against local Muslims/Bosniaks were committed by the Serb paramilitary units at the beginning of the war, went wrong (Donais 2005a). Although Mirza is living permanently in his place of origin, he has rejected the idea of making it his permanent address. For reasons varying from security to livelihood, he has remained registered and connected to the place where he endured the war, Sarajevo. After returning to his pre-war place of residence, Mirza has regularly crossed the inter-entity line to collect welfare payments (he was an unemployed demobilized soldier), do paperwork, or to vote in the FBiH. Beyond enjoying a slightly higher social benefit there, Mirza emphasizes that a combination of fear and distrust keeps him from being treated in the Foča health center where the staff is Serbian. Both of Mirza's children have remained in Sarajevo since the end of the war. All other children of returnees from the same village commute to schools located in the FBiH. The incomplete return in Mirza's case hardly accomplishes his wants and needs. Instead, it should be understood as a creative form of struggling in the post-war matrix of the Dayton BiH. Having a chance to get a slightly better social benefit in the FBiH and his unwillingness to visit the local health center caused Mirza to remain, at least administratively, connected to the place of displacement, even though he physically returns. Mirza's "dual life", i.e., his physical return without socio-economic integration into the local majority, has not led to the "reintegration" and "reconciliation" anticipated by the foreign intervention agencies. Bearing in mind such an understanding of a "successful" voluntary return, Mirza's case presented a "success" limited to him but not to his family.

An unsustainable return consists of all repatriations that did not result in the sustainable form of repatriation for the long-term and thus to "successful reintegration"

tion that is critical to any national reconciliation and reconstruction process” (Black & Gent 2006, 24). In my fieldwork, I identified four types of an unsustainable return: no return, re-emigration (being displaced a second time after temporary return), seasonal return, and involuntary return.

Asim (age 41) was expelled along with his family from the municipality of Han Pijesak. He settled in Switzerland, where he obtained citizenship and launched a business. His traumatic war experiences, the remoteness of his rural place of origin, and his completely destroyed home caused him to discount the option of returning and reconstructing his property. Asim has maintained contacts there and, especially during summer, regularly visits his old relatives. A return of a couple of seniors is similar to Mirza’s case; they have physically come back and settled in their damaged house. Administratively, they have remained registered in Sarajevo because of a higher pension in the FBiH. Regarding Asim’s case, there is the question of who could ever expect or even anticipate that a person who got Swiss citizenship and a decent job there would ever return to BiH. Asim’s story is thus an example of a clear, unsustainable form of return.

After ten years in Banja Luka, Dobroslav (age 49) decided to return to the municipality of Sanski Most, whence he and his family were ousted at the end of the war. To obtain international financial support for reconstructing his house, Dobroslav signed up for the repatriation process, finished it in 2005, and repossessed his house. He applied for the repatriation process in part because of rumors that he could lose his property if he did not formally request it. This concern was also cited by other researchers (Kleck 2006, 109). Finally, Dobroslav was lucky and received support to rebuild his property. After finishing the reconstruction work, however, he did not settle there with his family but rather stayed in Banja Luka. Dobroslav said he had planned to return, but he was discouraged by the combination of extremely difficult living conditions and the lack of economic opportunities at the place of origin. Dobroslav, however, retains his house and uses it as a summer house (*vikendica*).

This type of “temporary return” developed due to the international donor’s pledge to financially assure the return of all expelled people. Hundreds of expellees have engaged in the repatriation process to get reconstruction aid without considering the option of truly returning. It is impossible to distinguish between an intentional “abuse” of reconstruction aid and a well-meaning failure to resettle at the place of origin. By registering with these support programs, of course, potential returnees have validly exercised their legal rights. These temporary returnees have rightfully used funds earmarked for going back to their places of origin, but, having decided that a permanent return was impossible, they had only the sale of their property to finance their life at their place of refuge. Although it is impossible to calculate the total number of these temporary returnees, hundreds of renovated family houses or apartments have been sold, exchanged, leased, or used as recreation buildings. The Helsinki Committee estimated in 2006 that half the registered minority returnees have sold or exchanged their properties and another third of them was planning to do that in the near future (Helsinki Committee 2005). This highly ra-

tional activity gives people who were expelled de facto compensation that could not be given in any other way.

Seasonal repatriation represents another type of provisionally unsustainable return. Samir (age 55), who has been living in Sweden since 1994, has retained dual citizenship and regained his family home in the municipality of Prijedor. Every year, he travels to BiH and spends the summer there. Samir has completely renovated his property and financially supported the development of local infrastructure. During the summer, his village pulsates with life although it is deserted for the rest of the year. Vacation time creates an impression of restored prewar multiethnicity (Stefansson 2006) thanks in part to Samir and other members of the Bosnian diaspora.

This type of unsustainable return (or temporary return) can develop to the sustainable form of return in the near future. It is possible that the “seasonal returnee” will someday decide to settle there permanently, especially if they are approaching retirement and receive a pension from a western country. The fact that Samir has maintained a Bosnian passport and his property points to his interest in staying in touch with his country of origin. Being located in one place in Sweden but retaining a connection to the place of origin, even if he only goes there occasionally, is not a failure. In the future, if Samir decides to return from Sweden, it could transform into a more sustainable form of return than in the case of Mirza. His life demonstrates that this specific transnational form of “return” can give Samir and others expellees a chance to understand repatriation as a still open-ended process depending on a connection between the country of acceptance and the country of origin (Eastmond 2006; Halilovich & Efendić 2019; Huttunen 2010).

The same concept of open-ended repatriation is more difficult to apply to the case of IDPs who do not have citizenship and thus the financial support of a foreign country. Although my findings from rural municipalities indicate that some of the IDPs could be willing to return as retirees to their places of origin, the concept of open-ended repatriation is out of the question for the majority of them. Even though Samir’s experience seems to be congruent to Mirza’s life trajectory – both men maintain some form of social relations and, in Mirza’s case (and in the future, maybe Samir’s as well), presents a “success” limited to them but not to their families – there is a distinction between these two cases. Except for having a chance to get benefits from the host state, the difference rests in a time framework. Mirza has permanently returned to the Foča municipality. He lives there the whole year even though he has remained registered in Sarajevo. Samir arrives in the Prijedor municipality for a short time and only during his summer vacation.

The most complicated type of return is an “involuntary” one. Emina (age 54) had to return to a remote village in the peripheral municipality of Čajniče in the RS. Although she did not want to return, her cheerless living conditions (she lost her husband, had to leave the apartment illegally occupied in neighboring Goražde, had no other close relatives, and was unemployed) forced her to do just that. After being evicted, the return to her pre-war and damaged home in the municipality of Čajniče was the only solution for a troubled situation. The fact that she repatriated

in 2009 and had no assistance meant she did not receive relevant financial or reconstruction support from international donors. She only received some remaining building material from the municipality. After her return, Emina struggled in a remote, barely accessible, and partially ruined village without any guarantee of the minimal conditions for return, namely dignity. Her poor living standards and being socially excluded deepened her despair, helplessness, and apathy. These negative feelings influenced her state of health. When I got into contact with her for the first time, she was recovering after suffering from a stroke. This type of return represents the worst scenario for minority returnees, not because they lack drive but because of unfavorable circumstances.

Conclusion

This study analyzes the common perception of a ‘successful’ voluntary return. In this understanding of the repatriation of any individual as dynamic and ongoing even after her physical return, this article demonstrates different returnee’s ways of realizing his/her minority repatriation. Different strategies for dealing with the wide spectrum of difficulties encountered during the return of any individual and, additionally, the distinct levels of his/her social inclusion/exclusion, integration into the local community, and involvement in local socioeconomic activities demonstrate that there is no clear-cut model for minority return but rather different forms of minority return that can be considered a “success”. To analyze the “success” of any individual repatriation, we must take into account some important considerations: whether a returnee could stay at their place of origin in the long-term perspective, whether he/she decided to create a permanent residence there, and to what extent a returnee successfully integrated into the local community and socialized with the majority. As I demonstrate by examining personal cases, instead of evaluating a minority return as just sustainable (“successful”) or unsustainable (“unsuccessful”), I offer alternative categories of minority return – complete and incomplete types of sustainable return, and specific forms of unsustainable (“unsuccessful”) return. I elaborated on these forms in correlation to the understanding of the sustainable (“successful”) return by the foreign intervene agencies. These cases show how nuanced an individual’s strategies and experiences could be while he/she adapted to the Bosnian post-war reality.

Can we consider the return of people who resettled in their places of origin, and reconstructed their homes, but did not restore their pre-war social relations or reintegrate there economically “successful”? Although some of these returnees could find this a sufficient way of coping with their post-war difficulties, this form of return does not meet the criteria of the foreign intervene agencies. Many people who live as minorities in the FBiH or the RS have their residency registered in the adjacent municipality of the other entity, which is under their ethno-demographic control. Keeping up an address in the area of their previous displacement means that these returnees have continued to engage in all socioeconomic activities (including voting, the health care, and/or schooling) there. Being “present” at the place of origin but also “absent” – that is, living in a “parallel universe” separated from

the local majority and cultivating social capital elsewhere – these returnees force us to look for more precise categories. While these repatriates did not return in accordance with the foreign intervene agencies' original expectations, we cannot simply call this repatriation “failed”. Nor can we say that a returnee who spent one night in their place of origin was a “success”. Based on my findings, most Bosnian returnees did not meet the ideal for a “successful return” according to the UNHCR's understanding. The 2013 census results also proved that many Bosnian residents do not live in the places where they are registered (Čermák 2018).

Although the aim of the foreign intervene agencies was to reconstruct, reintegrate, and reconcile pre-war local societies by supporting minority repatriation, the majority of returnees have not socialized with the local majority community. Registering residence in one place while living in another, plus the low degree of socio-economic interaction with the local majority, indicates that the interpretation of repatriation success (i.e. sustainability) is more complex than formal statistics demonstrate.

Returnees who settled in their pre-war places of residence are predominantly elderly people who have maintained ties to villages they left nearly thirty years ago. Even though they decided to return and spend the rest of their lives in places they are nostalgic to, their grown children have no interest in ever living in those places. If a restoration of the pre-war Bosnian composition was the main defined goal in Dayton, then recreating the Bosnian leopard skin would somehow mean forcing Bosnians to not engage in the socio-economic migrations from villages into cities that all European states (including Eastern and Southeastern Europe) have done. In that regard, ethnic cleansing fast-forwarded a process that was accelerated during Socialist Yugoslavia and was ongoing even in places that did not affect the war. Despite the arguments about the moral failure of the West during the Bosnian war, the horrifying results of campaigns of ethnic cleansing were, unfortunately, never likely to be reversed by the return of refugees and IDPs to their pre-war places of residence organized by agencies under the dominant US/Western-European umbrella.

References

- Artini, Paolo & Henry Lovat. 2009. “Contemplating Success in the Balkans: Bosnia – Return and Ethnic Re-Integration.” *Osservatorio Balcani e Caucaso Transeuropa*. http://old.osservatoriobalcani.org/filemanager/download/373/Artini_Lovat.pdf (accessed September 25, 2019).
- Belloni, Roberto. 2007. *State Building and International Intervention in Bosnia*. London: Routledge.
- BHAS. 2016. “Census of Population, Households and Dwellings in Bosnia and Herzegovina, 2013. Final Results.” Sarajevo: Agency for statistics of Bosnia and Herzegovina. <https://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/census/wphc/BIH/BIH-2016-06-30.pdf> (accessed March 20, 2019).

- Black, Richard. 2001. "Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing Link, or Mistaken Priority?" *SAIS Review* 21 (2): 177–199.
- Black, Richard. 2002. "Conceptions of 'Home' and the Political Geography of Refugee Repatriation: Between Assumption and Contested Reality in Bosnia-Herzegovina." *Applied Geography* 22 (2): 123–138. [https://doi.org/10.1016/S0143-6228\(02\)00003-6](https://doi.org/10.1016/S0143-6228(02)00003-6).
- Black, Richard. 2006. "Return of Refugees: Retrospect and Prospect." In *Palestinian Refugee Repatriation. Global Perspectives.*, ed. Michael Damper, 23–40. Routledge.
- Black, Richard & Saskia Gent. 2004. "Defining, Measuring and Influencing Sustainable Return: The Case of the Balkans." Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, Working Paper 17. http://www.sussex.ac.uk/Units/SCMR/drc/publications/working_papers/WP-T7.pdf (accessed March 12, 2019).
- Black, Richard & Saskia Gent. 2006. "Sustainable Return in Post-Conflict Contexts." *International Migration* 44 (3): 15–38.
- Bougarel, Xavier. 1992. "Bosnie-Herzégovine: Anatomie d'une Poudrière." *Hérodote* 67: 84–148.
- Bougarel, Xavier. 1996. *Bosnie: Anatomie d' Un Conflit*. Paris: La Découverte.
- Bringa, Tone. 1995. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton Studies in Muslim Politics. Princeton: Princeton University Press.
- Brubaker, Rebecca. 2013. *From the Unmixing to the Remixing of Peoples: UNHCR and Minority Returns in Bosnia*. Research Paper No 261. UNHCR, Policy Development and Evaluation Service. <https://www.unhcr.org/research/working/520a4ccf9/unmixing-remixing-peoples-unhcr-minority-returns-bosnia-rebecca-brubaker.html>. (accessed March 12, 2019).
- Burg, Steven L. & Paul S. Shoup. 1999. *Ethnic Conflict and International Intervention*. New York: Routledge.
- Čermák, Petr. 2018. "Minority Refugee Return as a Tool to Reverse Ethnic Cleansing: The Case of Bosnia and Herzegovina." *Forum za sigurnosne studije* 2 (2): 6–45.
- Cohen, Lenard. 1998. "Bosnia's 'Tribal Gods': The Role of Religion in Nationalist Politics." In *Religion and the War in Bosnia*, ed. Paul Mojzes, 43–73. Atlanta, GA: Scholars Press.
- Čukur, Melita, Kjell Magnusson, Joakim Molander & Hans Skotte. 2005. *Returning Home: An Evaluation of Sida's Integrated Area Programmes in Bosnia and Herzegovina*. Sida.
- Daly, Mary & Hilary Silver. 2008. "Social Exclusion and Social Capital: A Comparison and Critique". *Theory and Society* 37 (6): 537–566.

<https://doi.org/10.1007/s11186-008-9062-4>.

- De Andrade, José H. Fischel & Nicole Barbara Delaney. 2001. "Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A Review of the 2000 Return Season." *Journal of Refugee Studies* 14 (3): 315–330.
- Donais, Timothy. 2005a. "A Tale of Two Towns: Human Security and the Limits of Post-War Normalization in Bosnia-Herzegovina." *Journal of Southern Europe and the Balkans* 7 (1): 19–33.
- Donais, Timothy. 2005b. *The Political Economy of Peacebuilding in Post-Dayton Bosnia*. Routledge.
- D'Onofrio, Lisa. 2004. *Welcome Home?: Minority Return in South-Eastern Republika Srpska*. Sussex Centre for Migration Research.
- Eastmond, Marita. 2006. "Transnational Returns and Reconstruction in Post-War Bosnia and Herzegovina." *International Migration* 44 (3): 141–166. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2006.00375.x>.
- Edwards, A. 2000. *Daunting Prospects. Minority Women: Obstacles to Their Return and Integration*. UNHCR. <https://www.unhcr.org/3c3c60844.pdf> (accessed March 2, 2019)
- Gilbert, Andrew. 2006. "The Past in Parenthesis: (Non)Post-Socialism in Post-War Bosnia-Herzegovina." *Anthropology Today* 22 (4): 14–18. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8322.2006.00449.x>.
- Haider, Huma. 2009. "(Re) Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina." *International Journal of Transitional Justice* 3 (1): 91–113.
- Halilovich, Hariz & Nirha Efendić. 2019. "From Refugees to Trans-Local Entrepreneurs: Crossing the Borders between Formal Institutions and Informal Practices in Bosnia and Herzegovina." *Journal of Refugee Studies*. <https://doi.org/10.1093/jrs/fey066>
- Halpern, Jodi & Harvey M. Weinstein. 2004. "Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation." *Human Rights Quarterly* 26 (3): 561–583.
- Harvey, Joanna. 2006. "Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis." *International Migration* 44 (3): 89–144. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2006.00373.x>.
- Hayden, Robert M. 1996. "Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers." *Slavic Review* 55 (4): 727–748.
- Hayden, Robert M. 1999. *Blueprints for a House Divided: The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Heimerl, Daniela. 2005. "The Return of Refugees and Internally Displaced Persons: From Coercion to Sustainability?" *International Peacekeeping* 12 (3): 377–390.

- Helsinki Committee. 2005. "Report on the Status of Human Rights in Bosnia and Herzegovina, Analysis for the Period January–December 2004." <https://humanrightshouse.org/articles/report-on-the-state-of-human-rights-in-bosnia-and-herzegovina-for-2004/> (accessed December 2, 2018)
- Henig, David. 2016. "Fragments of Village Life and the Rough Ground of the Political in Post-War BiH." In *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina*, eds. Jansen, Stef, Čarna Brković & Vanja Čelebičić, 56–69. London and New York: Routledge.
- Hoh, Anna-Lena. 2018. "Counting for EU Enlargement? Census-Taking in Croatia, Bosnia and Macedonia." *Datawyse / Universitaire Pers Maastricht*. <https://doi.org/10.26481/dis.20180926ah>.
- Holbrooke, Richard C. 1999. *To End a War*. Random House Digital, Inc.
- Hovey, Guy. 2001. "Discontent with Assistance to the Bosnian Return Process." *Forced Migration Review* 11: 21–22.
- Huttunen, Laura. 2010. "Sedentary Policies and Transnational Relations: A 'Non-Sustainable' Case of Return to Bosnia." *Journal of Refugee Studies* 23 (1): 41–61.
- ICG. 1998. "Minority Return or Mass Relocation." <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6eb0.html> (accessed September 25, 2018)
- Ito, Ayaki. 2001. "Politicisation of Minority Return in Bosnia and Herzegovina—the First Five Years Examined." *Int'l J. Refugee L.* 13: 98–122.
- Jansen, Stef. 2006. "The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina." *Dialectical Anthropology* 30 (3–4): 177–199.
- Jansen, Stef. 2007a. "Troubled Locations: Return, the Life Course, and Transformations of home' in Bosnia-Herzegovina." *Focaal* 49: 15–30.
- Jansen, Stef. 2007b. "Remembering with a Difference: Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life." In *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, eds. Bougarel, Xavier, Elissa Helms & Ger Duijzings, 193–208. Aldershot: Ashgate.
- Jansen, Stef. 2011. "Refuchess: Locating Bosniac Repatriates after the War in Bosnia–Herzegovina." *Population, Space and Place* 17 (2): 140–152.
- Josipović, Damir. 2016. "The Post-Yugoslav Space on a Demographic Crossway: 25 Years after the Collapse of Yugoslavia." *Stanovništvo* 54 (1): 15–40.
- Kleck, Monika. 2006. "Refugee Return—Success Story or Bad Dream? A Review from Eastern Bosnia." In *Peace Building and Civil Society in Bosnia-Herzegovina. Ten Years after Dayton*, ed. Martina Fischer, 107–122. Münster: LIT Verlag.

- Kostic, Roland. 2003. "Strategies of Livelihood in Post-War Bosnia and Herzegovina: A Study of the Economic Predicament of Returning Home." Working Paper.
- Latal, Srećko & Mladen Lakić. 2018. "Bosnia Fixes Election Law, Enabling Formation of Govt." *Balkan Insight* (blog). December 18, 2018. <https://balkaninsight.com/2018/12/18/bosnia-fixes-election-law-enabling-formation-of-govt-12-18-2018/> (accessed December 22, 2018)
- Mann, Michael. 2005. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. 1st pub. Cambridge: Cambridge University Press.
- Markotić, Ante. 1996. "Hrvati u Bosni i Hercegovini." *Hrvatski Geografski Kongres. Zbornik I*: 221–227.
- Metivier, Sean, Djordje Stefanovic & Neophytos Loizides. 2018. "Struggling for and Within the Community: What Leads Bosnian Forced Migrants to Desire Community Return?" *Ethnopolitics* 17 (2): 147–164.
- Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. 2008. "Revidirana Strategija BiH Za Provedbu Aneksa VII Dejtonskog Mirovnog Sporazuma Upućena u Parlamentarnu Proceduru." <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Revidirana%20Strategija%20BiH%20za%20provedbu%20Aneksa%20VII%20DM%20S.pdf> (accessed December 22, 2018).
- Nikolić, Goran. 2016. "'Povratak popisanih' – kakva je nova etnička struktura RS i BiH?" *Nova srpska politička misao*, June 18, 2016. <http://www.nspm.rs/sudbina-dejtonske-bih-i-republika-srpska/kakva-je-nova-etnicka-struktura-rs-i-bih.html> (accessed September 15, 2019).
- OHR. 1995. "General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 7." http://www.ohr.int/?page_id=63261 (accessed December 10, 2018).
- Pejanović, Mirko. 2017. "Promjena etničke strukture opština u Bosni i Hercegovini prema popisu stanovništva iz 2013. godine." *PREGLED – Časopis za društvena pitanja* 58 (1): 1–26.
- Perry, Valery. 2015. "The 2013 Bosnia and Herzegovina Census. Waiting for Results and Counting the Questions." *Contemporary Southeastern Europe* 2 (2): 50–64.
- Petrović, Ruža. 1987. *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd.
- Philpott, Charles. 2005. "Though the Dog Is Dead, the Pig Must Be Killed: Finishing with Property Restitution to Bosnia-Herzegovina's IDPs and Refugees." *Journal of Refugee Studies* 18 (1): 1–24.
- Philpott, Charles & Rhodri C. Williams. 2008. "The Dayton Dialectic: The Significance of Property Deprivation and Repossession in the Context of Ethnic Cleansing." In *Deconstructing the Reconstruction: Human Rights and*

- Rule of Law in Postwar Bosnia and Herzegovina*, ed. Dina F. Haynes, 149–176. London: Routledge.
- Phuong, Catherine. 2005. “Forcible Displacement in Peace Agreements.” <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=4034B812ADD69F26E652BAB1028E428A?doi=10.1.1.670.6908&rep=rep1&type=pdf> (accessed April 8, 2019).
- Porobić, Selma. 2016. “Bosnian ‘Returnee Voices’ Communicating Experiences of Successful Reintegration. The Social Capital and Sustainable Return Nexus in Bosnia and Herzegovina.” *Südosteuropa* 64 (1): 5–26.
- Porobić, Selma. 2017. “Daring ‘Life-Return Projects’ to Post-Dayton Bosnia and Herzegovina.” *International Migration* 55 (5): 192–204. <https://doi.org/10.1111/imig.12366>.
- Putnam, Robert. 1993. “The Prosperous Community: Social Capital and Public Life.” *The American Prospect* 13 (Spring), Vol. 4. <https://pdfs.semanticscholar.org/7ca2/ff64d7db151775ed4ff002754157189ddca0.pdf> (accessed April 5, 2019).
- Rondić, Adnan. 2007. *Povratak – između privida i stvarnosti*. Sarajevo: Fondacija Friedrich Ebert.
- Savić, Vladimir & Ognjen Ignjić, eds. 2017. *Open Book on the Census in BiH 2013*. Banja Luka: Republika Srpska Institute of Statistics.
- Stefanovic, Djordje & Neophytos Loizides. 2011. “The Way Home: Peaceful Return of Victims of Ethnic Cleansing.” *Human Rights Quarterly* 33 (2): 408–430.
- Stefanovic, Djordje & Neophytos Loizides. 2017. “Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War.” *International Migration* 55 (5): 217–234. <https://doi.org/10.1111/imig.12382>.
- Stefansson, Anders H. 2006. “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-War Bosnian Town.” *International Migration* 44 (3): 115–39. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2006.00374.x>.
- Stefansson, Anders H. 2010. “Coffee after Cleansing? Co-Existence, Co-Operation, and Communication in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina.” *Focaal* 57: 62–76.
- “The Sustainability of ‘Voluntary Assisted Return’: The Experience of the Balkans.” 2004. Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty. <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08cc740f0b652dd00155a/SustainableReturnBalkans.pdf> (accessed April 5, 2019).
- Ther, Philipp. 2016. *The Dark Side of Nation-States: Ethnic Cleansing in Modern Europe*. First paperback edition. *War and Genocide*, Vol. 19. New York & Oxford: Berghahn.

- Toal, Gerard & Carl T. Dahlman. 2011. *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and Its Reversal*. Oxford University Press, USA.
- Tuathail, Gearóid Ó & Carl Dahlman. 2004. "The Effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns." *Eurasian Geography and Economics* 45 (6): 439–464.
- Tuathail, Gearóid Ó & Carl Dahlman. 2006. "Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns." *International Peacekeeping* 13 (2): 242–260.
- UNHCR. 2004. "One Millionth Returnee Goes Home in Bosnia and Herzegovina." <https://www.unhcr.org/news/press/2004/9/414fe4fe4/millionth-returnee-home-bosnia-herzegovina.html>. (accessed April 5, 2019).
- UNHCR. 2011. "UNHCR Bosnia and Herzegovina – Statistics Package." [http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/\(httpDocuments\)/DE99CE24EEDD8BDFC1257AD2005C018C/\\$file/SP_12_2011.pdf](http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/(httpDocuments)/DE99CE24EEDD8BDFC1257AD2005C018C/$file/SP_12_2011.pdf). (accessed September 10, 2017).
- Waters, Timothy William. 2004. "Contemplating Failure and Creating Alternatives in the Balkans: Bosnia's Peoples, Democracy, and the Shape of Self-Determination." *Yale J. Int'l L.* 29: 423–475.
- Williams, Rhodri C. 2006. "The Significance of Property Restitution to Sustainable Return in Bosnia and Herzegovina." *International Migration* 44 (3): 40–61.
- Woodward, Susan L. 1995. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington: Brookings Institution Press.
- Žila, Ondřej. 2014. "Jedna si jedina moja domovina?": etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013. Vyd. 1. Varia, sv. 26. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Žila, Ondřej. 2015. "From a Multi-Ethnic Blending to Hegemony: The Reconstruction of Ethno Demographic and Spatial Impacts of the Civil War in Bosnia and Herzegovina." In *Resettlement and Extermination of the Populations: A Syndrome of Modern Histo.* Zlatica Zudová-Lešková, 111–138. The Work of Institute of History, Czech Academy of Sciences = Opera Instituti Historici Pragaе. Series A – Monographia, volumen-60. Prague: Historický ústav.
- Žila, Ondřej. 2016. "První poválečné statistické sčítání v Bosně a Hercegovině 2013: odklady, politizace a komplikace." June 13, 2016. <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/138943> (accessed September 15, 2019).

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Konstantinos Tsivos

Department of Greek and Latin Studies, Faculty of Arts, Charles University, Prague
kostastsivos@seznam.cz

The Greek Emigres in Czechoslovakia and Their Life in the 1960s

The article acquaints the reader with the structure of Greek political emigration in Czechoslovakia in the 1960s, drawing on Czech as well as Greek archives. It follows primarily demographic, social, and cultural aspects of the emigre group that was closely linked to the Communist Party of Greece. In particular, it pursues the issue of the forming of emigre identity in the era of De-Stalinisation. The article is concerned with social developments in the emigre group and their gradual integration into the Czechoslovak society of the 1960s. It pursues the complicated process of building a new identity, the national and linguistic structure of the emigre group, its standard of living and employment, their educational system, the process of the formation of their own intelligentsia, and generation issues. Individual topics are examined on a socio-cultural level in the context of political developments in Czechoslovakia and Greece.

Key words: Czechoslovakia, Greek emigration, Communist Party of Greece, Greek diaspora, identity

Грчки емигранти у Чехословачкој и њихов живот у шездесетим годинама XX века

Овај чланак упознаје читаоца са структуром грчке политичке емиграције у Чехословачку шездесетих година XX века, чија се анализа заснива на подацима из чешких и грчких архива. Примарно се прате демографски, социјални и културни аспекти емигрантске групе која је била блиско повезана са Комунистичком партијом Грчке. Конкретније, чланак се бави питањем формирања емигрантског идентитета у ери дестаљинизације. Разматра се друштвени развој емигрантске групе и њена постепена интеграција у чехословачко друштво шездесетих година прошлог века. Прате се сложени процеси изградње новог идентитета, национална и језичка структура емигрантске групе, њен стандард живота и запослења, систем образовања, процес формирања њене властите интелигенције, као и генерацијска питања. Појединачне теме разматрају се на ширем социокултурном нивоу и у контексту политичких дешавања у Чехословачкој и Грчкој.

Кључне речи: Чехословачка, грчка емиграција, Комунистичка партија Грчке, грчка дијаспора, идентитет

To this day, the Greek Civil War (1946–1949) is one of the longest and bloodiest conflict in Europe's post-war history. The end of the war led, among other things, to the involuntary departure of nearly a hundred thousand Greek inhabitants to the Soviet Union and “peoples'-democratic” countries (i. e. Soviet Bloc states). The largest group of Greek emigres headed to Tashkent, Uzbekistan, whereas the second most numerous group, of 12,000, went to post-February 1948 Czechoslovakia.¹ This resulted in the formation of new Greek communities in Czechoslovakia as well as other Central- and East-European countries which are to this day considered an integral part of the greater Greek diaspora.

The specificity of Greek political emigration lies in that it came about after extensive population movements in the rest of Europe had already ended. In the era of socialist Czechoslovakia, Greeks were the largest group of “friendly foreigners”², without being a nation that had traditionally inhabited the Czech lands (Rychlík 2007, 60). The new communist regime in Czechoslovakia received the incoming Greek emigres very positively, as they represented fellow ideological comrades with an aureole of fighters who have fought with arm in hand against Anglo-American imperialists. Initially, their stay in Czechoslovakia was considered temporary, but the cold-war atmosphere and the different political orientations of Greece and Czechoslovakia convinced Czechoslovak authorities as well as Greek communist leadership that the stay of the emigres in Czechoslovakia would be an extended one.

This article is concerned with the example of some 13,000 Greek emigres in Czechoslovakia, focusing on the formation of their identity in exile. In this regard, the article constitutes an empirical case study in the making of which the author sought to apply, above all, the method of historical analysis. The issue of Greek political emigration poses a complex research question. To answer it, the author employs methodological instruments not only from history, but also from other social disciplines (social anthropology, political science, ethnology, etc.). The article strives to acquaint the reader with the issue of the community of Greek political emigres in Czechoslovakia in the 1960s, in particular with whether the composition of the group, their identity, and social status confirm the generally accepted stereotype that it was a closed community of Greek communists.

It presents the national and linguistic structure of the emigre group, their family status, age stratification, and level of education. Furthermore, it explores issues related to the location of the emigre groups and summarises the most important issues in their cohabitation with the majority Czech population in the early stages of their adaptation (the 1950s) as well as later, once most emigres had integrated into the Czech environment. In his work on the article, the author used relevant materials from the Prague National Archive (NA) and from Czechoslovak Red Cross

¹ There is a decent bibliography on Greek emigration in Central and Eastern Europe, in Greek and in Czech (less so in English), which continues to expand. This article draws, among others, on the following titles: Hradečný 2000; Králová & Tsivos 2012; Tsivos 2012; Botu & Konečný 2005; Voutira Eftihia et al., 2005.

² Greeks accounted for about a half of all foreigners living in Czechoslovakia in the 1960s.

(ČSČK) which dealt with organisational issues related to the stay of Greek emigres. On a supplementary basis, relevant secondary literature and testimonies of the emigres were used.

Two opposing tendencies accompanied the process of the adaptation of the Greek emigration after the mid-1950s. On the one hand, the group had acquired certain unifying features through the formation of a new identity of a Greek political emigre, related to the specific conditions in their new home. Greek emigres, or more precisely, emigres from Greece were distinguished from the majority population by their language, cultural tradition and – to a lesser extent – social status and a religion. On the other hand, the internal differentiation of the emigre group deepened, due to their greater geographical dispersion as many emigres had decided to leave their initial locations (rural areas in the districts of Krnov, Žamberk, and in the Jeseníky Mountains), heading to larger cities, primarily Ostrava, but also Brno and Prague. In the later 1950s, most of the emigres no longer considered themselves “soldiers of the Party” and strove to adapt to the style of living of Czechoslovak society. The leadership of the Communist Party of Greece (KKE) had lost direct control over the masses of emigres. Although the KKE had regular data about the status of the emigration, obtained through a paid apparatus and an extensive network of party organisations, in 1962, the leadership of the Greek party asked the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia (ÚV KSČ) for an analytical survey to obtain detailed data about the composition, location, and financial income of the emigres.³ The “questionnaire survey” was carried out as a cooperative venture of the KKE and the Social-Care Department of the Czechoslovak Red Cross in 1962 and yielded important findings about the status of Greek emigration.

Demographic Indicators, National Composition and Origin

According to the survey, there were a total of 13,039 Greek emigres in Czechoslovakia, including 4,465 children under 15 years of age and 8,574 adults who completed their own questionnaires.⁴ Of adult emigres 8,452 stated Greek citizenship,⁵ only 116 stated Czechoslovak citizenship and 6 emigres stated no citizenship. The second questionnaire box pertained to the nationality of adult emigres. Of those 6,752 persons claimed Greek nationality, 1,812 claimed Macedonian nationality, 6 persons listed some other nationality and 2 persons did not indicate any.

The emigres constituted a diverse mosaic of nationalities as well as languages and cultural backgrounds. Approximately one quarter of the original emigres (approx. 3,000 people) were Macedonians – Slavic inhabitants of Northern

³ *Stin KE tu KK Tsechoslovakias 20. 10. 1962*, ASKI (Archives of Modern Social History), *Aligrafia KKE – KK Tsechoslovakias*, box 386, archival unit (a.u.) 20/37/166.

⁴ Archive of the Czech Red Cross (ČČK), Collection *Řecká emigrace – Výtah z dotazníkové akce ke dni 20/3/1964*.

⁵ Ironically, most emigres had no citizenship at the time of the survey as post-war Greek governments withdrew Greek citizenship from emigres, by 70 Royal decrees and other regulations.

Greece who were intensively involved in the communist DSE army during the civil war, hoping to gain autonomy or to separate from the Greek state. There were also some Aromanians (Vlachs), i.e., members of the nomadic tribe of shepherds speaking a dialect close to the Romanian language, several dozen Sephardic Jews from Thessalonica, speaking a Spanish-Jewish dialect (*ladino*), and several Turkish-speaking members of the Muslim community from Greek Thrace (Sloboda 2006, 22–24).

Among Greeks themselves, “prosfyges”, refugees from Asia Minor and the Black Sea region who settled in Greek Macedonia after the 1923 large population exchange between Greece and Turkey, constituted a significant group. One of the groups of these refugees were the *Karamanlides*, a Turkophone group from inland Asia Minor, whereas other groups differed depending on whether they came from Greek enclaves around the Caucasus or the Black Sea. These emigres spoke in a distinct dialect, whereas refugees from Asia Minor (*Mikrasiates*) spoke “pure” Greek. Another large group of emigres were “the locals” (*dopii*), i.e., Greeks who had always lived in compact groups in various regions of North-Western Greece. There were also smaller groups of individuals from other regions of Greece among the emigres.

Stratification of the Emigration – Problems in Cohabitation with the Czech Population

The vast majority of emigres came from poor mountain villages in North-Western Greece. Most of them were farmers and shepherds. Approximately one tenth of the emigres had mastered a trade – they were bakers, barbers, masons, etc.⁶ University graduates were absolute exceptions. The emigre intelligentsia consisted of several dozen teachers, of whom most had graduated from a two-year teaching academy, and about two dozen doctors and lawyers (Voutira Eftihia et al., 2005, 10).

In terms of family status, the above-mentioned “questionnaire project” discovered a total of 8,574 adult emigres, 2,974 men and 2,608 women (i. e., 2/3 of the total number of adults) lived in purely “emigre” marriages; 229 men and 75 women lived in mixed marriages; 37 men and 48 women were separated; 106 men and 548 women were widowed; 1,216 men and 733 women were single (emigres older than 15 years were considered “adult” for the purpose of the questionnaire).

Emigre families in the 1950s and 1960s were of an endogamous nature. The first mixed couples started to emerge hesitantly, with young emigres being the first to enter into mixed marriages. Most of these were university graduates living outside of areas with high emigre concentrations. Whereas a relationship of a male emigre with a Czech woman signified a rise in his social status in the eyes of emigres, the relationship of a female emigre with a Czech male was not looked upon

⁶ About 80% of the first generation of emigres were farmers from Greece’s mountainous regions while 10–15% were workers or craftsmen, most of them also from rural areas (Sultania 1980, 77).

approvingly as it was assumed that a woman would adopt her husband's culture and would therefore be "lost" for the emigre community (Spanosová 2009, 35). The equal status of Czech women and the level of their social and sexual emancipation were at first seen by Greek emigres, who came from rural areas with very conservative views, as very suspicious and a sign of questionable morals (Spanosová 2009, 87).

These stereotypes were gradually overcome, primarily as the second generation came of age, as many of them adopted the Czech way of life despite their family traditions. In the mid-1960s, mixed marriages proliferated dramatically and in the 1970s and 1980s, they prevailed significantly over endogamous marriages (Spanosová 2009, 39). In 1967, for example, 137 marriages were entered into by Greek emigres in Czechoslovakia, of which 79 were mixed (Botu and Konečný 2005, 367). In any event, Greek married couples were more conservative than Czech ones. Divorce or philandry were condemnable phenomena, especially in the eyes of the older emigre generations. But with gradual adaptation to the Czech environment and the increasing number of mixed marriages, also tolerance to divorce increased. In the early 1960s, the number of separated emigres was very low (only 85 persons). On the other hand, the percentage of widows was abnormally high. This can be explained by the adverse consequences of the war era in Greece, which started in 1940 and continued through to 1949. These women, many of whom were of fertile age, never remarried and adhered to the Greek rural tradition that requires widows to wear black and remain faithful to their deceased husbands for the rest of their lives (Heroldová 1986, 135).⁷

According to the questionnaires, 4,465 of the Greek emigres were younger than 15 years in 1962, meaning that the majority of them were born in Czechoslovakia or arrived at a very young age. This is the second generation of emigres (33.85%)⁸ that comprised one third of the emigre group and stands as testimony to the reproductive dynamics of emigres, not only in Czechoslovakia, but in all Soviet Bloc states. This trend was confirmed five years later (October 1967) by the KKE convention devoted to issues of the emigre youth. According to the conclusions of the conference, 51% of the emigres were under 30 years of age, and 30% of them were aged 16 to 30, whereas 70% were children under 16, i. e. persons the vast majority of whom was born in emigration and hence, had no direct memories of Greece (*Agonistis* 4, 16 February 1968).

While in exile, young emigres had to overcome many traditions and superstitions that were the norm in Greece. One of these was matchmaking, when an in-

⁷ Some contemporary witnesses (e.g., Tomáš Kosta, the head of the ČSČK Social-Care Department) reported the masses of female Greek emigres wearing long black dresses made the strongest impression on them. Black attire was not reserved to widows, it was also worn by women mourning the death of a loved one.

⁸ Whereas Greek children under 15 constituted one third of the emigres, the same age category in the Czechoslovak population "only" accounted for one quarter (precisely 24.9%) of the population according to a demographic survey of the *Czechoslovak Statistical Office* of 1 March 1961 (Czech Statistical Office, www.czso.cz/sldb.nsf – Accessed February 20, 2019).

termediary in agreement with the parents arranged a meeting of the groom- and bride-to-be, for the purpose of entering into matrimony (Danielidu & Mañas 1986, 158). The sons and daughters of emigres had far more opportunities to meet and arrange the establishment of a family themselves when in emigration. The tradition of providing a bride with a dowry was also abandoned as well as the tradition requiring that newlyweds should come from the same village. These superstitions and local restrictions were overcome in emigration, as all of a sudden, all emigres became compatriots in Czechoslovakia.

Similarly, prejudices about entering into mixed marriages with Czechs, especially Czech women, were overcome. Whereas in 1958, only 23 out of the 370 Greek married couples were mixed, a reversal came in 1963, as mixed couples prevailed over endogamous ones. The trend continued to strengthen in the 1970s and prevailed in the 1980s. Until 1971, marriages of Greek men with Czech women prevailed in the mixed marriage group over those of a Greek woman with a Czech man; later, the ratio nearly levelled out (Botu & Konečný 2005, 371). An interesting fact is that Greek emigres in mixed marriages did not take the opportunity to obtain Czechoslovak citizenship. The first applications for Czechoslovak citizenship from Greek emigres were noted in 1960, by 60 people. In 1974, only two hundred emigres had Czechoslovak citizenship.

Another factor in the formation of a new emigre identity was their territorial concentration and the formation of relatively strongly introverted communities that had their clubs, organisations, and social rituals. Even at the time of emigration, the life of Greek emigres was unimaginable without numerous ceremonies that took place in an absolutely Greek spirit. It is known that there were at least three orthodox priests among the emigres, who were stationed in Albrechtice and invited to Ostrava as well as other places until the mid-1960s for various emigre social events (baptisms, weddings, funerals) to perform their liturgical duties. According to ethnologist Iva Heroldová, the orthodox religion played an ambivalent role in the lives of emigres: even though KKE members did not profess it, in many situations, they preferred the rituals linked to orthodox traditions. The author also states that the teaching of religion alongside school instruction in the first three years after their arrival was prevented by “external intervention” and the importance of religion to emigres waned (Heroldová 1986, 137). Greek emigres found their own way to cope with situations when religious rituals could not be performed, for example attending a wedding, although it was not at church but at town hall, was considered a priority, not only for close as well as distant relatives, but for the entire Greek community.

The questionnaire showed that three quarters of Greek emigres, about 9,500, lived in Northern Moravia and Silesia. Smaller groups of Greeks lived in Brno, Prague, Trutnov, Jablonec nad Nisou, and elsewhere. Specifically, 7,000 emigres lived in the Ostrava Region, with Krnov, 2,384 emigres in the Šumperk district, with Jeseník, 1,522 emigres lived in Brno, 542 in Prague, 482 in Trutnov, 430 in Jablonec, 240 in Dvůr Králové, 110 in Beroun, 90 in Hradec Králové, 60 in Ústí

nad Labem, and 40 in Slovakia (Botu & Konečný 2005, 339).⁹ In the early 1960s, the process of spontaneous outflow from the original areas of settlement peaked, with Žamberk District being nearly depopulated by Greek emigres, whereas in certain rural areas of Krnov and Jeseník, compact communities of emigres remained. The vast majority of Greek emigres worked in heavy industry and metallurgy in the Ostrava conglomerate and in Brno. In Krnov, Šumperk, and Trutnov most emigres worked in the textile industry. Many of them were highly qualified as in the meantime, they had attended the appropriate vocational schools and other technical training courses.

Occupations and Standard of Living of Emigres

Detailed information about the occupations of Greek emigres is provided by the report *Situation and problems of political emigres* presented at the KKE conference held in June 1964 in Ostrava.¹⁰ The report starts with the finding that Greek emigres, of whom nearly 95% were farmers in 1959, had become, “thanks to the warm hospitality and brotherhood of international assistance from the Communist Party of Czechoslovakia, industrial workers, engineers, and scientists”. Of the total of 13,000 Greek emigres reported in 1964 – 6,512 were employed and 1,782 retired. Of the working emigres 3,933 worked in industry, with 119 of them being in management positions, 1,676 worked in various enterprises and 903 persons in agriculture.

According to the same report, 150 people who worked as scientists and engineers had graduated from a higher-education institution (and passed at least matriculation). In the same year, 93 persons were studying at higher-education institutions and 9 people were doing research assistantship. Greek party functionaries noted with satisfaction that “in addition to the changes in social composition, the level of education, and the political and cultural level of emigres had risen”.¹¹ The transformation of back-country shepherds into proletarians was no easy matter. According to their testimonies, the greatest obstacle was getting accustomed to the discipline and work rhythm at factories. Until then, their lives had flown with the flow of time in Greek rural rhythms. No wonder that the alarm-clock became a scarecrow for the emigres (Dritsios 1990, 89).

For the emigres, this was the first time they received pay for their work, as in Greece, they had either worked in self-sufficient households, helping one another or exchanging their own produce and products. Their belief in the building of socialism led most of them, like most newly ordained enthusiasts, to a high pace of

⁹ A similar survey of the composition of the Greek emigre group was conducted in 1974, showing that there were 11,634 Greek emigres in Czechoslovakia in 1974, of whom only 36 were living in Slovakia.

¹⁰ NA Praha, Collection 100/3 MO ÚV KSČ (unprocessed part), Box 237. With minor deviations, the report copies the ČSČK 1962 survey results.

¹¹ Ibid.

work and productivity, and oftentimes, to exceeding set standards. After the adaptation stage, Greek workers became invaluable to many companies. In later years, however, the initial revolutionary zeal waned, and most emigres adapted the pace of their work to the work standards of the locals (Voutira Eftihia et al., 2005, 4).

For most of the emigres, coming to Czechoslovakia meant a certain social rise compared to their standard of living in the Greek countryside. They had flats with electricity and running water, certain employment, and a prospect of an old-age pension. In Czechoslovakia, the emigres discovered a better consumer society than they had been accustomed to, and clearly attributed this fact to achievements of socialism (Voutira Eftihia et al., 2005, 12). This kind of consumer rise was systematically supported by the emigre weekly *Agonistis* which regularly informed for example about the first emigres to be able to purchase a car or a motorbike.¹² Greek party functionaries copied the socialist model of prosperity from their Czechoslovak comrades. “In the country that hosts us, caring for the happiness and prosperity of the people is at the centre of attention. Continuous increases of the standard of living of our fraternal Czechoslovak people reflect in an increased standard of living of our emigres,” said a March 1961 report of the leadership of the KKE in Czechoslovakia.¹³ The emigres were well aware of their superior social status compared to their compatriots in Greece, where there was no electrification and first television sets only appeared after 1967.¹⁴ At the same time, a new wave of emigration got well under way in Greece, with over a million Greek citizens leaving in search of better jobs for Australia, Germany, Belgium, or Sweden.

Cultural lives of the emigres and the formation of their intelligentsia

Amateur music, theatre, dance, and sports groups played an important role in maintaining national identity and in developing an emigre identity. Such groups emerged in the mid-1950s and gradually sprung up in all emigre communities. Hundreds of emigres, most of them young, who adopted important aspects of Greek culture and learning this way, participated in them. Members of these groups became active carriers of traditions, able to present them in a manner comprehensible for the majority society, thereby raising their credit with that society and helping the two societies become closer and remove mutual prejudices and suspicions. Emigre ensembles performed at diverse celebrations that became an integral part of emi-

¹² See e.g., the report on page one of the emigre newspaper reporting the purchase of a new car by young tractor driver Kostas Akritidis in the Krnov area (*Agonistis*, 30 /553, 2 August 1957).

¹³ To illustrate the standard of living of emigres, they presented the following facts: 400 families had a TV, all families radio, every 2.5th family had a sewing machine and a washing machine, 21 emigres owned a car, 411 a motorbike, 1,300 a bicycle, 6,100 a watch, etc. (*Zpráva z IX. konference stranické organizace KS Řecka v ČSSR z 4/3/1961*, NA Praha, Collection 100/3 (MO ÚV KSČ), vol. 137, a. u. 539).

¹⁴ The main KKE report referred to the 1957 UN Economic Commission report that stated that “in regions of Greece inhabited by refugees from Asia Minor, primarily worker families, 64% of dwellings do not have a kitchen, 92% a toilet, 82% only comprised one room, housing 3-4 persons on average” (NA Praha, Collection 100/3 (MO ÚV KSČ), vol. 137, a. u. 539).

gres' social life. These celebrations pertained to national anniversaries shared by all Greeks regardless where they happened to be living. From the early 1960s, "Greek celebrations" in the largest centres of Greek emigration were organised in grand style and were attended on a mass scale not only by all emigres, but also by numerous groups of Czechs. The ensembles bore Greek names, such as *Akropolis*, *Prométheus*, *Athény*, etc. A very specific and unique feature in relation to the formation of a new identity of an emigre is the modification of typical regional Greek dances such that everyone could participate. For example, it is unimaginable for a "Greek" that the solo dance *zeibekiko* has turned into a collective matter at emigre celebrations, or that women took part in the exclusively male war dance, which took on an entirely new form and nature among emigres.

In the early 1960s, competitions and festivals started to be held where these ensembles had an opportunity to present their art to hundreds or thousands of emigres from all of Czechoslovakia. Very successful were *Greek and Macedonian Youth Festivals* held in July 1962 and August 1965 in Ostrava, which were attended by 5,000 emigres and dozens of artistic and sports ensembles from all of Czechoslovakia, as well as by the musical ensemble of the legendary composer Mikis Theodorakis. The appropriate report of the Central Committee of the CP of Czechoslovakia noted that the three-day festival "helped solidify the unity of party organisations and all emigration in Czechoslovakia", and reports from the event were broadcast live by *Czechoslovak Television*.¹⁵ Emigre festivals alternately took place in all Soviet Bloc states, such as in Uzbekistan (Tashkent), in Poland, and Hungary.

In the 1960s, patriotic education of Greek children assumed a different form than ten years before, when emigre organisations had to fight prevailing illiteracy among children, most of whom had no experience with school attendance (Mitsopoulos 1979, 63).¹⁶ The leadership of the emigres had minimal means to assist them in this effort. They were fighting the lack of qualified teachers and the non-existence of Greek textbooks. The situation improved significantly in 1953 when Greek children switched to Czech schools, even though this also involved problems related primarily to the lower level of knowledge among Greek children and to their language barrier (Papadopulos 1998, 92). With their transition to Czech schools, the structure of Greek children's instruction changed fundamentally (Bontila 2004, 29–84). The number of Greek-language classes in grade one was reduced in order to increase the number of Czech classes. At secondary schools, the curriculum was identical to the Czech curriculum, with the addition of four classes of Greek and two classes of Greek history and geography. Instruction was thus very demanding on Greek children as they had to learn two languages and from grade four also Russian. About one third of Greek children of Slavic origin also had to take Macedonian (Chabová 2010, 199–210).

¹⁵ NA Praha, Collection 100/3 (MO ÚV KSČ) (unprocessed part), Box 237.

¹⁶ According to the statistic of teacher Thanasis Mitsopoulos from the year of 1950, "60% of the children were totally illiterate and only 4% had experience with higher grades of elementary school" (Mitsopoulos & Ellines 1977, 63).

Later, Greek language became an “extra” class and together with Greek geography and history classes, it became more or less optional. In the meantime, Greek children identified far more with their Czech peers and naturally, they did not want to spend that much time in school. In smaller Greek communities, there was a shortage of Greek teachers and young emigres only studied in Czech.¹⁷ Great displeasure among emigre organisations was caused by a *Ministry of Education, Science and Art* decree from November 1962 which reduced the number of Greek classes to four a week. Instruction no longer took place in classroom form, but in ten-member groups which were not mandatory and the grades were no longer included in students’ overall results (Zissaki-Healy 2009, 174–175). In the 1960s, a lack of interest in instruction in their mother tongue was caused by the unclear prospects of repatriation for themselves and their parents. Furthermore, second-generation emigres manifested a clear tendency to identify with the local environment and not set themselves apart from their Czech peers – sometimes with their parents’ silent consent, as they lost the hope of near repatriation, at other times accompanied by necessary inter-generational disputes. The urgency of the problem is evident from the frequent meetings and conferences convened to deal with the issue, but also from the many reports with excessive moralising and patriotic content that started to appear on the pages of the emigre newspaper *Agonistis*.¹⁸

As for the overall education of Greek emigres, the 1962 questionnaire indicated that 1,224 of the 8,574 adult emigres were still illiterate, i.e., every seventh; of the 6,831 literate adult emigres, 3,951 had completed elementary education; 591 emigres had completed a secondary or specialised secondary school with matriculation; only 168 emigres had university education, i.e., 1.95% of the total count.

Regardless of statistics, it must be noted that the overall literacy level of Greek emigres was definitely lower than that of Czech society. This is due to many factors, for example the high level of illiteracy in Greece between the wars, whereas there was practically no illiteracy in interwar Czechoslovakia. Other important factors included the rural origin of emigres, the prevalence of a patriarchal family system, lower level of emancipation of Greek women, etc. This also had an impact on the overall general civilizational knowledge and cultural interests of Greek emigres. Whereas relatively many emigres learned to drink beer and go to a pub, a far lesser percentage compared to the Czech majority frequented cinema or theatre performances. KKE party bodies had a relatively good idea of what the emigres were reading as they owned the only printing house which printed the newspaper *Agonistis* and Greek books and distributed them throughout emigre communities through the party organisation.¹⁹

¹⁷ *Zpráva z IX. konference stranické organizace KS Řecka v ČSSR z 4/3/1961*, NA Praha, Collection 100/3 (MO ÚV KSČ), vol. 137, a.u. 539.

¹⁸ See e.g. article “Teaching Mother Tongue” in which the author criticises Greek parents who say “never mind if our kids learn only Czech” (*Agonistis*, 17/590, 4 April 1958). See also an article in the same spirit “Let All our Children Learn their Mother Tongue” (*Agonistis*, 5/683, 19 February 1960).

¹⁹ *Zpráva z IX. konference stranické organizace KS Řecka v ČSSR z 4/3/1961*, NA Praha, Collec-

At the same time (1962), another 165 emigres studied at university whereas 354 adult emigres studied at secondary and specialised schools. There were various preparation courses to help prepare Greek emigres to be accepted at Czech secondary schools and universities, supplementing the gaps in the education of the future students, most of whom were accepted without entrance examinations or in addition to the planned number of students. The newly forming young Greek intelligentsia was hard-pressed to find support and role-models among older expatriates. First, there were very few university graduates among the emigres – fewer than one hundred. And second, even though most of them held high offices at the beginning, they were quickly classified as politically unreliable, resulting in their isolation from the majority of the emigres. Party purges concerned even teachers who had constituted the core of Greek intelligentsia in Czechoslovakia.²⁰

The pressing need to obtain qualified teachers for some 5,000 Greek children resulted in the establishment of the first lectorate of Modern Greek at the Faculty of Arts of Charles University. The Greek lectorate undoubtedly helped enhance familiarity with modern Greek culture in Czech society and *vice-versa*. At the initiative of its staff and other philologists, major works of Byzantine and Modern Greek literature were translated into Czech in the 1960s and 1970s, and the first ties with important Greek writers were initiated. Several talented artists and scientist arose from the emigre group, which increased the self-confidence of emigres in the host country. Interest in learning Greek rose significantly after the fall of the military dictatorship in 1974, when the longed-after repatriation again became a realistic option.

Concluding remarks

The article has shown that political emigres in Czechoslovakia and other countries constituted the only group of Greeks who had a personal experience with “real socialism” and in whose communities had a unique and specific cross-cultural experience with diverse forms of European communism. The functioning of their communities did manifest symptoms similar to those that characterise other exile groups (closedness of communities, alienation from their original homeland, and ideological and personal conflicts). On the other hand, it turned out that in spite of their closedness, Greek emigres, primarily the young generation, were able to quickly adapt to the life of the majority society and achieve certain social growth. The feeling of being in Czechoslovakia temporarily did prevent them from complete assimilation, but did not dissuade its members from adopting a number of habits and values of the majority society.

After the end of the Cold War, the Greek community consisted of 4,000 people, was finally granted a minority status. Without any doubt, the Greek community is currently the most important and indisputable link between the Czech Re-

tion 100/3 (MO ÚV KSČ), vol. 137, a. u. 539.

²⁰ NA Praha, Collection 100/3 (MO ÚV KSČ), vol. 133, a. u. 526.

public and Greece. The majority of Czech Greeks live in mixed marriages with no ambitions to return to Greece. Today's Greece is more or less a second homeland to them or merely the homeland of their ancestors. Perhaps not surprisingly, there have also been reported returns of several dozens of families of former emigres either from Greece or from another country back to the Czech Republic, i.e., to the country where they were born and grew up. The number of returnees has increased from several tens to hundreds over the past few years. This phenomenon of newly returning Greeks is widely attributed to the effects of the economic crisis that has devastatingly swept through the entire Greek society.

References

- Bontila, Maria. 2004. *Polychronos na zis, megale Stalin*. Athens: Metaixmio.
- Botu, Antula & Milan Konečný. 2005. *Řečtí uprchlíci. Kronika řeckého lidu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1948–1989*. Prague: Řecká obec.
- Czechoslovak Statistical Office (Czech Statistical Office) www.czso.cz/sldb.nsf (Accessed February 20, 2019)
- Danielidu, Sofia & Jaroslav Mañas. 1986. "Řecká rodina v českém prostředí." *Zpravodaj KSVI*, vol. 3.
- Dritsios, Thomas. 1990. *Apo ton Grammo stin politiki prosfyjia*. Athens: Dorikos.
- Heroldová, Iva. 1986. "Imigranti z Řecka v českém pohraničí." *Zpravodaj KSVI*, vol. 3.
- Hradečný, Pavel. 2000. *Řecká komunita v Československu. Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*. Prague: Ústav pro soudobé dějiny.
- Chábová, Kyriaki. 2010. "Vzdělávání řeckých dětí v Československu v letech 1948–1968." *Studia Territoria*, Supplementum I, 2010/1.
- Králová, Kateřina & Konstantinos Tsivos. 2012 *Vyschly nám slzy.... Řečtí uprchlíci v Československu*. Prague: Dokořán.
- Mitsopoulos, Thanasis & Miname Ellines. 1977. *Ta scholia ton ellinon politikon prosfygon stis sosialistikes chores*. Athens: Odysseas.
- Papadopulos, Lysimachos. 1998. *Děti bouře*. Prague: Nemesis.
- Rychlík, Jan. 2007. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu – Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Prague: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Sloboda, Marian. 2006. "Řecká a makedonská etnická skupina v Česku: lingvistické aspekty jejich vzniku a vývoje." (Greek and Macedonian ethnic group in the Czech Republic: linguistic aspects of their origin and development). *Dialogos*. <http://www.dialogos-kpr.cz/pdf/greci.pdf> (Accessed February 20, 2019).

- Spanosová, Bubulina. 2009. *The Greek community in Prague: a community of Greeks or a community of individuals sharing a feeling of Greekness?* Honour's thesis, Faculty of Humanities, Charles University in Prague.
- Sultania, Katerina. 1980. *Greccy emigranci polityczni w Polsce. Ich odrębność i adaptacja kulturowa*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, Katedra Etnografii VI.
- Tsivos, Konstantinos. 2012. *Řecká emigrace v Československu (1948–1968) – Od jednoho rozštěpení ke druhému*. Prague: Dokořán.
- Voutira Eftihia, Vasilis Dalkavoukis, Nikos Marantzidis & Maria Bontila (eds.) 2005. *To oplo parapoda. Oi politiki prosfyjes tu elliniku emfyliu polemu stin Anatoliki Evropi*. Thessalonica: University of Macedonia.
- Zissaki-Healey, Tassoula. 2009. *O ellinismos tis Tsechias*. (The Hellenism of the Czech Republic). Athens: ARISTOS–GSEE.

Archival Sources

- ASKI (Archives of Modern Social History), *Alligrafia KKE – KK Tsechoslovakias*.
- Archive of the Czech Red Cross (ČČK), Collection *Řecká emigrace*.
- NA Praha (National Archive Prague), Collection 100/3 (MO ÚV KSČ).

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Yelis Erolova

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
yelis.erolova@iefem.bas.bg

Refugee Integration in Bulgaria: Conditions and Challenges

Between 2013 and 2016, the inflow of Middle Eastern refugees to other European countries increased sharply. Their transit migration through Bulgaria was determined by their preliminary intention to settle in countries with a higher standard of living, affording better reception and better conditions for social integration. Few asylum seekers from Syria, Iraq, Afghanistan, Iran prefer Bulgaria as their final destination. The article focuses on their case and analyses the national legal framework and the policy decisions in the field of social and cultural integration by comparing these with society's attitudes to refugees and with the asylum seekers/refugees' expectations, impressions and experience, surveyed through in-depth interviews and focus group discussions held in 2018. The results of this comparative research show that refugees in Bulgaria have developed adaptive socio-economic and cultural strategies of their own according to their specific characteristics and needs in the context of different government integration programs lacking a clearly defined vision of integration, of blurred responsibility of state institutions, limitations and minimal effects of the existing legislation on social integration of refugees, negative public speech, and stereotypical social attitudes.

Key words: asylum seekers, refugees, refugee integration, refugee adaptation

Интеграција избеглица у Бугарској: услови и изазови

У периоду између 2013. и 2016. године прилив избеглица са Блиског Истока у друге европске земље нагло се увећао. Њихова транзитна миграција преко Бугарске била је одређена њиховим прелиминарним намерама да се населе у земље високог животног стандарда, које омогућују бољи пријем и боље услове социјалне интеграције. Мањи број тражилаца азила из Сирије, Ирака, Авганистана и Ирана преферира Бугарску као крајњу дестинацију. Овај рад је фокусиран на њихов случај и анализира национални правни оквир и политичке одлуке на пољу социјалне и културне интеграције упоређујући их са ставовима друштва према избеглицама, као и са очекивањима, утисцима и искуствима тражилаца азила / избеглица добијеним на основу дубинских интервјуа и дискусија фокус групâ одржаних 2018. године. Резултати поменутог компаративног истраживања показују да су избеглице у Бугарској развиле сопствене адаптивне социо-економске и културне стратегије, у складу са својим специфичним карактеристикама и потребама, а у контексту различитих државних интеграционих програма, којима недостаје јасно дефинисана

визија интеграције, нејасних одговорности државних институција, лимитираности и минималних ефеката постојећег законодавства на социјалну интеграцију избеглица, негативни јавни говор и стереотипизирани друштвени ставови.

Кључне речи: тражиоци азила, избеглице, интеграција избеглица, адаптација избеглица

Introduction

A key challenge for the implementation of the common European policy on migration and asylum in the member states of the European Union is the integration of non-European citizens seeking international protection. The number of foreigners granted refugee or humanitarian status and the right to settle in Bulgaria and apply for citizenship totals 22,722 people (1993–2016), of whom 18,114, mainly from Syria and Iraq, became refugee or humanitarian status holders during the period from 2013 to 2016.¹ Most asylum seekers/refugees prefer to settle in West or North European destination; only few prefer to stay in Bulgaria: statistics on their number is not available, but according to various data and observations, it amounts to less than 1,500 people (Tashev 2018, 163–164). Even fewer have benefited from the right to acquire Bulgarian citizenship – only 426 people for the period 2001–2017 (Reference from the Ministry of Justice, quoted by Tashev 2018, 164–165).

Between 2013 and 2016, with the increase of refugee inflow from the Middle East to Europe, and respectively to and through Bulgaria, asylum seekers have become a hot topic in a number of negatively inclined public debates. The rather negative public image of the refugees has excluded the possibility of a public and scientific discussion regarding their integration into the Bulgarian society and their possible impact on improving the socio-economic and demographic situation in the country. Even in some national scientific studies, the possibility of an ‘external reserve’ for improving the demographic situation in the country is considered only in terms of ‘attracting persons of Bulgarian ethnicity from abroad’, ‘return of Bulgarian citizens from abroad’, ‘attracting persons coming from countries, speaking languages and having a culture close to those of the Bulgarians, from countries where the main religion is Christianity’. It is pointed out that ‘it is desirable to avoid settlement of immigrants (except in certain cases) who practice Islam because of their particular behavior and mentality’ (Arkadiev 2017, 56–57). Provoked by the dominant, one-sided national discourse on refugees integration, this study aims at a multifaceted analysis of the possibilities for integration of refugees in Bulgaria in terms of the normative conditions, political programs and decisions, the public attitudes, the expectations and intentions of the asylum seekers/refugees themselves, seeking and granted international protection; the analysis is based on various research techniques (focus group discussions, in-depth interviews and ethnographic observations).

¹ Information for asylum seekers and decisions taken 01. 01. 1993 – 28. 02. 2019, State Agency for Refugees with the Council of Ministers.

Towards an understanding of the concept of refugee integration

At first glance, the adaptation of Middle eastern newcomers to the Bulgarian society is similar to those of other foreigners (Turkish, Ukrainian, British citizens, etc.) who temporarily and permanently reside in the country for various reasons, such as temporary and permanent employment, education, the so-called ‘lifestyle’, marriage, and so on. But in this case, the various migration patterns and immigrant groups should be studied separately. Refugees differ from other immigrants in that they are deprived of the legal protection of their country of origin or their country of citizenship (Costello 2016, 64–67). Empirical studies show that the emigration of refugees from their native places can be described as forced rather than voluntary. The respondents indicate various factors and circumstances motivating them to leave their homes, such as lack of security conditions for their lives, violation of their human rights, lack of conditions for satisfaction of their basic life needs, lack of protection by the state institutions, etc. In addition, it can also be noted that the integration and adaptation of refugees in the host society differs from that of other immigrant groups, because to a large extent it is determined by their specific legislative status and the rights, responsibilities and obligations deriving from it.

European academic literature offers different concepts of refugee integration. These include the ‘multi-dimensional two-way process’ (Castles et al., 2002), by means of local integration (Crisp 2004) or processes of mutual adaptation with the host society, of which the key indicators are employment, housing, education and health (Ager & Strang 2004). On the basis of these, the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) elaborated the following definition in 2005 – ‘local integration in the refugee context is a dynamic and multifaceted two-way process, which requires efforts by all parties concerned, including a preparedness on the part of refugees to adapt to the host society without having to forego their own cultural identity, and a corresponding readiness on the part of host communities and public institutions to welcome refugees and to meet the needs of a diverse population’ (UNHCR Executive Committee 2005); in 2007, the definition was developed in a European context – ‘The integration of refugees as a durable solution is an important part of the commitments of States under the 1951 Convention. UNHCR encourages EU Member States to include refugees in general integration plans and policies, while also providing for targeted actions for refugee-specific needs. Integration can also be enhanced through reception policies for asylum-seekers which promote social inclusion, rather than isolation and separation from host communities. There are also compelling reasons to align the rights of persons granted subsidiary protection with the rights of refugees in a number of areas, including access to the labour market, integration support and family reunification. Drawing on these considerations, UNHCR encourages the EU to develop further its policies and practices on integration, to the benefit of persons in need of international protection and their host communities in Member States alike (UNHCR Note on the Integration of Refugees in the European Union, 2007). In 2013, the UNHCR designed an evaluation tool on refugee integration that includes over 200 quantitative and qualitative indicators, provisionally grouped into four strands or areas of

integration: general considerations (impact of reception conditions on integration, inclusion of refugees in common policies, etc.); legal integration (right of residence, right to family reunification, etc.); socio-economic integration (housing, employment, access to health services, etc.); socio-cultural integration (language learning, social inclusion, etc.)². In Bulgaria, the UNHCR conducts yearly surveys on these indicators, but more detailed and in-depth analysis has not been conducted yet.

National legislation and policy on international protection and refugees

In 1992–1993, the Bulgarian Parliament ratified the 1951 United Nations Convention Relating to the Status of Refugees (the so-called ‘Geneva Convention’) and the 1967 Protocol on the Status of Refugees (the so-called ‘New York Protocol’), which have become key points for the formulation of the national policy and legislation relevant to the reception and integration of asylum seekers. Since accession to the EU in 2007, Bulgaria has begun to follow and observe the common European asylum and refugee policy and to harmonize its national legislation with the European laws. The constant changes made to the 2002 Bulgarian Asylum and Refugees Law indicate that the national lawmakers are seeking to stay up to date with the changes in European legislation (Nakova & Erolova 2019).

Since 2013, with the increase of the refugee inflow to Europe, the Bulgarian policy on the reception and integration of refugees has been implemented in an inconsistent and contradictory way. It is committed to a common European policy of democratic values and humanity, but it is also influenced by the European and national populist discourse, which, with its anti-ethnic and anti-cultural diversity rhetoric³, has recently gained in popularity, especially in former Communist EU member states like Hungary, Poland, the Czech Republic and Slovakia, as well as in some other countries. On the one hand, the reception of foreigners who have applied for international protection in Bulgaria is guaranteed by the national law. The State Agency for Refugees with the Council of Ministers (SAR) is the authorized institution responsible for the terms and conditions of reception of asylum seekers; it should be noted that its Chairman has significant powers, such as to make decisions on applications for international protection. Regarding the adaptation of persons seeking international protection, SAR is authorized by the Law to organize the reception and temporary accommodation of foreigners who have applied for international protection, to assist in their adaptation to Bulgarian conditions in cooperation with the Bulgarian Red Cross and other non-governmental organizations, and to organize Bulgarian language courses together with the Ministry of Education and Science (Law on Asylum and Refugees, Art. 53, para. 1).

Since 2007, the successive Bulgarian governments have developed different integration programs and strategies⁴ that generally contain a simplified expres-

² UNHCR 2013.

³ See more: Krasteva 2013; Vankova et al. 2017.

⁴ Available in Bulgarian at: <http://www.strategy.bg> (accessed October 10, 2018).

sion of the UNHCR's understanding of refugee integration and reception and integration measures such as housing, employment, education, social support, health care. These are planned to create conditions for refugee inclusion in all public sectors and levels. The latest government program, adopted in 2015, indicates that the Bulgarian state shall provide to asylum seekers on its territory a fair procedure for granting refugee status, the right to social and health insurance, free access to education, conditions for retraining and labor employment, in view of better integration into society. It affirms the mechanism of a decentralized approach to refugee integration as the institutional responsibility is given to the local self-government authorities, i.e., to the municipalities, whereby the so-called 'integration agreements' to be concluded by refugees and local authorities are set as a main integration tool. A plan for implementation of this strategy was adopted as late as July 2018.

Other important decisions on the integration of refugees in the fields of employment and education are: the Ministry of Labor and Social Policy Program for Employment and Training of Refugees, which is approved annually and has been applied since 2014; the Ordinance of the Minister of Education and Science, No. 3/6 April 2017 on the conditions and order of enrolment and training of persons seeking and receiving international protection (State gazette 2017, No 32); the Decision of the Council of Ministers, No. 373/5 July 2017 on establishing a mechanism for joint work on enrollment and retention in the educational system, of children and students at compulsory pre-school and school age⁵. These government measures can be assessed as positive, but it is still too early to judge of their effectiveness.

On the other hand, it should be mentioned that, as the legislation and the government programs are based on political decisions, the political will for their implementation is influenced by the current perceptions of populist nationalism, which aims to *close* the openness of the state borders with regard to the admission of asylum seekers, resulting not only in the construction of a wire fence at the border with Turkey, but also in the drastic reduction of the number of asylum applications (from 19,418 in 2016 to 3,700 in 2017 and 2,536 in 2018⁶), as well in the SAR's decision in 2018 to withdraw already granted statuses. In addition, no initiative has come from state institutions and local authorities with regard to the integration agreements, and no such agreements had been concluded by 2018. According to the field materials obtained in the town of Harmanli, where the largest refugee camp is located, the integration of the newly recognized refugees (those who have just been granted refugee or humanitarian status) are not the subject of any discussion at the local municipal council in this respect.

To summarize briefly, as a whole, regulatory preconditions governing the admission of asylum seekers according to European and international norms do exist, but there is still no clear regulatory mechanism for the integration of foreigners

⁵ Available in Bulgarian at: <https://aref.government.bg/bg/node/186> (accessed January 10, 2019).

⁶ Information for asylum seekers and decisions taken 01. 01. 1993 – 28. 02. 2019, State Agency for Refugees with the Council of Ministers.

granted international protection. Bulgarian politics is determined more by national security considerations (Dimitrov 2018, 261–284; Ivanova 2018) than by a shared European responsibility for the redistribution of refugee flows or by the implementation of effective measures for integration of the refugees residing here.

Public attitudes towards refugees

Among the Bulgarians, who have had no direct or even visual contact with the refugees, except for residents of the regions where the refugee camps are located (the regions of Sofia, Harmanli and Nova Zagora), three different types of attitudes have been formed in the last five years: 1) of disinterest; 2) of hostility; 3) of empathy (Erolova 2017, 338–340). The reactions of hostility, which are prevalent, have been displayed in civil protests against refugees in the villages of Telish, Plevnen district (2013 and 2014), Rozovo, Kazanlak district (2014), Kalishte, Pernik district (2014), Harmanli (2015), the Ovcha Kupel quarter of Sofia (2016); by the civil patrols, organized in the Lavov Bridge area of Sofia at the end of 2013 to prevent the free movement of asylum seekers/refugees; by the initiatives of local citizens for detention and punishment of foreigners illegally crossing the Bulgarian-Turkish border. According to a number of national representative surveys (conducted by various organizations, such as Alpha Research, Institute for Economics and International Relations, the Friedrich Ebert Foundation, the UNHCR, the Institute of Population and Human Studies at Bulgarian Academy of Sciences), the negative attitudes towards the settlement of refugees predominate in Bulgarian society (Nakova 2019). While national representative surveys record general trends, focus group discussions, interviews in-depth and ethnographic observations are indicative of more specific attitudes depending on the location and the possibility of contact with refugees. In the regions where there are no refugees, such as Veliko Tarnovo in North Bulgaria, the local population is mostly informed about asylum seekers/refugees by the national media. People there build stereotyped perceptions ranging from ‘economic migrants’, ‘social burdens’ and ‘bearers of great cultural differences’ to ‘threats to national security’ and ‘a threat to our culture’. Compared with them, the residents of the regions of Garmen, Nova Zagora, Harmanli, South Bulgaria, who have had direct or indirect contacts with refugees, while taking into account the various notions suggested by the media, have developed more realistic and even positive views. For example, in the village of Krushevo, Garmen, where several refugee families were temporarily settled, the locals say: ‘They made a good impression on us. Good people. We liked them’; ‘On TV, when they talk about refugees, they say that refugees are bad, but the good ones came to us’; ‘Ours [refugees] are not like those on TV’. The respondents in the town of Harmanli have positive opinions concerning the reception and integration of refugees, but set a number of conditions, specially emphasizing education and employment: ‘I see that there are families sending their children to school, making efforts to integrate into the environment. Children really fit in perfectly here, find friends’; ‘If they [refugees] obey Bulgarian laws and work honestly, let them settle’. While the interviewed Bulgarian residents in Veliko Tarnovo are inclined not to allow the settlement of refugees in their city and do not see the benefits of their potential settlement, some of the respondents in

Harmanli point out the positive socio-economic effect of the existence of the refugee camp in the town: ‘The camp has created many new jobs positions. Inside, there are probably more Bulgarian workers than refugees...’; ‘These people [refugees] spend their money in the shops in the town and this is still beneficial to the city’. Although the interviewed officials from the local municipal administration in Harmanli have a negative and suspicious attitude towards refugees, the representatives of business (the food and commerce sectors, and public services) note a positive economic impact resulting from the presence of refugees. The local population consents to the admission of refugees but with a limiting condition; up to 10% of the total population find admission acceptable.

In past surveys on public attitudes of Bulgarians towards refugees, insufficient attention has been paid to the factors influencing the formation of attitudes. The public discourse of high-ranking officials and politicians, as well as coverage by the media, has exerted the main influence on the construction of a negative public image of refugees; to a lesser extent, so have the positions taken by the religious institutions. Since 2013, a great share of Bulgarians has developed extremely negative ideas about the Middle Eastern asylum seekers in Bulgaria – ideas based on traditional fears of the ethnic and religious *others*. Moreover, in the context of the terrorist attacks taking place in the United States and Europe, people from the Middle East are often considered as carriers of a potential threat to national security. These fears are maintained by the public discourse of certain politicians and high-ranking officials, who thereby divert public attention from other topics, or seek to popularize certain parties and to mobilize their voters. It is not possible to quote all the negative public statements made against refugees, uncritically popularized by the national and regional media, but some of the most impressive ones cannot be overlooked. In 2014, Nikolay Chirpanliev, Chairman of SAR in the period 2013–2014, made a number of negative remarks, reflected in the Bulgarian and foreign media: ‘Refugees are like the Gypsies, they are segregated and do not want to learn Bulgarian ...’; ‘Rich refugees want to go to Switzerland, Germany, Sweden and other European countries, and only Kurds, who are much worse than our Gypsies, remain here’ (Dnevnik 2014). In 2017, Elena Yoncheva, MP from the Bulgarian Socialist Party, presented the documentary ‘Border’ (‘Granitsa’), criticizing the ruling party coalition for the Bulgarian-Turkish border fence construction and for illegal crossings of the state border. In response, Krasimir Karakachanov, Deputy Prime Minister, Minister of Defense and leader of the party Internal Macedonian Revolutionary Organization – Bulgarian National Movement (VMRO), stated that if he had been at the border, he would have slapped the refugees in the face and would have sent them back across the border (BTV 2017).

The media coverage of the so-called ‘refugee crisis’ usually includes direct uncritical reflections on negative public speech (Dimitrov 2018, 279) by journalists, who thereby reveal their poor knowledge of European and national legislation in the field of asylum and refugees. Issues such as ‘Who are the refugees?’, ‘How many refugees reside in Bulgaria?’, ‘What European subsidies for their reception and integration have been received so far?’, ‘How many refugees need and receive social

benefits?’, ‘What are the successful integration measures applied in other European or non-European countries?’, etc., are not discussed.

Another factor, which has a limited influence on the formation of public attitudes, is the positions expressed by the main religious institutions in Bulgaria, which represent the country’s Orthodox, Catholic and Protestant Christians, and the local Muslims. While asserting the values of compassion, humanity, and charity, these official views on the ‘refugee situation’ are not categorical or quite clear. Among certain religious leaders, a positive attitude prevails, related to various more or less popular social, educational, charitable and religious activities, but the impact of these among believers is limited: the influence of the media, which maintain a negative public image of refugees, appears to be a stronger factor of the formation of public attitudes (Erolova 2018, 458–491).

The refugees’ attitudes towards long-term settlement in Bulgaria

A number of surveys have been carried out in Bulgaria regarding the public attitudes of the host society to the reception and integration of refugees; these surveys are relevant to one side of the ‘multi-dimensional two-way process’ of integration. However, there have been an insufficient number of scientific studies on the attitudes of the other side – the refugees. The results of in-depth interviews, focus group discussions and ethnographic observations, conducted among foreigners seeking and receiving international protection in Sofia and Harmanli, present the refugees’ motivation to leave or to stay in Bulgaria, and the difficulties and challenges they face. First of all, a large number of asylum seekers/refugees have the firm intention to settle in a different European destination country, such as Germany, Switzerland, Sweden, England, and not in Bulgaria. In rare cases, they simply want to reach Europe, and in the rarest case, to reach Bulgaria, mostly in order to be reunited with family members. Those who have decided to seek international protection in an EU member state leave Bulgaria after a few months stay in the country. Foreigners who have relatives and friends in Bulgaria choose to settle in the country for an indefinite period. Most of them share that when they arrived in Bulgaria, their preliminary ideas of Europe differed from the actual impressions they received here: ‘Our expectations were that it would be easier here, but it is worse than in our home country. Everything here is contrary to what we had heard about Europe – food, education, housing, everything’. If we look at refugees as a specific group of immigrants, their unjustified expectations are not a unique phenomenon, but they are typical of the adaptation period involved in any emigration or mobility.

Interviewed asylum seekers and refugees see a place for themselves in Bulgarian society, considering that they could contribute to its development in different directions: ‘I have been living and working here for three years and paying taxes. And not just me. There is a Syrian who lives in another city. He is my friend. We came here together. He has a restaurant and also pays taxes. He has hired two Bulgarians to work there. Thus, he has created jobs for Bulgarians’; ‘I definitely can play a part in the development of the country. There are famous refugees in many countries. I can be a good example, to promote their culture and at the same time to

work for the host country'. At the same time, some of the interviewees are aware of markers of their own cultural identity, such as language, religion, customs, food, clothing, by which they differ from the host society. They see themselves as preserving these traits along with their adaptation to Bulgarian society: 'We have different cultures, and it will take time to adjust and learn Bulgarian culture, behavior'.

The decision of refugees for long-term settlement in Bulgaria depends on their personal financial capacity, on access to legislation, employment, housing, health and social services, education, and cultural adaptation to the host society. The beginning of their stay in the country, usually in the closed or open accommodation centers established by the state, is an important factor of their socio-cultural orientation and adaptation and their final decision on permanent settlement. Informed access to their rights, obligations, responsibilities during the application period for international asylum and protection is an important prerequisite for their socio-economic and educational integration. Nevertheless, according to the fieldwork materials, asylum seekers residing in the accommodation centers are often uninformed regarding the rights, duties and responsibilities they do or do not have, and this makes it difficult for them to 're-start' their lives outside the camps. Despite the information campaigns and the information published on the Internet or in printed brochures, asylum seekers mostly rely on unofficial information disseminated by experienced people among them.

According to the respondents, the most important conditions for their adaptation in Bulgaria are housing, employment, and access to education. With regard to housing, asylum seekers and refugees consider that the state has to provide assistance after they are granted refugee or humanitarian status and must leave the state camps: 'We are in a place where there is no communication, there is no opportunity to find a job and it is difficult for our families to survive... The other problem is that, as refugees, it is very difficult for us to find an apartment for rent. I have been working in Sofia for several months and it is very difficult to find an apartment to rent. We face a kind of discrimination only because we are refugees'. In Sofia and Harmanli, the landlords avoid renting their homes to refugees, and when they do, they usually raise the monthly rents, which additionally aggravates the financial difficulties of the refugees.

Contrary to the stereotypical notion that 'refugees are a social burden', it should be noted that only a small number of refugees receive state social assistance. For example, in Harmanli, by the middle of 2018, there were only 3 known cases of provided social assistance provided, and the payments in question were for the issuing of ID cards. The reasons for the low interest in the social system's supporting mechanisms are both the lack of awareness and the lack of knowledge and skills for communication with responsible institutions. In addition, it should be said that all respondents granted refugee/humanitarian status are aware they need health insurance, but are not satisfied with the state of the national health system.

Foreigners who have applied for international protection have the right of access to the labor market after the third month of their asylum application registration. All the respondents stress that they want to work – 'If we get status, we want

to live like other citizens, to work, to visit other cities'; 'I would like to work in the construction sector in Bulgaria ... I want to travel to Sofia and Varna to look for a job'. According to the observations made in Sofia and Harmanli, this group of foreigners is successfully employed in the food, clothing, fast food, clothing sectors and private public services (mainly cosmetics, hairdressing and translations in the so-called 'call centers'). It is also a common practice for asylum seekers/refugees to be hired by various non-governmental organizations, such as IOM, Caritas, the Bulgarian Red Cross, for service in the sphere of translations and social mediation. The majority of the male international protection holders have already set up their own restaurant, food or dress trade businesses. They hire compatriots from Syria, Iraq and Iran, as well as Bulgarians. The situation with women refugees is different. Some of them (mostly Syrian and Iraqi), because of their specific traditions and beliefs, prefer not to work and instead take care of their households, while others are ready to work full or part-time.

The socio-cultural integration of asylum seekers/refugees into Bulgarian society is largely connected with their self-recognized need to adjust to a different ethno-cultural environment and to interact with the local population. Along with – and in some cases prior to – employment and housing, the respondents in Sofia consider that learning Bulgarian and getting an education are the most important conditions for their integration in Bulgaria: 'First I will study, after that I will work'. According to the observations made at the end of September 2018, refugee children also feel satisfied by the opportunity to attend a Bulgarian school and to communicate with their peers. Their parents are even proud of them, but comment that the options for Bulgarian language training are insufficient. Some non-governmental organizations such as Caritas – Sofia, for example, have attempted to organize language courses, but the results are not impressive, which confirms the finding that Bulgarian language training should be an institutional responsibility of the state. For the interviewed refugees, Bulgarian language competency is not only a requirement for labor integration, but also an essential tool for socialization: 'Once I get a status, I will be happy to live here and only the language will be a barrier. I will be happy to live among the people here...'. Some of the members of surveyed groups are also aware of the need for cultural orientation training, which is not yet an objective of state integration programs.

In summary, it should be said that the refugees' attitudes regarding long-term settlement in Bulgaria are generally variable in time and context. They depend both on the refugees' desire to integrate by overcoming the existing differences and difficulties, and on the attitudes of local authorities and society, business and government institutions, non-governmental organizations and the media.

Concluding notes

At this stage, three main problematic points can be identified in the processes of refugee integration: the lack of a state institution responsible for the integration of refugees in all social spheres and at all levels; the lack of involvement of local authorities; and the passive role of the national and regional media in the pro-

cesses of mutual interaction and understanding between Bulgarian society and refugees, and in the promotion of successful integration initiatives. Despite the existing legislation framework and relative institutional preparedness, there is lacking a clear political conception regarding refugee integration in all public spheres – a conception comprising concrete realistic measures and mechanisms for implementation and monitoring. This leads to formality of the general approach to integration. The controversial situation of ‘open European, but closed national, doors’ with regard to the reception and integration of asylum seekers is largely due to the inconsistent Bulgarian policy, conceived, on the one hand, in the spirit of the Geneva Convention and European democratic values but influenced, on the other hand, by modern nationalist populism. This situation results in a formal implementation of the existing government programs for refugee integration and in the failure to assign the responsibility of their implementation to a specific state institution. The popularity of the anti-refugee political narrative, uncritical media coverage, and the limited influence of non-governmental organizations and religious institutions, are factors variously impacting on the public’s notion of refugees, who are increasingly seen as ‘unwanted guests’ and as ‘transit migrants’ whose movement onward to other countries is encouraged. In the case of public attitudes formed through direct contact with refugees, there are indications that a small share of Bulgarians are inclined to accept cultural diversity, to show empathy and to understand the economic benefits of the potential settlement of the newcomers.

The possible long-term adaptation of the small number of refugees in Bulgaria depends on their labor, educational, social and cultural integration, which, being a complex process, should simultaneously involve the active participation of refugees and of state and local authorities, non-governmental organizations, and business. The issues of the path to refugee integration should more often be studied in different research perspectives that would bring new nuances to the public debate on refugees and would contribute to rethinking the state’s vision of refugee integration.

References

- Ager, Alastair & Alison Strang. 2004. *Indicators of Refugee Integration, Final Report*. Home Office. Immigration Research and Statistics Service. London: Home Office.
- Arkadiev, Dimitar. 2017. “Nyakoi vanshni rezervi za rastezh na naselenieto v Balgaria”. *Statistika* 1: 41–66.
- BTV. 2017. “Krasimir Karakachanov: Preskachashtite ogradata migranti shtyah da varna s dva shamara”. Posted November 16. <https://btvnovinite.bg/bulgaria/politika/krasimir-karakachanov-preskachashtite-ogradata-migranti-shtjah-da-varna-s-dva-shamara.html> (Accessed January 10, 2019).
- Castles, Stephen, Maja Korac, Ellie Vasta & Steven Vertovec. 2002. *Integration: Mapping the Field*. London: Home Office.

- Costello, Cathryn. 2016. *The Human Rights of Migrants and Refugees in European Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Crisp, Jeff. 2004. *The local integration and local settlement of refugees: a conceptual and historical analysis*. New Issues in Refugee Research Working Paper 102. UNHCR.
- Dimitrov, Plamen. 2018. “Mezhdu ‘Gou Bek Tarki’ i Bryuksel: Balgaria i migrantskata valna (2013–2017).” In *Bezhanskata kriza i Balkanite (2015–2016)*, eds. Aleksandar Kostov, Irina Ognyanova & Biser Banchev, 261–284. Sofia: Paradigma.
- Dnevnik. 2014. “Chirpanliev: V Balgariya ot bezhantsite ostavat samo kyurdite, koito sa po-zle ot nashite tsigani”. Posted November 23. http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/11/23/2424715_chirpanliev_v_bulgariia_ot_bejancite_ostavat_samo/ (Accessed December 12, 2018).
- Erolova, Yelis. 2018. “The Responses of the Religious Organizations in Bulgaria to the Refugee Influx.” In *War and Peace*. Proceedings Book. V. International Philosophy Congress, eds. Mehmet Elmas, Umit Ozturk & Metin Becermen, 485–491. Istanbul: Sentez Yayincilik.
- Erolova, Yelis. 2017. “Predizvikatelstva pred bezhantsite v Balgaria.” In *Balgari v chuzhbina, chuzhdentsi v Balgaria*, eds. Mariyanka Borisova, Lina Gergova, Yana Gergova, Yelis Erolova & Tanya Matanova, 323–345. Sofia: IEFEM – BAN.
- Ivanova, Vanya. 2018. *The Wages of Fear. Attitudes towards Refugees and Migrants in Bulgaria*. Report. Multi Kulti Collective / British Council. Accessed February 25, 2019. <https://ec.europa.eu/migrant-integration/librarydoc/the-wages-of-fear-attitudes-towards-refugees-and-migrants-in-bulgaria>.
- Krasteva, Anna. 2013. *Balgarskiyat populizam: shtrihi kam portreta*. Blog of Anna Krasteva. Posted December 23. <https://annakrasteva.wordpress.com/2013/12/23/bulgraian-populism/> (Accessed March 10, 2019).
- Law on Asylum and Refugees, last amended in *State gazette*, 2019, No 24. <https://lex.bg/laws/ldoc/2135453184> (Accessed March 30, 2019).
- Nakova, Albena. 2019. “Predstavi i naglasi na balgarskite grazhdani kam bezhantsite i tyahnoto znachenie za uspeshnoto realizirane na natsionalnata politika v oblastta na mezhdunarodnata zakrila.” In *Migratsii i natsionalna identichnost*, ed. Katya Vladimirova. Sofia: IPHS-BAN (Forthcoming).
- Nakova, Albena & Yelis Erolova. 2019. “Natsionalni politiki v oblastta na ubezhishtetoto i bezhantsite.” In *Migratsii i natsionalna identichnost*, ed. Katya Vladimirova. Sofia: IPHS-BAN (Forthcoming).

- Ordinance of the Minister of Education and Science, No. 3/6 April 2017 on the conditions and order of enrolment and training of persons seeking and receiving international protection. *State gazette* 2017, No 32.
- State Agency for Refugees at Council of Ministers. Information for asylum seekers and decisions taken 01. 01. 1993 – 28. 02. 2019, <https://aref.government.bg/en/node/179> (Accessed March 15, 2019).
- Tashev, Spas. 2018. *Migratsionniyat natisk v Bulgariya 2008-2017. Proyavlenie i posleditsi*. Sofia: Balgarsko geo-politichesko druzhestvo i Institut za balkanski i evropeyski izsledvaniya.
- UNHCR. 2005. Executive Committee. Conclusion on Local Integration. <http://www.unhcr.org/4357a91b2.html> (Accessed March 10, 2019)
- UNHCR. 2007. UNHCR Note on the Integration of Refugees in the European Union. <https://www.unhcr.org/463b462c4.pdf> (Accessed March 10, 2019).
- UNHCR. 2013. Refugee Integration and the Use of Indicators: Evidence from Central Europe. 2013. <https://www.refworld.org/docid/532164584.html> (Accessed March 15, 2019).
- Vankova, Zvezda, Valeriya Ilareva & Dimitar Bechev. 2017. *Bulgaria, ES i "bezhanskata kriza". Kak da podobrim politikata na mezhdunarodna zakrila i integratsiya na bezhantsite?* http://eupolicy.eu/wp-content/uploads/2017/04/doklad_bejanci_final.pdf. (Accessed January 20, 2019).

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Марта Стојић Митровић

Етнографски институт САНУ, Београд
marta.stojic@ei.sanu.ac.rs

Александра Ђурић Миловановић

Балканолошки институт САНУ, Београд
aleksandra.djuric@bi.sanu.ac.rs

Наративи верских хуманитарних организација о едукацији миграната у Србији након затварања формализованог миграцијског коридора 2016. године*

У овом тексту изложићемо наративе представника верских хуманитарних организација које су активне при Српској православној цркви, Римокатоличкој цркви и Хришћанској адвентистичкој цркви. Наративи дају опис активности ових организација у вези са едукацијом миграната у Србији после 2016. године када – након затварања формализованог миграцијског коридора и секуритарног заокрета миграцијске политике – програми интеграције миграната добијају превагу над онима који се фокусирају на ургентни прихват. Грађа је добијена полуструктурираним интервјуима и биће подељена у два дела – активности верских хуманитарних организација у образовању деце основношколског узраста, као и активности верских хуманитарних организација у образовању средњошколаца и одраслих.

Кључне речи: верске хуманитарне организације, едукација миграната, Србија, наративи

The Narratives of Faith-based Organizations on Migrant Education in Serbia after the Closure of the Formalized Migration Corridor in 2016

In this paper we will present narratives of the representatives of faith-based humanitarian organizations of the Serbian Orthodox Church, the Roman Catholic Church and the Seventh Day Adventist Church. The narratives provide description of the activities of these organizations regarding education of migrants in Serbia when, from the year 2016 – after the

* Текст је резултат рада на пројектима 177027 *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* и 177006 *Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе*, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

closure of the formalized migration corridor and new securitarian turn of the migration policy – migrants' integration programs took primacy over those focused on urgent reception. The material has been obtained through semi-structured interviews and will be presented in two sections, the activities of the faith-based organizations in relation to the elementary school education, as well as the activities related to high-school education and education of the adults.

Key words: faith-based organizations, migrant's education, Serbia, narratives

1. Увод

У овом тексту изложићемо наративе представника верских хуманитарних организација о њиховим активностима везаним за едукацију миграната¹ у Србији након затварања формализованог миграцијског коридора 2016. године и реконфигурације функције Србије у оквиру европског граничног режима из тзв. државе транзита у део тзв. зоне пригушења, принудне дестинације. Са затварањем формализованог коридора у марту 2016. године и почетком нове секуритарне фазе, која је претпостављала да су криза и ванредна ситуација завршени, да је транзит затворен и да су државе успоставиле контролу над миграцијама, могућности за рад организација државног и цивилног сектора су се знатно измениле. Пре свега, фондови су преусмерени на активности које се не могу подвести под ургентни прихват, и који се сада односе на два главна домена: секуритарни, којим се кретање миграната према ЕУ спречава, а које укључује помоћ у чувању граница и земаља на ободу ЕУ, али, у крајњој линији, и програме повратка у земље порекла, као и интеграцију оних миграната који остају у тзв. земљама пригушења. Док се фондови из секуритарног домена усмеравају ка државним службама, интеграција остаје област у којој је још увек могућ развој деловања невладиног сектора (Stojić Mitrović 2018; Stojić Mitrović & Vilenica 2019). Већина ових промена одразила се и на активности верских хуманитарних организација са чијим представницима смо обавиле полуструктуриране интервјуе током 2017, 2018 и 2019. године. У истраживање су биле укључене организације при Српској православној цркви (*Човекољубље – Добротворна фондација Српске православне цркве*), Римокатоличкој цркви (*Caritas Srbije* и *Jesuit Refugee Service*) и Хришћанској адвентистичкој цркви (*ADRA*). Дакле, хуманитарне организације обухваћене овим истраживањем, основане су од стране цркава или верских заједница које имају активне вернике и мрежу верских институција широм Србије. У том смислу, оне представљају „домаће“ верске хуманитарне организације, које на просторима Србије делују већ више деценија или година, највише од 1990-их и појаве великог броја избеглица и интерно расељених лица са простора бивше Југославије.

¹ Верске хуманитарне организације спроводе програме са страним држављанима који бораве у азилним и прихватним центрима које води Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије, као и у сигурној кући за малолетнике без пратње "Педро Арупе", који води *Jesuit Refugee Service*, једна од верских хуманитарних организација са чијим представницима је обављен интервју.

Издвојени наративи ће бити изложени у два дела, и то активности ових организација у едукацији деце основношколског узраста и активности ових организација у едукацији средњошколаца и одраслих. Како је истраживање започето 2017. године још увек у току, овде су дати прелиминарни резултати и увиди.

2. Верске хуманитарне организације и савремене миграције: од ургентног прихвата до едукације

Према речима наше саговорнице, *Човекољубље – Добротворна фондација Српске православне цркве* је „основана ’91. године као одговор цркве на почетак ратова на територији бивше Југославије, тако да ми већ дуги, дуги низ година имамо различите програме који су везани и за директну хуманитарну помоћ, али и оно што се у овом нашем свету зове развојне програме, дугорочније програме подршке угроженим категоријама.“² На позив државе, тј. Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије, са којим су сарађивали још 90-их година, они су у мају 2015. године започели са организованим активностима везаним за ургентни прихват,³ и то пре свега кроз пружање директне хуманитарне помоћи у храни и хигијенским пакетима. На том састанку „саопштили су нам где су оно што се зове рупе, односно, за која подручја нису у том моменту била обезбеђена средства.“⁴

Адвентистички хуманитарни и развојни рад (ADRA) је међународна хуманитарна организација Хришћанске адвентистичке цркве која делује у преко 130 земаља света. У Србији, ADRA је активна од 1990. године и сукоба на простору бивше Југославије. Од тог периода, ADRA је кроз бројне програме хуманитарне помоћи своју пажњу усмерила на избегличку популацију, као и на угрожене групе становништва у Србији.⁵ Започели су са дистрибуцијом хуманитарне помоћи мигрантима у београдским парковима у јулу 2015. године. Посредством великог броја локалних огранака при адвентистичким црквама, ADRA је активна у многим градовима и општинама у Србији, што је било од посебног значаја током хипертранзитног периода, када су пружали помоћ у више градова (Stojić Mitrović & Djurić Milovanović 2019). У јануару 2016. године отвара се ADRA *Друштвени центар* у Борчи (општина Палилула), у коме се, између осталог, одвија и подршка формалној

² Интервју из 2017. године

³ О интензивирању настојања државе да „управља миграцијама“ у пролеће 2015. године видети Beznec et al. 2016 и Stojić Mitrović 2018.

⁴ Интервју из 2017. године

⁵ Више о активностима ове организације, као што су „Деца помажу деци“ (од 2002), затим, борба против насиља у породици (од 2006), опоравак од поплава (2014–2015), помоћ младим ромским породицама (од 2015), подршка избеглицама и мигрантима (од 2015) и дугорочна помоћ бескућницима у Београду (од 2018) видети на: <https://adra.org.rs/wp-content/uploads/2018/06/Brosura-Drustveni-centar-ADRA.pdf>

и неформалној едукацији миграната.⁶ У оквиру *Друштвеног центра* налази се и Женски центар са кутком за децу, у којем се одвија читав низ едукативно-рекреативних активности. ADRA је развила различите едукативне програме, који су имали различите циљеве, од подршке формалном образовању деце из мигрантске популације, до усавршавања и обуке одраслих за различите вокационе тренинге.

Две хуманитарне организације при Римокатоличкој цркви – *Caritas* и *Jesuit Refugee Service (JRS)* – активно учествују у програмима помоћи мигрантима у Србији.⁷ *Caritas Србије*⁸ свој рад неформално је почео током 80-их година, а званично је регистрован 2000. године. У пружање хуманитарне помоћи мигрантима, хране и хигијенских пакета, укључили су се на позив државе у мају 2015. године, мада је *Caritas Luxembourg* и пре тога деловао у Прешеви. *JRS* је међународна католичка хуманитарна организација чији је рад примарно усмерен на пружање помоћи избеглицима широм света. Представништво у Србији основано је 1993. године, али је привремено затворено 2000. да би се након 2016. године поново отворило. Од тада је *JRS* свој рад усмерио на пружање психосоцијалне помоћи мигрантима и тражиоцима азила, али и подршку локалним организацијама цивилног друштва које су радиле са мигрантима. Примарно, *JRS* је највише пажње посветио малолетницима без пратње, оснивањем тзв. сигурне куће „Педро Арупе“ која има смештајни капацитет за 20 малолетника. Сигурна кућа, односно, интеграциона кућа за угрожене категорије избеглица „Педро Арупе“ основана је 2017. године, са посебним фокусом на малолетнике без пратње и раздвојеној деци до 14 година који се налазе под привременим старатељством Центра за социјални рад.

Ове верске хуманитарне организације заузимају посебан положај у целокупном хуманитарном невладином сектору на неколико начина: њихово присуство у земљи је дуготрајно, радиле су на програмима који су укључивали разне социјалне категорије, имају претходног искуства сарадње са државним службама, преко цркава које су их основале повезане су најраширенијим конфесионалним групама, и могу да приступе посебним фондовима: наиме, верске хуманитарне организације практикују посебан начин тзв. друштвено одговорног инвестирања који укључује идеју да се етика, веровања и верски закони користе за вођење монетарних одлука.⁹ Како

⁶ https://adra.org.rs/wp-content/uploads/2018/12/Deca-u-pokretu-i-obrazovanje_publicacija.pdf

⁷ Поред наведених, у Србији делује и католичка организација *CRS – Catholic Relief Service*, односно амерички *Caritas*, који такође спроводи и подржава различите програме помоћи мигрантима. Међутим, *CRS* нема програме који се односе на образовање, те стога нису наведени у овом раду.

⁸ Прво као *Caritas Jugoslavije*, касније *Caritas Србије* и *Црне Горе*, затим *Caritas Srbije*. *Caritas Србије* је члан међународне конфедерације *Caritas Internationalis* и *Caritas Europe* са седиштем у Бриселу.

⁹ <https://www.unenvironment.org/about-un-environment/faith-earth-initiative/why-faith-and-environment-matters/faith-finance>

је истакао наш саговорник, то даје слободу да се брзо реагује и без исцрпљујућих административних процедура, по хитном поступку, приступи средствима која се одмах усмеравају где су у том тренутку потребна.¹⁰ Дакле, осим посебног социјалног положаја, и систем финансирања издваја верске хуманитарне организације: „Пошто смо верска хуманитарна организација, не морамо да пратимо стандардну процедуру конкурисања на пројекте, већ можемо сами да предложимо пројекте. Већа слобода да се траже и добију средства омогућава опуштенији приступ програмима а мање администрације отвара могућност промена и прилагођавања потребама.“¹¹

Дакле, наведене верске хуманитарне организације у пружање помоћи мигрантима укључиле су се као оперативна подршка држави током изградње и функционисања формализованог миграцијског коридора, који је ишао од Грчке до Аустрије (о коридору видети детаљније *Beznes et al. 2016*, док о укључивању верских хуманитарних организација на деоници у Србији видети *Stojić Mitrović & Djurić Milovanović 2019*).

Са дужим задржавањем миграната и политиком која тежи да се прекине транзитно кретање и мигрантима омогући интеграција ту где су се затекли, мењају се и активности верских хуманитарних организација, које се укључују у различите програме подршке формалној и неформалној едукацији. Укључивање у образовни систем у држави боравка европска администрација сматра једним од основних канала интеграције, и уз запошљавање, социјалну инклузију и активно држављанство, често се користи као индикатор интеграције.¹² Како Агер и Странг примећују, стручно оспособљавање и даља едукација се обично сматрају кључним аспектима интеграције, будући да подстичу запошљивост било директно, било кроз побољшање специфичних језичких или радних вештина (*Ager & Strang 2008*). Осим тога, Агер и Странг истичу да су школе најважнији контекст у коме се успостављају и развијају социјални односи, стварају компетенције за активно учествовање у друштву (*Ager & Strang 2008*), чиме формална едукација постаје оно што заправо повезује све остале индикаторе интеграције. Формална и неформална едукација миграната, дакле, није фокусирана само на једног актера миграцијских процеса – мигранте, који стичу некаква знања и вештине, већ се представља као канал којим се успоставља комуникација између мигрантске и домицилне популације, као нешто што је уједно оквир и функција контакта и размене. Управо ти други аспекти едукације доминирају наративима представника верских хуманитарних организација са којима смо разговарале.

¹⁰ Интервју из 2017. године.

¹¹ Интервју из 2019. године.

¹² https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migrant_integration_statistics , <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8787947/KS-05-17-100-EN-N.pdf/f6c45af2-6c4f-4ca0-b547-d25e6ef9c359>.

2.1 Укључивање деце миграната у образовни систем

Наши саговорници истицали су да укључивање деце мираната у образовни систем, у регуларне школе, наилази на проблеме не на правном,¹³ већ пре свега на нивоу институционалне примене, али и друштвеном нивоу. Као основни пропуст државних служби у наративима се истиче да није рађено на сензибилизацији особа којих се интеграција миграната кроз едукацију директно тиче, као што су наставници, ученици, родитељи ученика, како из мигрантске, тако и из домицилне популације. Стога се може приметити неспремност друштва да прихвати децу из мигрантске популације у образовни систем у Србији.

Пример 1: „Већ 2017. године у марту, пре него што су деца избеглице почеле да похађају званичне школе у Србији, у прихватном центру П., у сарадњи са другим организацијама, питали су нас да ли бисмо могли да водимо једно одељење деце,

¹³ Организације цивилног сектора у својим извештајима и анализама о правном и практичном оквиру у коме се остварује едукација миграната у Србији наводе да иако Србија има развијен правни оквир којим се регулише едукација миграната и који подразумева једнака права за грађане и стране држављане у том погледу, и забрањује дискриминацију по било ком основу, његова примена у пракси је недоследна (детаљне анализе образовања миграната у Србији са статистичким подацима видети у CZA & CIJP 2018; Kozma 2018). У извештајима се наводи да облици неформалног образовања, који не спроводе државне службе, већ обезбеђује невладин сектор у издвојеним објектима (азилним и прихватним центрима, просторијама невладиних организација и сл.), а који обично укључују пројектно финансиране курсеве језика, креативне, психо-социјалне, спортске и сличне радионице и даље носе превагу у односу на приступ систематском формалном образовању (CZA & CIJP 2018; Kozma 2018). Штавише, додаје се, и у случајевима када мигранти приступају формалном образовном систему, један сегмент је регуларно уписан у школе, а други је само укључен, у смислу да присуствује настави (CZA & CIJP 2018, 4). Поред овога, истиче се да чак и деца која су регуларно уписана у школе, често похађају само по два часа са другом децом, док остале часове имају засебно (CZA & CIJP 2018, 6). Тек са почетком секуритарне фазе миграцијске политике, која званично игнорише постојање принудне циркуларне мобилности (Stojić Mitrović & Vilenica 2019) и Србију третира као земљу чији је циљ да заустави миграције и спречи транзит, интеграција миграната добија главну позицију у хуманитарном дискурсу, у програмима фондација, а јављају се и први покушаји превазилажења *ad hoc* модела и започињања систематског укључивања у образовни систем (CZA & CIJP 2018). Несистематичност примене административних и институционалних мера, која се често оправдава управо транзитношћу, наводи се у извештајима као један од најбитнијих системских фактора који утичу на едукацију миграната у Србији. Као мане система наглашава се да он као систем постоји више на нивоу начела него у пракси: истиче се фрагментираност (уз истовремено преклапање надлежности) и одсуство комуникације између надлежних служби а, самим тим, и координације активности (CZA & CIJP 2018). Како Козма наводи, „*Pостојећи приступ осмишљен је на претпоставци да ће деца migranti boraviti jedan kraći vremenski period u Srbiji*“ (Kozma 2018, 7). Едукација се тако може интерпретирати пре свега као пут за привремену социјализацију, као некакав вид изборних активности, а не као канал за систематично стицање школског знања које ће се употребити за приступ тржишту рада и трајн(и)ју интеграцију (упореди Kozma 2018, 6; *Save the Children* 2018, 11–12). Тако је средњшколско образовање препоручено, али није обавезно, као ни обуке и образовање одраслих (*Save the Children* 2018).

то је био неки трећи разред, 11 година, кроз неку неформалну школу која би им служила као припрема за формално образовање тако да су наши запослени, чланови тих психосоцијалних тимова, били укључени у то... Они су почели кроз неформално образовање, да мало са децом науче неке ствари, а доста те деце никада није ни ишло у школу, како је прошло три године колико су у транзиту, то је за децу огроман период да су просто изгубили контакт са школом. Ту смо имали позитивних искустава, да су били заинтересовани за школу, за учење српског, енглеског, математике, нешто мало су они радили са њима од свега. Тако да су од ове године они кренули у формалну школу али имају и даље допунску наставу са тим нашим колегама у П. То нам је овако леп пример да су заиста били заинтересовани да уче, да се упознају, да је њима школа била битна и да смо могли да им пружимо то у том тренутку.¹⁴

Пример 2: Почетак школске 2017/2018. године праћен је протестима локалног становништва у селима око Шида, које се противило идеји да деца мигранти иду у школу са локалном децом.¹⁵ Како је истакла наша саговорница,¹⁶ „један сегмент нашег рада везан је за подршку локалним заједницама при адаптирању на чињеницу да ће интеракција између избеглица и локалног становништва бити све интензивнија, посебно у малим срединама. У Београду је то и не толико упадљиво, има иначе довољно странаца да људи мање-више не реагују, али у малим местима, поготову у селима, јер деца из кампа крећу у најближе село у школу, то је заиста био велики корак, тако да смо се првенствено фокусирали на Шид где су људи најгласније реаговали – разговарали смо пуно са родитељима, са директорима, са наставницима, са неколико школа. Та бојазан родитеља има један сегмент који је оправдан, просто не знају шта их чека и то је разумљиво у људској природи, али други је тај сегмент – неке те изјаве су биле неприличне потпуно: ‘Неће ваљда наша деца са оном децом’ и такве некакве изјаве, па смо сматрали да би било добро да попричамо са људима. Мислили смо исто тако да је згодно јер долазимо из (име цркве, прим. аут.), из већинске цркве. Морам да кажем да је свештенство и (титула свештеника у тој области, прим. аут.), који су надлежни за тај крај, били изузетно активни. Свештенство је било активно константно, и док су биле отворене границе у пољима и њивама, и сад су изузетно активни и свештенци у малим селима, тако да је то помогло. И, то се смирило и средило заиста доста брзо.¹⁷

¹⁴ Интервју из 2017. године.

¹⁵ <http://rs.n1info.com/Vesti/a317284/Roditelji-u-Sidu-protiv-dece-migranata-u-skolama.html>

¹⁶ Интервју из 2017. године.

¹⁷ Интервју из 2017. године.

Пример 3: „Ми смо радили у неколико школа, школе које су најближе кампу који се зове П., то су мале сеоске школе у којима има десетак до петнаест ученика а онда сад им на пример долази десетак деце из кампа, тако да је сад одједном у тој школи практично пола-пола, или врло мало више локалне деце у односу на децу која долазе из кампа [...] Ми смо, рецимо, у С.-ској школи, која је у солидно лошем стању, имају физкултурну салу која 30 година није у употреби, током лета смо реконструисали у потпуности салу, кров је пропао, дрво је расло кроз салу, значи уопште није била у употреби, потпуно смо реконструисали салу и заједно са нашим великим другарима *СОС деције село* купили сву ту спортску опрему, поставили голиће, кошеве, лопте смо купили, све, направили смо унутра мокре чворове, тушеве, тоалете, све то тако средили, тако да су деца дочекала тако са том салом. [...] Био је амбасадор [...] присутан кад смо започињали радове, тако да је то било за село баш онако велики догађај, и на пример, то је у С. прошло тако врло „мекано“. Сад то је јако важно: када се ради интеграција, нема подвајања на ову или ону децу, све што иде – иде и за сву децу, па смо сад ту деци обезбедили спортске патикице за ту салу, сад им, не знам, купујемо разне неке материјале да раде неке креативне радионице, с директорком смо стално у контакту, она је једна фантастична жена. Ту су две учитељице само, то је један врло мали колектив, имају једну жену која ради те радионице, спремачицу, која је тако дивна, која води рачуна да сви све имају да једу. Сад ћемо да кренемо нешто са том следећом школом. Ту је камп П., па сад кад идете, ту је пут [...] и то је село за селом. С. је прво село, следеће село је Б., сад ћемо са њима исто нешто да се договоримо, за почетак ћемо да им обезбедимо средства за одржавање хигијене школе, средства за личну хигијену свој деци, неку одећу ћемо, сад креће зима је п', сад креће зимски тај програм.“

Пример 4: Када је требало да деца из једног азилног центра крену у оближње школе, АДРА је организовала долазак наставника у њен центар: „они су упознавали ђаке који ће постати потенцијални њихови ђаци убрзо потом. То се показала као врло битна ствар [...] али тако је испало, наставници на практичном нивоу су имали највише користи, не школа као систем [...] наша идеја је била ако је интеграција отежана тиме да без дозволе родитеља ми децу доведемо овде, хајмо да се пребацимо на онога ко руководи разредом. Да тај неко зна ту децу боље и да када дође септембар може боље ту децу да представи другој деци. А онда смо схватили, ако ће већ да раде са том децом зашто не би радили припрему (за укључивање у формално образовање, прим. аут.) [...] и онда смо покушали да нађемо те људе који ће заиста да буду ентузијастични и то се испоставило као потпуно ОК. Они су касније долазили и ван неких својих активности [...] учитељица из Ј., јер су деца пренела (да овде постоји центар, прим. аут.) и учитељица је била да види. Ми смо покушали да

имамо сарадњу са наставницима који хоће и који су ентузијастични, јер то нама олакшава, наравно и чини нам рад, задовољство у раду. Са друге стране, њима олакшава – јер, оно што они не стигну да ураде у школи може да буде компензовано овде. Јер тај почетак је био израда домаћих задатака, помоћ у учењу, пре свега у савладавању онога што се није стигло у школи [...], транспорт до школе [...].“ Радиле су и формалну „обуку наставника како радити са математиком, социјалним вештинама, родитељима...“ у сарадњи са другим невладиним организацијама. „Када смо ми одлазили у школе, та обука је била предвиђена за два и по сата, то је огроман програм, два и по сата тог сувог, практичног, али наравно остајали смо дуже са овим ентузијастима који су први пут чули различите ствари. Онда се ту показало – како то изгледа, где они живе, па до тога како изгледа комуникација или зашто неко дете може да одбија. Значи, неки људи није да нису хтели, неки људи су просто били изненађени, прејака је реч шокирани, него стали су и не знају како, то дете седи у задњој клупи и ћути, не комуницира. Дошли смо до тога да је тај наставник јако топла особа, треба само да пита: ‘Зашто ћутиш?’ То је она проста ствар ако не знате зашто – питајте само лице. [...] Ја сам видео да неки од њих неће, имају своје разлоге, некада је то институционалног карактера, јер директора уопште не интересује та прича осим када дођу новине, онда смо се буквално због тога ми ослонили на њих (наставнике, прим. аут.), они на нас.“¹⁸

Пример 5: „Деца иду у школу. Он иде у ову школу доле. У почетку су ишли у школу у Б. (друга општина, прим. аут.), али како нисмо имали организован превоз, нису могли да оду и да се врате, престало је да буде функционално, нарочито зими и када је мрак. Онда смо прво њега пребацили у школу, па једно по једно (дете, прим. аут.) полако, јер је брже и нама је лакше. Наш педагог може да се спусти до школе и да пита шта и како [...]. Супер (је прихваћен у школи, прим. аут.), зову га на рођендане, он сваки дан иде тамо игра фудбал, тренира фудбал, ту смо га уписали [...] Људи из незнања, ми смо имали родитељски који је заказала учитељица, и ја сам била на родитељском, и она је саопштила свим родитељима, ‘доћи ће тај и тај дечак, он је из Ирана’ и укратко описала. Родитељи су онако, гледали мене, сви знају по (насељу) али нико не зна стварно, сви знају оно шта чују. Онда је учитељица објаснила да је он малолетник без пратње...“¹⁹

Пример 6: „Велика ствар коју сви наглашавају, а која је тешка за решавање, а опет мислим да је одсуство интереса је сарадња са родитељима. Није било, јако ретко, родитељских састанака, ми смо неколико пута нудили комби, празан превоз чекао, нико није

¹⁸ Интервју из 2019. године.

¹⁹ Интервју из 2018. године.

хтео да уђе, шти значи да са друге стране ни родитељи нису били довољно или обавештени или сензибилисани да је тако нешто уопште потребно [...] Онда сретнем мајку (ученика који не долази у школу, прим. аут.) и кажем јој да дође у школу, она неће, па дођемо до тога да лажемо једни друге – они њега пусте да се игра на снегу и тако даље [...] Они су сигурни да иду негде. Генерално много отпада на то, када бисмо тражили који је удео у томе што они одустају од свега и мотивација је ниска, то је зато што знају ‘ја сам овде тренутно’, ‘ја ово желим да искористим да ми буде лакше.’ [...] Тако да са родитељима је била јако лоша сарадња. Како смо ми то решавали? Ако вас то интересује: Овде им долазе углавном мајке, мајке су више сензибилисане за потребе деце, али крајњу одлуку доноси отац и никада оцене очева нису ‘не треба вам то’. Ово је само био пример јер су они били сигурни да одлазе, ови други чекају да оду, па је пад мотивације био мало мањи. Ми смо покушавали, и то нам је успевало, да преко радионица које воде социјалне раднице, преко мини родитељских састанака током летње школе, ми њима покажемо како то изгледа и видимо да они нису имали појма да то постоји – неки од њих. Опет није искомуницирано, опет нека рупа. Онда је било очева који су одлазили у школе да виде – шта то моје дете ради, како учи, наравно, ишли су самоиницијативно, па нису имали преводаоца, а увек је потребно да буде преводац. Превођење је тема сама по себи.²⁰

2.2 Едукација средњошколаца и одраслих

Верске хуманитарне организације укључене су и у активности везане за образовање које превазилази основношколско. У наративима је посебно наглашена мањкавост правног оквира, који мигрантима не дозвољава приступ тржишту рада чак и по успешном оспособљавању за обављање неког занимања. Осим образовања за обављање заната, учења језика и сличног, неки од саговорника су истакли и важност учења тзв. културних норми.

Пример 1: „Осам месеци је трајао (последњи вокациони тренинг, прим. аут.) који је пре свега био усмерен на ове младиће, малолетнике без пратње, који су најугроженији. Ми смо негде видели процену да они нису спремни за тржиште рада тамо и онда је састављен један програм који је подразумевао практичне обуке за занате. Ми смо контактирали неке неформалне школе и због финансија и због процедуре, администрације, која је много једноставнија него када би се контактирала нека (државна, прим. аут.) школа, да полажу неки испит, искрен да будем, много је другачије полагаати испит, нека Е. (име неформалног образовног центра, прим. аут.) или нека средња школа, и онда су они ишли, али је ту нагласак био много више на практичном раду, ту су били – девојке за шминкерке, за кројаштво, за молере, куваре [...]

²⁰ Интервју из 2019. године.

Било је младића који су одушевили неке – пошто су њима праксу држали одређени послодавци – рецимо на (име улице, прим. аут.) је био један ‘пријатељ’, ми га тако зовемо, који је механичар и онда је група ту отишла и он је њима чак после нудио да дођу да раде ту [...] (Нико није остао да ради, прим. аут.), јер постоје процедуре око запошљавања и рада на црно. Зато они некад одлуче, дигресија опет, да се врате у Турску и Грчку, јер тамо могу да раде а овде не могу. Систем је кад се слуша на ТВ одличан, али изнутра је јако труло. (Чак и када жели послодавац да запосли, постоје препреке, прим. аут.) Невладин сектор заиста пуно гура, није то опет наша дужност да хвалимо једни друге, али заиста постоје, не само код нас, људи који раде пуно, а онда ‘БУМ!, ти не можеш!’. Макар да држава буде слепа, мада ја уосталом не знам да ли они раде на црно, јер рецимо они раде на црно ако продају тамо у К. (једној улици у Београду, прим. аут.), али их полиција ту само протера пошто пусте наше, јер они можда ни не знају ко је Ром, претпостављам, али да он оде да ради уредно, да настави да снажи себе... Њих третирају, мада је то питање за правника, као и ове странце који бораве у земљи, који исто јако тешко могу да добију посао, зато што ми морамо да прво проверимо да ли постоје такви људи у Србији. [...] Ја сада не знам тачно, нисам био на терену тада нисам пратио толико, каква је интеракција између њих и послодаваца и углавном су послодавци – ови који држе праксу – поприлично задовољни [...] И онда тај пројекат, та прича је била јако добра, имали су занате, али су имали и овде неформалну подршку образовању, долазили су наставници из школе ‘Бранко Пешић’ (школа за образовање одраслих, прим. аут.), ја сам држао енглески језик, ишли су у школу, добију неку ужину, [...]. Да, добију сертификат (када заврше вокациони тренинг, прим. аут.) за који се ми ангажујемо да буде преведен. Било је примера (да је неко отишао и запослио се у иностранству уз помоћ сертификата, прим. аут.), али ти примери су били усмено саопштени, никада нисмо имали детаљно извештај са документацијом. Није било пуно, али је било. Јер, између осталог, ретко ко са којима смо имали комуникацију је стизао у жељену дестинацију. Чак ни ови преводиоци који су радили са нама нису отишли у земљу у коју су хтели да оду [...] Ти вокациони тренинзи су такође били у функцији интеграције, јер су заједно били са другима (са ромском популацијом, са којом такође ради ова верска хуманитарна организација, прим. аут). Боље су се упознали. То је трајало осам месеци, то је било сјајно, ваљало би стално. Хајде узгред да поменем, све мање се новца издваја за ову популацију, то се ставља по страни и то ће се дешавати, то је нека имплицитна представа о томе, моја лично, то ми причамо међусобно стално.²¹

²¹ Интервју из 2019. године.

Пример 2: „(Име друге невладине организације, прим. аут.) води пројекат вокационих тренинга. Деца добијају потврду која је преведена и може да се користи у земљама ЕУ. То су практични занати: аутомеханичар, молер, курс шивења, курс шминкања, жене уче међусобно ствари као што су депилација, шминка итд. Са њима јако лепо сарађујемо [...] Ти тренинзи су се јако лепо показали. Сада су, на пример, кренули за аутомеханичара, они су као шегрти у тој радњи. Наши момци су сад кренули на курс шивења. Имају доста младих жена из К. (име центра, прим. аут.), направили су курс шминкања. (Име брэнда козметике, прим. аут.) им је донирао палету са шминкама.“²²

Пример 3: „Радимо неке уметничке радионице и неке радионице заната, па правимо декупаж, правимо сапуне, правимо накит. То се баш сада озбиљно захуктава, и онда ћемо да правимо некакве изложбе, покушаћемо да правимо... Незгодно је, највећи број људи тренутно који је у Србији, пошто нису тражили азил – правно гледано су нелегално у Србији. Онда је јако компликовано. Са Ј. (фабрика одеће, прим. аут.) кад смо правили договор, идеја је била да обезбедимо да људи продају то што направе. Међутим, јако је незгодно, јер не можемо ништа од тога да организујемо легално на тржишту рада. Нити они имају право да приме некакву надокнаду, нити ми можемо да продамо нешто што је произведено ван неког производног циклуса, с друге стране не постоји или још увек није донет закон о социјалном предузетништву, па је то баријера, тако да за сада то може да функционише као некакве продајне изложбе, и то ћемо сада, кад се то прикупи. Са тим уметничким радионицама смо недавно кренули, па кад прикупимо довољно артикала (...)“²³

Пример 4: „У П. и Б. имамо сад фантастичан споразум о сарадњи са Ј. (фабрика одеће, прим. аут.), Ј. нам је донирао половне машине али професионалне машине за шивење које смо поставили у кампове, и ангажовали смо стручњаке, инежњере технологије, који уче људе професионалном шивењу и кројењу. Ј. иначе има споразуме о сарадњи са низом неких немачких компанија, тако да ко год заврши тај програм обуке до краја добија Ј.-ову потврду да је похађао тај курс и тај списак компанија са којима Ј. сарађује у Немачкој. То је неформална диплома, наравно, али је ипак нека врста писма препоруке коју ти људи могу да искористе.“²⁴

Пример 5: „Али, нагласак је такође био на томе, почетком лета смо почели да пратимо, како они виде себе у околини, испитивање њихових капацитета за културну интеграцију, овако врло апстрактно речено. Дакле, читави низови радионица

²² Интервју из 2018. године.

²³ Интервју из 2017. године.

²⁴ Интервју из 2017. године.

различитих активности, па чак и индивидуалних, не само групних [...] Ми смо разговарали на најједноставније теме за њих – *Да ли ви знате где идете?*, то је био назив радионице [...] али је онда ту било занимљивих примера да људи не познају ни временске прилике и онда каже неко да ће отићи у Норвешку да ради као физички радник, али ми их питамо да ли знају да тамо пада снег шест месеци, онда људи не знају да пада снег шест месеци. Е, онда, људи бивају шокирани када им ви то кажете. Онда пустите неки видео запис следећи пут, како изгледа у Немачкој на радном месту, да ти мораш да будеш тачан, да ти не можеш да касниш као што касне као код мене на радионицу пет пута по сат времена, у Србији – рецимо – можеш, и онда правимо тако нека поређења која су занимљива. [...] Тако да први тај циклус 2017. године до јесени када је већ почела школа су били врло онако експлорашући и сензибилизацијски, тако да то су биле неформалне активности. Некада је оно *тет-а-тет*, седнемо, разговарамо, шта бисмо могли да радимо. Али, ми смо све то брижљиво писали да би на основу тога касније могли да развијемо детаље и сада постоји, док су били вокациони тренинзи везани за радно право, везано за радне злоупотребе, везано са потенцијално образовање, стицање вештине и свега што вам треба да бисте тамо могли да наставите, свашта нешто. [...] То је врло хетерогена популација, чак и етнички, и у погледу сада ових аспеката: постављања циљева, образовање, однос према другим нацијама, према пријатељима, породици, дужностима у породици и тако даље, врло су хетерогени ...²⁵

3. Закључак

Након затварања формализованог миграцијског коридора у марту 2016. године, дошло је дискурзивног обрта, који Србију, уместо земље транзита (чак и хипертранзита) почиње да дефинише као земљу (принудне) дестинације. Претпоставља се да неконтролисаног кретања преко граница и на територији земље нема, а да мигранте који су се ту затекли треба интегрисати у постојеће системе којима руководи државни сектор. Промена курса европске миграцијске политике условила је и промену фокуса рада верских хуманитарних организација. Настављајући да помажу држави тамо где је потребно, тј. да „попуњавају рупе“, да парафразирамо речи једне саговорнице, у испуњавању обавеза у погледу интеграције миграната у Србији, оне почињу да се баве и програмима који се односе на едукацију. Верске хуманитарне организације својим радом на подршци формалној и неформалној едукацији, осим резултата на индивидуалном нивоу, где мигранти овладавају одређеним знањима и вештинама, у наративима истичу испуњавање многобројних других социјалних функција едукације у којима се

²⁵ Интервју из 2019. године.

огледа њихова улога медијатора између различитих друштвених актера. На оперативном плану, у наративима се истиче повезивање миграната и различитих стручних служби задужених за многе аспекте социјалне заштите и азилне процедуре (надлежна министарства, општински центри за социјални рад, Комесаријат за избеглице и миграције, школе), отварање простора за интеркултурни дијалог кроз обезбеђивање преводилаца и медијатора, али и програма који директно повезују мигранте и различите категорије особа из локалних заједница (деце и њихових родитеља, маргинализованих група, мрежа послодаваца) и успостављање простора за интерконфесионални дијалог кроз блиску сарадњу између хуманитарних организација чији су покровитељи различите верске заједнице. Иако истичу да је њихова улога да помажу функционисање националног система, како би остварио прокламоване циљеве, наглашавају да у микро контекстима, због специфичног социјалног положаја, али и начина финансирања, имају извесну слободу маневрисања.

Литература

- Ager, Alistair & Strang Alison. 2008. "Understanding Integration: A Conceptual Framework." *Journal of Refugee Studies* 21 (2): 166–191.
- Beznes, Barbara, Marc Speer & Marta Stojić Mitrović. 2016. *Governing the Balkan Route: Macedonia, Serbia, and the European Border Regime*. Belgrade: Rosa Luxemburg Stiftung for Southeast Europe.
- CZA & CIJP (Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila i Centar za istraživanje javnih politika). 2018. *Migracije i obrazovanje. Izazovi integracije dece migranata/azilanata u obrazovni sistem u Republici Srbiji*. [http://apc-cza.org/images/publikacije/MIGRACIJE%20I%20OBRAZOVA NJE.pdf](http://apc-cza.org/images/publikacije/MIGRACIJE%20I%20OBRAZOVA%20NJE.pdf) (pristupljeno 20. 06. 2019).
- Kozma, Robert. 2018. *Obrazovanje dece migranata u Srbiji (osnovnoškolsko obrazovanje)*. Grupa 484. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/15003.pdf> (pristupljeno 20. 06. 2019).
- Stojić Mitrović, Marta & Aleksandra Djurić Milovanović. 2019. "The Humanitarian Engagement of Faith-Based Organizations in Serbia: Balancing between the Vulnerable Human and the (In)Secure (Nation)State." In *Forced Migration and human security in the Eastern Orthodox World*, ed. Lucian Leaustean, 207–228 . London: Routledge.
- Stojić Mitrović, Marta & Ana Vilenica. 2019. "Enforcing and Disrupting Circular Movement in an EU Borderscape: Housingscaping in Serbia." *Citizenship Studies* 23 (6): 540–558.
- Stojić Mitrović, Marta. 2018 (online first). "The Reception of Migrants in Serbia: Policies, Practices and Concepts." In *The Challenges of Migration in Southeast Europe: Social Workers as Promoters of Human Rights in the Times of Rising Antimigration Sentiment in the Countries of South East Eu-*

↳ М. Стојић Митровић, А. Ђурић Миловановић, *Наративи верских хуманитарних ...* ↳

rope, eds. Zaviršek, Darja and Watkins Julia M., *Journal of Human Rights and Social Work* 4(1): 17–27.

Save the Children. 2018. *Sigurno i podržavajuće osnovnoškolsko okruženje za učenike i učenice izbeglice i tražioce azila*. Sažetak izveštaja. https://nwb.savethechildren.net/sites/nwb.savethechildren.net/files/library/Sigurno%20i%20podrzavajuće%20osnovnoskolsko%20okruženje%20za%20ucenike%20izbeglice%20u%20Srbiji_SAZETAK%20IZVESTAJ_A_web.pdf (pristupljeno 20. 06. 2019).

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Теодора Јовановић

Етнографски институт САНУ, Београд

teodora.jovanovic@ei.sanu.ac.rs

Студије избеглиштва или студије принудних миграција: теоријско-методолошки осврт и разматрање мултидисциплинарности у примени друштвених и хуманистичких наука*

Рад има за циљ да представи домаћој публици обједињени поглед на мултидисциплинарно поље истраживања познато као „студије избеглиштва“ (*refugee studies*) или „студије присилних/принудних миграција“ (*forced migration studies*), које је формално основано почетком 80-их година прошлог века. Показаћу да је научни проблем концептуалног разликовања „избеглиштва“ и „принудних миграција“ уткан у историју поља истраживања, али и у друштвено-политички контекст. Академско мултидисциплинарно поље о којем је реч није настало у теоријском вакууму, већ у спреси са међународним и хуманитарним поретком заштите избеглица. С тим у вези, мултидисциплинарност представља једну од стратегија за употребљивост научних увида у креирању или промени практичних политика. Студије избеглиштва, односно принудних миграција, утицале су на промене политика хуманитарних организација, али и обрнуто – појмовни апарат одређених организација и начин на који се управља миграцијама утицали су на научно промишљање феномена избеглиштва и принудних миграција.

Кључне речи: избеглиштво, принудне миграције, мултидисциплинарност, практичне политике

Refugee Studies or Forced Migration Studies: Theoretical-methodological Review and Consideration of Multidisciplinarity in Applied Social Sciences and Humanities

This paper aims to present to domestic audience a comprehensive view of multidisciplinary research field known as “refugee studies” or “forced migration studies”, which was formally founded in the early 1980s. I will show that the scientific problem of conceptual distinction between “refugee” and “forced migration” is embedded within the history of this research field, but also in the socio-political context. Academic multidisciplinary field considered in

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 177027 *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

this paper was not formed in a theoretical vacuum, but in conjunction with international and humanitarian refugee protection order. Further, multidisciplinary is one of the strategies for utilization of scientific insights in creation or change of policy. Refugee studies and forced migration studies had an impact on changes of humanitarian organizations policies, but also the other way around – conceptual apparatus of certain organizations and way of migration governance had an influence on scientific deliberation of refugee and forced migration phenomena.

Key words: refugee, forced migration, multidisciplinary, policy

Увод

У овом раду, бавим се настајањем, трансформацијом и значајем академског мултидисциплинарног поља истраживања познатог као „студије избеглиштва“ (*refugee studies*), и његовим односом са „студијама принудних миграција“ (*forced migration studies*). Да бих описала то поље истраживања, користим оба назива, студије избеглиштва и студије принудних миграција, не бих ли указала на континуитет између њих, преклапања, смештање категорије избеглица у ширу категорију принудних миграната, али и на многе заједничке теме.

У првом делу рада говорим о званичном почетку „студија избеглиштва“, насталим на универзитетима Оксфорд (Велика Британија) и Јорк (Канада), али и о претечама тог поља истраживања. Основна претпоставка је да су студије избеглиштва настале у спрези са међународним хуманитарним и правним поретком. У другом делу, покушавам да представим теоријске генерализације настале у оквиру поља, методолошке апарате којима се воде истраживачи и основни истраживачки проблем разликовања студија избеглиштва од студија принудних миграција. Износим претпоставку да тај истраживачки проблем трансформише само поље истраживања. У трећем делу, разматрам везу између мултидисциплинарности и примене друштвених и хуманистичких наука на креирање практичних политика из угла антропологије. У закључку износим своје виђење развоја поља истраживања о коме је реч.

Формирање и историјат поља истраживања

Оснивање „студија избеглиштва“ као засебног поља истраживања проистекло је из процеса формирања концептуалне категорије „избеглице“ (Zetter 1988, 2), и институционализације „избеглице“ као правне категорије, онако како је дефинисана у Женевској конвенцији о статусу избеглица из 1951. године и пратећем Њујоршком протоколу из 1967. године (Malki 2005, 29). Према тој, сад већ добро познатој правној и међународној дефиницији, избеглица је свако лице које се оправдано боји да ће бити прогоњено због своје расе, вере, националности, припадности некој социјалној групи или својих политичких уверења, и које се услед тога нађе изван земље чије држављанство оно има и које због тог страха не може да тражи заштиту те

земље; или које услед таквих догађаја нема држављанство а налази се изван земље у којој је имало стално место боравка, и не може због страха да се врати у њу.¹

Није на одмет поново изложити ту дефиницију, јер она теоријски јесте важна за формирање поретка знања у ком фигурира „избеглица“. У пракси, међународни правни апарат прихвата поредак суверених националних држава онаквим какав јесте у датом тренутку (Malki 2005, 31). Високи комесаријат Организације уједињених нација за избеглице (UNHCR), који је задужен да се стара о томе да се Конвенција међународно примењује, и даље представља доминантну структуру по питању избеглица. Наведена дефиниција и класификације проистекле из ње сматрају се универзалним и постављају се као природан поредак ствари, односно „ми посматрамо стварност кроз објектив UNHCR-а, а да чак ни не приметимо да то радимо“ (Glasman 2017, 338–339). Велики пропуст студија избеглиштва као академског поља истраживања састоји се у томе што студије избеглиштва нису успеле да понуде сопствену дефиницију појма „избеглица“ или „избеглиштва“, независну од те коју су осмислили креатори политика и практичари, односно UNHCR (Chimni 2009, 16). Управо због тога је „избеглица“ као правна категорија преузела монопол над знањем о људима који су означени као избеглице, барем у оквиру академског поља истраживања о коме је реч. Са друге стране, можда је и добро што студије избеглиштва никад нису понудиле своју дефиницију „избеглице“ или „избеглиштва“, јер би на тај начин упале у клопку есенцијализације и натурализације. Ипак, та клопка је већ постављена и скоро 70 година успешно хвата све оне непожељне који јој се нађу на путу.

Истраживачки центри и часописи које ћу сада навести имали су кључан утицај на формирање поља које представља предмет истраживања овог рада. „Студије избеглиштва“ као посебно мултидисциплинарно поље истраживања настаје на Оксфорду (Велика Британија) у периоду између 1982. и 1983. године, када је Барбара Харел-Бонд (Barbara Harrell-Bond) основала истраживачки центар „Програм за Студије избеглиштва“ (*Refugee Studies Programme – RSP*)² (Shami 1996, 6; Malki 2005, 41; Voutira & Doná 2007, 165). Она је тај програм описала као „све већу мрежу људи широм света који су учествовали у развоју овог новог мултидисциплинарног поља академског истраживања“ (Harrell-Bond 1988, нав. према Black 2001, 60). У слично време, између 1981. и 1982. године, настаје све веће интересовање за повезаност академских истраживања и практичних политика на Јорк Универзитету у Канади. *Journal of Refugee Studies*, настао у оквиру Програма за Студије избеглиштва на Оксфорду, почиње да излази 1988. године. Исте године, формира се Центар за студије избеглиштва на Јорк Универзитету (Канада) (Chimni 2009, 14). У историји мултидисциплинарног поља студија избег-

¹ <http://www.unhcr.rs/media/1951RefugeeConventionSer.pdf> (приступљено: 28. 12. 2018)

² Од 2000. године, мења име у Центар за студије избеглиштва (*Refugee Studies Centre*) (Black 2001, 60).

лиштва, појава ових центара узима се као званични почетак академског истраживања о избеглицама (Harrell-Bond & Voutira 2007, 282).

International Migration Review (IMR), часопис настао у оквиру Центра за студије миграција у Њујорку, на иницијативу *RSP*, од половине 80-их година XX века повремено објављује бројеве који су посвећени избеглицама (Harrell-Bond & Voutira 2007, 283). *IMR* је објавио многе текстове који су значајни за формирање академског поља истраживања о коме говорим, и без обзира на то што, у стриктном смислу, не припада студијама избеглиштва, помогао је да се избеглиштво разматра као посебна врста миграција. У предговору 15. броја (свеска 1–2) из 1981. године изнета је тврдња да је потребна „обимна, историјска, интердисциплинарна и компаративна перспектива која се фокусира на конзистентности и обрасце у избегличком искуству“ (Stein & Tomasi 1981, 6, нав. према: Black 2001, 59), што може да се тумачи као позив на конституисање поља истраживања.

Интересовање научника за проблематику постојало је и пре наведених центара и часописа, односно пре званичног формирања студија избеглиштва. Б. С. Чимни, научник који се бави међународним правом, сачинио је периодизацију формирања поља о избеглицама или принудним мигрантима (Chimni 2009, 14). Његова периодизација прати различите фазе проучавања избеглиштва као одговоре на проблеме који се јављају у одређеним временима. Прва фаза почиње 1914. и завршава се 1945. године. У тој фази анализирани су практични проблеми везани за међуратни период, као на пример улога Лиге Народа и других организација (Black 2001, 59). Интересантно је да је „коришћење избеглица као ресурса био приступ који је првобитно заузела Лига Народа, где су избеглице биле коришћене да попуне рупе на тржишту рада (у сарадњи са Међународном организацијом рада)³ [...] То је било могуће јер су избеглице биле перципиране као људи са способностима, односно ‘људи као ми’“ (Harrell-Bond & Voutira 2007, 282). У првој фази, избеглице су биле пре свега руске избеглице којима је Лига Народа омогућавала међународну правну заштиту након Октобарске револуције, затим су признати Јермени протерани из Османског царства након геноцида 1915. године, а касније и све оне избеглице настале ширењем Трећег Рајха, односно Јевреји, избеглице из Немачке, Аустрије и Чехословачке (Mešić 1994, 114).

Научни допринос Хане Арент у првој фази историји студија избеглиштва неправедно је запостављен у поменутој периодизацији. Њен лични наратив у есеју из 1943. године „Ми, избеглице“, али и каснија дела, попут књиге „Извори тоталитаризма“, веома су значајни за разумевање настанка појма избеглице током и након II светског рата:

„Избеглица је раније била особа која је принуђена да у другој земљи потражи уточиште због свог политичког става или због нечега што је учинила. Истина је да смо ми морали да тражимо

³ *International Labour Organization – ILO.*

уточиште – али ми нисмо ништа учинили, а већина нас ни у сновима никада не би пристала уз неко радикално политичко опредељење. Ми смо утицали на то да се промени значење појма избеглица. Сада су избеглице они међу нама који су били лоше среће да у нову земљу пристигну без икаквих средстава, принуђени да потраже помоћ од Комитета за избеглице.“ (Argent 2009, 11)

Међувладин комитет за избеглице (*Intergovernmental Committee for Refugees*) основан је 1939. године (Mesić 1994, 114). Друга фаза у историји изучавања избеглица, од 1945. до 1982. године (Chimni 2009, 14), произвела је велики број радова о послератним избегличким камповима (Black 2001, 57). Након распуштања Међувладиног комитета за избеглице, 1947. године основана је Међународна организација за избеглице (*International Refugee Organization – IRO*), као тело које је требало да се бави „правим избеглицама“⁴, а затим долази до промене тог тела у њеног послератног наследника, Високог комесаријата Организације уједињених нација за избеглице (*United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR*) (Black 2001, 57). Трећа фаза, која траје од 1982. до 2000. године, кључна је за институционализацију мултидисциплинарних студија избеглиштва. Анализе проблема избеглица у трећој фази усмерене су ка практичним политикама, што ће бити предмет неких критика. Четврта фаза почиње након 2000. године и директно је повезана са истраживачким проблемом односа између избеглиштва и принудних миграција. Претапање студија избеглиштва у студије принудних миграција (Nathaway 2007, 350) јавља се у четвртој фази (Chimni 2009, 17). „Избеглица“ постаје поткатегорија принудно расељених миграната.

Истраживачки проблеми, основни теоријски концепти и методи студија избеглиштва и студија принудних миграција

Говорећи о историји студија избеглиштва као мултидисциплинарног академског поља истраживања, наговестила сам кључни утицај правних дефиниција на академско и теоријско поимање избеглиштва. У најбољем случају, општеприхваћена дефиниција, установљена Женевском конвенцијом, односи се на перцепцију одређене групе људи, смештене у одређеном историјском тренутку и у одређеном политичком и економском контексту. У најгорем случају „некритична употреба тог појма у академској литератури може допринети натурализацији категорије избеглица и различитим политикама према онима који се квалификују или не квалификују за ту етикету“ (Black 2001, 63). Као што сам већ нагласила, појам „избеглица“ није

⁴ У то време, у „праве избеглице“ спадале су „1. жртве нацистичких и фашистичких режима или режима који су били на њиховој страни у другоме свјетском рату; 2. шпанолски републиканци и друге жртве фалангистичког терора; 3. особе које су прије другог свјетског рата сматране избеглицама. Томе су претходиле жестоке расправе у Уједињеним народима о томе тко има право на статус избеглице“ (Mesić 1994, 115).

примерено дефинисан у студијама избеглиштва, иако тај појам представља саму суштину тог поља истраживања. Оно што је адекватно дефинисано у студијама избеглиштва јесте условљеност избеглиштва политикама и структурама моћи. Оно што издваја ово поље истраживања је „начин на који се развијало, не у стерилном или изолованом академском окружењу, већ у спрези са кључним пољем практичних политика које директно утичу на животе милиона људи“ (Black 2001, 71).

Иако су студије избеглиштва критиковане због мањка теоријских објашњења (Kuti 2014, 31), могуће је издвојити одређене теоријске концепте и расправе у оквиру поља. Својеврсни „манифест“ студија избеглиштва написао је Роџер Зетер (Roger Zetter), један од најзначајнијих аутора у том пољу (Zetter 1988). Он се претежно бавио теоретизацијом бирократског етикетања избеглица и утицајем (углавном правних) етикета на њихов идентитет (Zetter 1991, 40). У савременој ери глобализације, долази до пролиферације различитих етикета, као што су тражиоци азила, нерегуларни мигранти, интерно расељена лица, еколошке избеглице (*environmental refugees*),⁵ развојне избеглице (*development refugees*) и др., што је повезано са разумевањем појма принудних миграција до којих долази, јер је све више људи на свету приморано да се сели из места порекла услед различитих непогода и да тражи заштиту која се реализује стицањем одређеног правног статуса (Zetter 2007). Његова теорија етикетања акценат ставља на структуралне процесе и обрасце контроле наметнуте од стране институција.

Кључан истраживачки проблем управо представља дистинкција између избеглиштва и принудних миграција, односно утапање прве категорије у другу. Тај истраживачки проблем уједно представља и повод за трансформацију мултидисциплинарног поља истраживања о коме говорим у овом раду. Заокрет ка принудним миграцијама уклапа се у четврту фазу по поменутој Чимнијевој периодизацији. Дакле, сам истраживачки проблем уткан је у историју поља истраживања и у актуелни политички контекст.

Подела на „принудне“ и „добровољне“ миграције (Koser 2007, 16) постала је нормализована у готово свим дискурсима (научни, правни, политички, популистички, хуманитарни). „Категоризације увек поједностављују стварност“ (Koser 2007, 18) и постоји много аргумената којима можемо да докажемо да подела на „добровољне“ и „принудне“ миграције није баш

⁵ Еколошке избеглице су људи чије је принудно расељавање узроковано природним катастрофама (суше, поплаве, цунамији, пожари итд.) и климатским променама. Еколошки процеси који доводе до расељавања нису политичког карактера и због тога се ова категорија принудно расељених разликује од осталих категорија, мада треба имати у виду да одређени аутори заступају став да су еколошки фактори уско повезани са социо-политичким и економским процесима. Женевска конвенција их правно не препознаје као избеглице, а чак је било предлога да се направи нова Женевска конвенција посебно за еколошке избеглице (Zetter & Morrissey 2014, 343). Појава и све већи број еколошких избеглица, које су недвосмислено принуђене да мигрирају, утицали су на проширење концептуалне дефиниције принудно расељених, као и на трансформацију поља о коме је реч у овом раду (Black 2001, 65).

толико утемељена у реалности (Zetter 2007, 183). Козер скреће пажњу да долази до преклапања категоризација, односно да је подела добровољне/принудне миграције заправо само суптилније названа подела на економске мигранте и избеглице. Те категоризације конструисане су на основу одлуке о мигрирању и претпоставља се да једни мигрирају добровољно, у потрази за бољим и економски сигурнијим животом, а други су силом прилика натерани да напусте домовину, стога је њима потребна додатна заштита. Изложићу аргументе против оштрог разликовања добровољних и принудних миграција.

Прво, „антиципаторне“, односно унапред испланиране миграције нису нужно добровољне миграције (Kunz 1973, 132). Одређене ситуације у земљама порекла доводе до принуде да се мигрира, међутим важан фактор представља и могућност где отићи, за шта је потребно време да се бег испланира и некад се не може одмах или „акутно“ емигрирати (Kuhlman 1991, 10). Људи који се услед компромитујуће ситуације у земљи порекла „сами одлуче“ да мигрирају, и посвете више времена планирању, нису нужно мање угрожени од оних који су након неког оружаног конфликта или природне катастрофе моментално напустили место порекла.

Друго, иза те категоризације стоји идеја да се политичко може јасно разграничити од економског. Та идеја настала је из либералне теорије, односно поделе на „економски“ и „политички“ либерализам, која маскира огромну улогу тржишне економије у државним и међународним политикама. Етикета „економски мигрант“ је парадигматичан пример те идеолошке конструкције. У тако замишљеном свету, сиромаштво и незапосленост не препознају се као врста насиља (Apostolova 2016, 36). Стандардизовани услови које особа мора да испуњава да би добила статус избеглице искључују факторе попут болести, сиромаштва, природних катастрофа, грађанских немира, материјалне депривације, суше, гладовања, политичке или цивилне опресије (Glasman 2017, 344). У студијама принудних миграција није дато довољно пажње проблематизацији вештачке поделе на економско и политичко, односно проблематизацији поделе на економске мигранте и избеглице, иако би то могао да буде кључни аргумент за заокрет ка проучавању принудних миграција, јер и лоша материјална ситуација одређених земаља, изазвана агресивном политиком неоколонијализма, јесте врста насиља.

Треће, ако су границе између избеглица и других принудно расељених миграната замагљене, онда су замагљене границе и између принудне и добровољне миграције. „Често је тешко направити јасну разлику између оних којима је потребна заштита и оних који мигрирају из економских разлога, долазећи из земаља које пролазе кроз убрзану промену и кризу“, што може бити због околности у земљама из којих долазе тражиоци азила, али и због немогућности да се легално мигрира, па због тога мигранти из неких земаља траже азил у државама Европске уније (Castles, Crawley & Loughna 2003, 21). Економски и политички разлози миграција су део истог континуума, конфликт је врло често манифестација неуспеха да државе развију стабилну економију, а одлуке и разлози због којих људи мигрирају често су производ

комбинације више фактора (економски, политички, еколошки и друштвени) (Freedman 2007, 4; Scheel & Squire 2014, 190). Међутим, таква релативизација коси се са интересима јаких држава (Chimni 2009, 12). Деконструкција те поделе потенцијално би значила и губитак предмета истраживања студија принудних миграција, или његовог проширења, уколико би се посветила озбиљнија пажња односу између економске и политичке сфере друштва.

Глобализација и тржишна економија су у многим земљама изазвале пораст неједнакости и ти процеси изазивају принудне миграције (Freedman 2007, 10). Зетер истиче да се појам принудних миграција боље уклапа у сложеност савремених узрока емиграције и имиграције, и истовремено „контекстуализује избеглице унутар ширих миграцијских процеса транснационалне друштвене трансформације“ (Zetter 2007, 189). Не постоји посебан правни статус који се додељује особама које су мигрирале услед савремених и, по својој структури, хетерогених видова опресије. Принудне миграције представљају појам који у себе укључује разне категорије миграната, које имају статус интерно расељених лица, избеглица, супсидијарно заштићених, тражилаца азила и др. Међутим, теоретичари и истраживачи нису ограничени на правне дефиниције, стога се појам „принудних миграција“ користи да обухвати различите групе људи, уз разумевање да су, упркос структуралним факторима и напорима институција да их сместе у одређене правне категорије, принудно расељени људи активно делујући субјекти, који могу имати (мањи или већи) утицај на свој живот у избеглиштву.

Значајна полемика у оквиру поља развија се око поимања избегличких искустава. Бери Н. Стајн (Barry N. Stein) је у тексту „Избегличко искуство: параметри једног поља истраживања“ предложио да се „избегличко искуство“ дели на девет ступњева, односно фаза (Keller 1975, нав. према: Stein 1981, 321). Тај еволуционистички покушај есенцијализације избегличких искустава постао је предмет оштрих критика. Лиза Малки (Liisa H. Malkki) истиче да је проблем са интелектуалним пројектом дефинисања једног, апстрактног „избегличког искуства“ његово трагање за трајним, трансисторијским особинама избеглица (Malkki 2005, 49). Стајн тврди да су „проблеми избеглица посматрани као привремени и јединствени догађаји. Та нетачна перспектива је зарђао и опасан елемент, коме се програми за избеглице морају супротставити“ (Stein 1981, 320). Да је његово истраживачко интересовање за „избегличко искуство“ пре свега утилитаристичке природе, учача се и на почетку текста, где он позива на „развијање обимног, организованог, трајног и професионалног система помоћи избеглицама“ (Stein 1981, 320). Дакле, Стајн настоји да одреди универзалне карактеристике „избегличког искуства“, не би ли то користило креаторима програма за помоћ избеглицама.

Врло је важно аналитички приступити разноврсности живљених искустава избеглица у различитим историјским и географским контекстима, као и социјалним, економским и политичким околностима који су довели људе у ситуацију да постану избеглице. Научна интерпретација различитих прича, наратива и гласова избеглица представља приступ супротан оном који

трага за униформним избегличким искуством (Eastmond 2007, 253). Истицање разноликих искустава у принудним миграцијским кретањима не слаже се са покушајима вођеним бирократском потребом да се категорије стандардизују и уклопе у универзалне политике које се примењују на све (Korac 2009, 10). Дакле, разумевање плураности избегличких искустава концептуално и методолошки је неусаглашено са приступима као што је Стајнов. Фокус на приче, наративе и гласове је приступ који је уско повезан са разумевањем избеглица као делујућих субјеката. Појам *agency* може се превести као активно људско деловање (Ivanović 2008, 94) и означава могућност да људи мање или више самостално доносе одлуке, упркос структуралним факторима који утичу на њихов живот или упоредо са њима. Пример таквог приступа, где се избеглиштву приступа посредством гласова, наратива и индивидуалног људског деловања, представља студија Маје Кораћ „У потрази за домом: реконструкција живота, места и идентитета у Риму и Амстердаму“ (Korac 2009).⁶ У тој књизи, ауторка је анализирала искуства избеглица са подручја бивше Југославије који су добили азил у Италији и Холандији.

Journal of Refugee Studies је 2007. године посветио другу свеску 20. издања разматрању методологија истраживања о избеглицама. Као три кључне методолошке одлике идентификоване су: мултидисциплинарност и интердисциплинарност; приступи „одоздо“; и однос између заступања у практичним политикама и академске објективности (Voutira & Doná 2007, 164–165). Првој и трећој одлици биће посвећена посебна пажња у наредном делу рада. Истраживачки приступи „одоздо“ подразумевају фокус на гласове и животне приче избеглица и принудно расељених (Eastmond 2007). Приступи „одоздо“, односно они који откривају „субјективни свет“ активно делујућих субјеката, удаљавају се од идеје да људе посматрају као правно-политичке категорије. Квалитативни приступи „одоздо“ користе методе етнографског истраживања, студије случаја, дубинских интервјуа и анализе наратива (Voutira & Doná 2007; Eastmond 2007; Korac 2009, 16; Chatty 2014, 74). Када се наративи ставе у шири политички контекст, такав приступ може да буде изузетно плодносан, зато што доводи људе, а не политике у центар истраживачких проблема и, истовремено, омогућава да разумемо како друштвене структуре утичу на саме људе. Таква методологија гради се стратегијом „зрно по зрно погача, камен по камен палача“, односно постепено прикупљајући материјал случај по случај, почињемо да представљамо нешто од општег значаја за студије избеглиштва (Zetter 1988, 4). Спознаја о појединачним случајевима води ка свеобухватнијем разумевању друштвених процеса повезаних са принудним миграцијама. Такав индуктиван начин закључивања о проучаваним случајевима назива се „утемељена теорија“ (*grounded theory*).

⁶ Маја Кораћ стоји иза компаративног међународног истраживачког пројекта о гласовима избеглих, који је покренуо Центар за истраживање избеглиштва на Оксфорду. На основу тог пројекта касније је настала поменута књига.

Један од методолошких проблема када је у питању приступ „одоздо“ јесте ограничен приступ избеглицама, с обзиром на то да су често смештани у кампове или прихватне центре, којима управљају државне институције или међународне невладине организације. Истраживачи често морају да траже специјалне дозволе да би могли да спроводе истраживање на местима где бораве избеглице, интерно расељена лица или тражиоци азила, поготову када су у питању прихватни центри које контролишу владине или невладине организације. Услед такве контролисане ситуације и ограниченог приступа, гласови избеглица које живе у контролисаним условима су цензурисани и до њих се тешко долази (Harrell-Bond & Voutira 2007, 284). Због тога, истраживачи треба да буду прагматични и изграђују везе са државним институцијама и невладиним организацијама, не би ли доспели до гласова избеглица.

Положај антропологије у оквиру поља и практична примена мултидисциплинарних увида

Аутори који објављују радове и ангажују се у оквиру студија избеглиштва наизменично користе термине „интердисциплинарност“ и „мултидисциплинарност“, тако да лако може доћи до забуне о којој је тачно врсти дијалога између различитих дисциплина реч у случају студија избеглиштва и принудних миграција. Појам „интердисциплинарности“ је „постао толико популаран да се њиме често реферише и на друге врсте дисциплинарног синкретизма, као што су мултидисциплинарност и трансдисциплинарност, а упркос њиховим међусобним разликама које се претежно огледају у ступњу повезаности и превазилажењу граница појединачних академских дисциплина“ (Trifunović 2018, 239). Разматрају разлике између интердисциплинарности и мултидисциплинарности, јер се „мултидисциплинарност најчешће повезује и погрешно поистовећује с интердисциплинарношћу“ (Repko 2008, 13, нав. према: Gotal 2013, 72).

Мултидисциплинарност представља „знанствени приступ који се односи на ‘сучељавање различитих дисциплина међу којима су уочљиве везе’“ (Turudiја 1982, 34, нав. према: Gotal 2013, 72). Мултидисциплинарност је више оријентисана на сам предмет истраживања, односно на одређену тему, и различите дисциплине упоређују своје перспективе о тој одређеној теми, као што је рецимо избеглиштво, „али се притом не иде према међусобном повезивању, односно интегрисању тих дисциплина“ (Repko 2008, 13, нав. према: Gotal 2013, 72). Кључна разлика је што интердисциплинарност као научни приступ значи „интерактивно повезивање двију или више дисциплина у цјелину вишег реда, при чему се синтеза не врши на плану предмета знања, него прије свега на плану концепата и метода, а још више на плану принципа и аксиома“ (Turudiја 1982, 34, нав. према: Gotal 2013, 73). Дакле, можемо закључити да интердисциплинарност захтева виши степен теоријско-методолошке кохерентности између дисциплина, за разлику од мултидисциплинарности, где је дијалог усредсређен на конкретан предмет изучавања.

Након што смо одредили разлику, поставља се питање да ли су студије избеглиштва интердисциплинарно или мултидисциплинарно поље истраживања.⁷ У споменутом броју *JRS* посвећеном методологији, постоји један покушај да се та дилема реши. Указивајући на проблем мешања интердисциплинарности и мултидисциплинарности, Вутира и Дона предложиле су да се студије избеглиштва сагледају „мултидисциплинарне као поље, а интердисциплинарне као приступ“ (Voutira & Doná 2007, 166). Тиме сугеришу да интердисциплинарност у студијама избеглица постоји, али више у смислу комуникације, дијалога и сарадње међу ауторима, а не у строго епистемолошком смислу у коме је дефинисана у претходним пасусима. У часописима радове објављују аутори из различитих дисциплина: политичка теорија, антропологија, социологија, психологија, права, историја, међународни односи, географија, образовање, економија и др. (Black 2001, 62), градећи заједничко мултидисциплинарно поље.

Антропологија је једна од дисциплина која је у великој мери допринела формирању и трансформацији студија избеглиштва и принудних миграција (Colson 2003, Chimni 2009, Chatty 2014). Неки од најзначајнијих антрополога који су се бавили феноменом избеглиштва и принудних миграција су Лиза Малки,⁸ Барбара Харел-Бонд (оснивачица центра на Оксфорду), Даун Чети (Dawn Chatty), Елизабет Колсон (Elizabeth Colson), Питер Лоизос (Peter Loizos), Марита Истмонд (Marita Eastmond) и др. Такође, постоји значајан број антрополога који се не баве уско принудним миграцијама, већ миграцијама уопштено и феноменима који их окружују.⁹ У овом раду нема места да их набројим, међутим значајно је напоменути да се синтезом постојећих теорија у антропологији, које се односе на сродне појмове, може доћи до плодносних приступа. Антропологија је пољу посебно допринела својим феноменолошким и етнографским приступима, који акценат стављају на гласове, искуства и индивидуално деловање проучаваних (Chatty 2014, 74).

Антропологија не доприноси само проучавању принудних миграција на нивоу предмета и метода истраживања, већ поседује концептуалне апарате

⁷ Било је чак покушаја да се студије избеглиштва посматрају као дисциплина, али с тим се не можемо сложити, јер не постоји довољно заједничких идеја, теоријских претпоставки, ни позадинска „школа мишљења“. Постоји само заједнички предмет проучавања, али то није довољно да би се поље назвало „дисциплином“. Чимни студије избеглиштва назива „дисциплином“ у контексту моћи и производње знања, чак се не устручава да се послужи игром речи тврдећи да „живот и епистемологија не имитирају правне категорије. Заправо, правне категорије често покушавају да ‘дисциплинују’ живот и знање, да би остварили доминантне интересе у друштву“ (Chimni 2009, 12). Дакле, његова претпоставка је да студије избеглиштва служе „дисциплиновању“ избеглица.

⁸ Посебно је значајна њена књига „*Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology Among Hutu Refugees in Tanzania*“ (Malkki 1995).

⁹ Од домаћих антрополога, о миграцијама, избеглиштву и азилу највише је објављивала Марта Стојић Митровић. О миграцијама као предмету антрополошких истраживања в. Стојић Митровић 2018.

који нам омогућавају да епистемолошки сагледамо историју поља. Две кључне одлике студија избеглиштва и принудних миграција, дисциплинарни синкретизам (интердисциплинарност и мултидисциплинарност) и примена науке (у заговарању и креирању практичних политика), представљају важне тачке анализе, посебно у оквиру тзв. постмодерне антропологије. На примеру студија избеглиштва и принудних миграција може се сагледати губитак вере у „Велике теорије“, холистичке и монодисциплинарне приступе, с једне стране, и пораст тенденције да се друштвене и хуманистичке науке користе за креирање различитих практичних политика, с друге стране. Супротстављеност те две идеје може се тумачити и као концептуална тензија између академске активности и практичног заговарања (*advocacy*) (Voutira & Doňá 2007, 167).

„Данас мало ко верује у монодисциплинарност, у могућност стварања ‘свеобухватног’ дисциплинарног знања“, пише Зорица Ивановић (Ivanović 2007, 158), ослањајући се на констатације антрополошкиње Мерилин Стратерн (Marilyn Strathern) која тврди да „у свету у коме су знање и креативност постали помоћно средство продуктивности, интердисциплинарна сарадња постала је парадигма за иновације и стандард за евалуацију научног рада“ (Strathern 2006, 191). Она сматра да је интердисциплинарност једна од одлика новог поретка знања, односно економије знања (*knowledge economy*), у којој је важно да наука буде у служби решавања проблема.¹⁰ У антропологији, на проблем губитка вере у „Велике теорије“ као један од симптома кризе (Comaroff 2010, 528), утицала је и „унутардисциплинарна интердисциплинарност“ (Milenković 2009), односно појава све већег броја „антропологија са цртицом“ (Chatty 2014, 79).¹¹ Друштвене и хуманистичке науке данас се посматрају више кроз призму појединачних тема истраживања (Comaroff 2010, 533), а мање кроз свеобухватне теорије у оквиру дисциплина.¹² Тензија

¹⁰ Проблеми репрезентације и заступања „Другог“ су, између осталог, већ педесет година предмет расправе у антропологији. Једно од кључних питања расправе о „кризи репрезентације“, коју су 80-их година у антропологији покренули Клифорд Џејмс, Џорџ Маркус и Мајкл Фишер, јесте управо питање примене антрополошких истраживања у сврху креирања практичних политика (Ignjatović 2015, 49). На самопреиспитивање дисциплине највише је утицала укорењеност знања (које је антропологија производила) у колонијалном поретку (Milenković 2009, 105), па су у том контексту и била постављана питања као „ко су антрополози да говоре у име Других“ или „зашто је проблематично да антрополози утичу на доношење регулација које се односе на Друге“.

¹¹ Даун Чети износи претпоставку да је антропологија одувек излазила из оквира дисциплине, што је разлог постојања толико „антропологија са цртицом“ (под тиме мисли на субдисциплине, као што су нпр. медицинска антропологија, правна, политичка, економска антропологија итд.) (Chatty 2014, 79). Други аутори, пак, сматрају да је разлог постојања „антропологија са цртицом“ жеља да се строго ограничи домен проучаване стварности (Szwed 1974, нав. према Milenković 2009, 109). Коначно, и антропологија (принудних) миграција представља један од тих унутардисциплинарно-интердисциплинарних домена проучавања.

¹² У оквиру постмодерне антропологије, дошло је до разумевања да „утемељене теорије“ представљају алтернативу „Великим теоријама“ (Comaroff 2010, 532).

између феноменолошког приступа антропологије, који акценат ставља на живљена искуства и гласове, и практично-политичког приступа, који полази од државне и међународне политике, одржала се до данас (Chatty 2014, 79–80).¹³

Студије избеглиштва, које су се претопиле у студије принудних миграција, представљају мултидисциплинарно поље и коришћене су од стране креатора практичних политика у режиму управљања избеглицама и другим принудно расељеним људима. Међутим, у којој мери су оне утицале на саме избеглице и друге врсте принудно расељених људи, и у којој мери су допринеле креирању практичних политика, остаје предмет спора. На критички настројеној страни налазе се Лиза Малки и Б. С. Чимни. Лиза Малки тврди да је „дискурзивни домен студија избеглиштва“ (Malki 2005, 40) и те како утицао на креирање међународног режима избеглица. Чимни пише да су студије избеглиштва биле „мач са две оштрице када су у питању права избеглица“. Такође, он трансформацију студија избеглиштва у студије принудних миграција објашњава заокретом од „класичног хуманитаризма“, који је био актуелан у периоду Хладног рата, ка „политичком хуманитаризму“, коме је циљ да успостави постколонијални империјалистички поредак (Chimni 2009, 13). Ипак, он наглашава да је његова критика усмерена пре свега на пројекат политичког хуманитаризма, а не на саме студије принудних миграција.

У том идеолошком кључу, који акценат ставља на производњу знања о избеглицама као инструменту моћи, треба разумети Малкину и Чимнијеву критику студија избеглиштва и принудних миграција. Ипак, чини се да ти критички настројени аутори преувеличавају утицај неколико академских центара и једног поља истраживања на целокупан светски поредак, есенцијализацију и незавидан положај избеглица и других принудно расељених људи. Та „структурална критика покушава да разоткрије скривене односе моћи иза режима класификације, али пропушта историчност заштите избеглица. Постоји тенденција у тој критичкој литератури да се класификација сведе на доминацију“ (Glasman 2017, 340). Наравно, многим великим несрећама у историји цивилизације претходиле су идеје или интерпретације идеја које је неко прво ставио на папир, али тешко да можемо неколицину научника којима су избеглице биле предмет проучавања представити као произвођаче појмовног одређења избеглица и свих лоших последица проистеклих из тог појма.

На другој страни расправе, која стаје у одбрану студија избеглиштва и принудних миграција, логично, налазе се бројни аутори који припадају том пољу истраживања и они обично истичу позитивне исходе њихових истраживања. Џејмс Хатавеј, правник, одбацује аргумент Лизе Малки да је

¹³ Пример ангажовања антрополога који су у истраживањима настојали да дају гласове проучаванима и да се боре за заштиту њихових права, представља Међународна радна група за домородачка питања (*The International Work Group for Indigenous Affairs – IWGIA*) (Chatty 2014, 78–79; Colson 2003, 13–14).

категирија избеглице превише хетерогена да би била предмет научног истраживања. Тврди да чак и ако је правни статус једина заједничка карактеристика избеглица, то је више него довољно да буде предмет „ангажоване и добре друштвене науке“, јер у стварном свету, правни статус и права повезана са њим конструишу политичке и друштвене категорије (Hathaway 2007, 350).

У неким случајевима можемо идентификовати утицај научника из овог поља на креирање јавних политика.¹⁴ Проблем „мача са две оштрице“, односно ризика да ће истраживање бити изманипулисано од стране организација са одређеним политичким или бирократским интересима (Black 2001, 67), манифестација је тензије између академских приступа и практично-политичке ангажованости. У свом прегледу „Педесет година студија избеглиштва: Од теорије до практичне политике“, Блек (Richard Black) преиспитује утицај студија на практичне политике. С једне стране, претпоставља могућност да је утицај био минималан, јер академска заједница заузима маргинални положај у свету, односно нема толико јак утицај на мењање националног и политичког поретка (Black 2001, 68). С друге стране, након неколико деценија и пуно труда да успоставе везе са међународном политичком заједницом, неки научници успели су да допринесу креирању политика које „олакшавају патњу“ проучаваних (Chatty 2014, 78) и које су више оријентисане на људе и њихове потребе, а не на чист бирократски интерес (Black 2001, 69).

Закључак

Званично оснивање поља студија избеглиштва проистекло је из процеса формирања концептуалне категорије „избеглице“, која је у великој мери ограничена својом правном, и даље важећом, дефиницијом из Женевске конвенције. Многи су увидели мањкавост те дефиниције као основног инструмента разумевања појма избеглица и њихове заштите, и учили њену неприменљивост у савременом контексту. Разумевање чињенице да је Женевска конвенција настала непосредно након II светског рата, у тренутку када су избеглице биле углавном жртве тог конкретног рата и у свету где је суверенитет националних држава имао другачије димензије, довело је до преиспитивања самог појма избеглице од стране научника. Такође, дошло је до пролиферације других категорија миграната, који не могу бити смештени у уске оквире Женевске конвенције, али чији су узроци миграције проистекли из различитих облика принуде. Студије избеглиштва и принудних миграција

¹⁴ Центар за студије избеглиштва на Јорк Универзитету настао је из забринутости за програм поновног насељавања вијетнамских избеглица и утицао је на креаторе политика (Black 2001, 61). Затим, захваљујући залагању научника, интерно расељена лица добијају озбиљнију пажњу на институционалном нивоу, односно и они су препознати као људи којима је потребна додатна заштита (Black 2001, 64).

преклопиле су се у 21. веку, услед препознавања све више различитих фактора који могу довести до принудног расељавања.

У оквиру поља, избеглиштво и принудне миграције посматрани су као предмети истраживања, а не као феномени који се могу генерализовати и о којима се може написати „Велика теорија“. Тај заокрет од „Великих теорија“ ка „утемељеним теоријама“ груписаним око истраживачких тема очигледан је не само на примеру студија избеглиштва и принудних миграција, већ и на примеру антропологије. Предмету истраживања приступа се са теоријским предзнањем о основним појмовима који га окружују. У случају принудних миграција, потребно је познавање историјских процеса који су довели до формирања и трансформације концептуалних категорија. Теорија и пракса су показале да се искуства избеглица разликују, да они долазе из различитих земаља, да избеглице могу, али и не морају да прихвате идентитет који је детерминисан њиховим правним статусом. Када приступамо избеглиштву као предмету истраживања, кључно је да одаберемо одговарајућу методологију која је у складу са посебним фокусом истраживања и поставимо питање „шта је оно што можемо сазнати о свету кроз изучавање избеглиштва?“.

Тензија између академског и практично-оријентисаног приступа једна је од најважнијих теоријско-методолошких карактеристика мултидисциплинарног поља студија избеглиштва или принудних миграција. Расправе у оквиру поља крећу се ка помирењу те тензије и обједињавању та два приступа. Истраживања у оквиру поља могу да буду вођена интересима организација које финансирају или на други начин имају везе са истраживачким програмима, али истраживачи и научници и даље имају право гласа и имају довољно капацитета да се изборе за научне, објективне и у реалности утемељене закључке. Знање јесте постало још једна врста производа на глобалном тржишту, али то није разлог да се уђе у потпуни епистемолошки песимизам. Научници се стога могу одредити за мањи или већи друштвени ангажман, и мањи или већи дијалог са другим дисциплинама, институцијама, актерима и организацијама. Друштвени ангажман не мора бити вођен интересима политичких струја, већ може бити плод интелектуалног рада. Стога, не треба одбацити студије избеглиштва и принудних миграција због комплексног односа са политичком и динамичном стварношћу.

Литература

- Apostolova, Raia. 2016. “The Real Appearance of the Economic/Political Binary: Claiming Asylum in Bulgaria.” *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 2 (4): 33–50.
- Arent, Hana. 2009. „Mi, избеглице.“ Prev. Kostić, Aleksandra. U *Студије о избеглиштву 2*, прир. Ivan Milenković & Predrag Šarčević, 11–27. Beograd: Grupa 484.
- Black, Richard. 2001. “Fifty Years of Refugee Studies: From Theory to Policy.” *International Migration Review* 35 (1): 57–78.

- Castles, Stephen, Heaven Crawley & Sean Loughna. 2003. *States of Conflict: Causes and Patterns of Forced Migration to the EU and Policy Responses*. IPPR.
- Chatty, Dawn. 2014. "Anthropology and Forced Migration." In *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, eds. Elena Fiddian-Qasmiyeh, Gil Loescher, Katy Long & Nando Sigona, 74–85. Oxford: Oxford Handbooks.
- Chimni, Bhupinder S. 2009. "The birth of a 'discipline': From refugee to forced migration studies." *Journal of Refugee Studies* 22 (1): 11–29.
- Colson, Elizabeth. 2003. "Forced Migration and the Anthropological Response." *Journal of Refugee Studies* 16 (1): 1–18.
- Comaroff, John. 2010. "The End of Anthropology, Again: On the Future of an In/Discipline." *American Anthropologist* 112 (4): 524–538.
- Eastmond, Marita. 2007. "Stories as Lived Experience: Narratives in Forced Migration Research." *Journal of Refugee Studies* 20 (2): 248–264.
- Freedman, Jane. 2007. *Gendering the International Asylum and Refugee Debate*. London: Palgrave Macmillan.
- Glasman, Joël. 2017. "Seeing Like a Refugee Agency: A Short History of UNHCR Classifications in Central Africa (1961–2015)." *Journal of Refugee Studies* 30 (2): 337–362.
- Gotal, Mihovil. 2013. „Epistemologija interdisciplinarnosti.“ *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme* 12 (18): 66–79.
- Harrell-Bond, Barbara & Eftihia Voutira. 2007. "In Search of 'Invisible' Actors: Barriers to Access in Refugee Research." *Journal of Refugee Studies* 20 (2): 281–298.
- Hathaway, James C. 2007. "Forced Migration Studies: Could We Agree Just to 'Date'?" *Journal of Refugee Studies* 20 (3): 349–369.
- Ignjatović, Suzana. 2015. „‘Eshatološka’ rasprava o budućnosti antropologije. Koncept krize antropologije u zborniku ‘The End of Anthropology’.“ *Etnoantropološki problemi* 10 (1): 43–54.
- Ivanović, Zorica. 2007. „Antropološka kritika teze o ‘braku kupovinom žena’ kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti.“ *Etnoantropološki problemi* 2 (2): 157–220.
- Ivanović, Zorica. 2008. „Pogled na savremene transformacije antropološke teorije i prakse.“ *Antropologija* 6: 88–116.
- Korac, Maja. 2009. *Remaking Home. Reconstructing Life, Place and Identity in Rome and Amsterdam*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Koser, Khalid. 2007. *International Migration: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.

- Kuhlman, Tom. 1991. "The Economic Integration of Refugees in Developing Countries: A Research Model." *Journal of Refugee Studies* 4 (1): 1–20.
- Kunz, Egon F. 1973. "The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forms of Displacement." *International Migration Review* 7 (2): 125–146.
- Kuti, Simona. 2014. „Izbjegličke studije i migrantski transnacionalizam: od ignoriranja do novih mogućnosti.“ *Polemos* 17 (1–2): 29–47.
- Malki, Liza H. 2005. „Izbeglice i egzil: Od ‘Studija izbeglištva’ do nacionalnog poretka.“ Prev. Miletić, Slavica. U *Studije o izbeglištvu*, prir. Ivan Milenković, 19–78. Beograd: Grupa 484.
- Malkki, Liisa H. 1995. *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology Among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mesić, Milan. 1994. „Izbjeglice i izbjegličke studije.“ *Revija za socijalnu politiku* 1 (2): 113–123.
- Milenković, Miloš. 2009. „Unutardisciplinarni afiniteti postmoderne antropologije, deo I: posledice objedinjavanja etike, politike i metodologije u kritičkoj antropologiji 1960-ih.“ *Etnoantropološki problemi* 4 (3): 103–115.
- Scheel, Stephan & Vicki Squire. 2014. "Forced Migrants as Illegal Migrants." In *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, eds. Elena Fiddian-Qasmiyeh, Gil Loescher, Katy Long & Nando Sigona, 188–199. Oxford: Oxford Handbooks.
- Shami, Seteney. 1996. "Transnationalism and Refugee studies: Rethinking Forced Migration and Identity in the Middle East." *Journal of Refugee Studies* 9 (1): 3–26.
- Stein, Barry N. 1981. "The Refugee Experience: Defining the Parameters of a Field of Study." *International Migration Review* 15 (1–2): 320–330.
- Stojić Mitrović, Marta. 2018. „Migracije kao predmet antropološkog istraživanja: konceptualizacije i politike.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66 (3): 459–475.
- Strathern, Marilyn. 2006. "A Community of Critics? Thoughts on New Knowledge." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 12 (1): 191–209.
- Trifunović, Vesna. 2018. „Interdisciplinarna istraživanja – antropologija u saradnji sa drugim naukama.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66 (2): 239–244.
- Voutira, Eftihia & Giorgia Doná. 2007. "Refugee Research Methodologies: Consolidation and Transformation of a Field." *Journal of Refugee Studies* 20 (2): 163–171.
- Zetter, Roger & James Morrissey. 2014. "The Environment-Mobility Nexus: Reconceptualising the Links between Environmental Stress, Mobility, and

Power.” In *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, eds. Elena Fiddian-Qasimiyeh, Gil Loescher, Katy Long & Nando Sigona, 342–354. Oxford: Oxford Handbooks.

Zetter, Roger. 1988. “Refugees and Refugee Studies – A Label and an Agenda.” *Journal of Refugee Studies* 1 (1): 1–6.

Zetter, Roger. 1991. “Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity.” *Journal of Refugee Studies* 4 (1): 39–62.

Zetter, Roger. 2007. “More Labels, Fewer Refugees: Remaking the Refugee Label in an Era of Globalization.” *Journal of Refugee Studies* 20 (2): 172–192.

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Мирослава Лукић Крстановић

Етнографски институт САНУ, Београд
miroslava.lukic@ei.sanu.ac.rs

Конструкт дијаспоре у фокусу политика ентитета и различитих мобилности*

Тумачења дијаспоре укључују различите приступе, политике и перцепције, што проблематизује овај феномен. Продор и видљивост феномена постаје научно-истраживачки изазов у расветљавању и решавању планетарних и специфичних проблема људских кретања. Дијаспора је идеолошки, политички и економски конструкт проистекао из академских и стратешких разрада у домену знања и интереса. С друге стране, показује се да дијаспора/е јесу разноврсне праксе и перцепције које отварају поља сензибилитета и комуникација. У раду сам прво представила кратак теоријски пресек разноврсних приступа и критичких анализа (есенцијализам, критика методолошког национализма, студије етничитета, историјске парадигме, концепт „национализам на даљину“) с намером да проблематизујем феномен дијаспоре, укажем на његове опште карактеристике и дилеме. Даља анализа усмерена је на конкретне одлике конструкта дијаспоре у зонама друштвено-политичких стратегија (институционализација), пракси, перцепција и симболичких значења.

Кључне речи: дијаспора, политике ентитета, културна мобилност, парадигма, процес

Diaspora Construct in the Focus of Entity Policies and Different Mobilities

Diaspora interpretations involve different approaches, policies, and perceptions, which problematize this phenomenon. The penetration and visibility of the phenomenon becomes a scientific and research challenge in shedding light and solving global and specific problems of human motion. Diaspora is an ideological, political and economic construct derived from academic and strategic developments in the domain of knowledge and interests. On the other hand, diasporas are shown to be diverse practices and perceptions that open the fields of sensibility and communication. In the paper I presented a brief theoretical cross-section of various approaches and critical analyzes (essentialism, critique of methodological nationalism, studies of ethnicity, historical paradigm, concept of long-distance nationalism) with the intention of problematizing the diaspora phenomenon, pointing to its general characteristics and dilemmas. Further analysis focuses on the specific features of diaspora

* Текст је резултат рада на пројекту основних истраживања бр. 177027, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

constructs in zones of strategies (institutionalization), practices and perceptions through socio-political and symbolic meanings.

Key words: diaspora, entity policies, cultural mobility, paradigm, process

Теоријска агенда: дијаспора, дијаспоризација и дијаспоризам

У непрегледној покретљивости, увезаности и раштрканости људи, појмовни арсенал се стално утврђује експлицитним речима погодним за идентификујуће модусе и комуникативне маркере. Феномен дијаспоре данас доживљава експанзију, нимало случајно. У академској, бирократској и политичкој сфери овај појам се умножава и усложњава, преузимајући улогу конструкта свеприсутних ентитета у глобалним размерама. Брубејкерова и Коенова игра цифрама (2005. године милион резултата претраге на Гуглу, а већ 2015. – преко сто двадесет милиона), која приказује дисперзију појма, више наводи на концептуални успех или неуспех расветљавања дијаспоре (Brubaker 2005, 1; Cohen 2015a, XV). Брубејкеров израз „дијаспора дијаспоре“ / *the 'diaspora' diaspora* стога указује на различите правце значења, ставова и поставки у концептуалним и дисциплинским сферама (Brubaker 2005, 1). Подаци УН, такође, приказују пораст дијаспорских институција у периоду 1980–2014. године (Gamlen 2015, 166). Савремена научна тумачења теже проблематизацији овог феномена, док бирократизација и политика (одбори, пројекти, удружења, стратегије) нормативизују и институционализују дијаспорске заједнице, укључујући их у системе хијерархија, хегемонија, субординација и ауторитета. Политички, административни и бирократски ресурси постају погодан телеолошки инструмент контроле, потврђивања и испољавања дијаспорских ентитета ради остваривања стратешких циљева и интереса, што је алиби за осигуравање позиција и распореда моћи. У научном дискурсу феномен дијаспоре се аналитички и критички разграђује, па тиме омогућава шире и дубље сагледавање њеног искуственог света.

У постојећој пролиферацији појма *дијаспора*, издвајају се категорије као што су: стање – дијаспоризитет / *diasporicity*, процес – дијаспоризација / *diasporization*, атрибут – дијаспорни / *diasporic*, поље истраживања – дијаспорологија / *diasporology* (Brubaker 2005, 4). Лингвистичко утемељење је само изговор за проширивање значења које се дијакхронијски ширило у разноврсне контекстуалне нише, препознате у историјским миграцијским кретањима и пресељењима. Историјски, дијаспора се прво доводила у везу с грчким и јеврејским расељавањима, потом афричким и азијским популационим деколонијалистичким кретањима, а данас са глобалним миграцијским процесима. На тим позицијама изграђивали су се парадигматски концепти „дијаспоре жртве“ / *victim diaspora* (Cohen 2008), „дијаспоре катастрофе“ / *catastrophic diaspora* (Brubaker 2005, 2), „инцидентне дијаспоре“ / *accidental diaspora* (Brubaker 2000, 1)¹, које су настајале као последице ратова и

¹ Брубејкер користи појам *accidental diasporas* у историјском контексту постмултинацио-

принудних пресељења. Грађење концептуалних оквира ради утврђивања прошлости, на дуге стазе водило је ка стварању јаким парадигми заједничких представа о пореклу и синтетичком обликовању дијаспорских заједница. Но, ту долазимо до проблема који је Клифорд уочио као вид нових канонизација или дистинкција погодних за одрживост дискурса и историје. Овим путем су ишла многа проучавања која су тежила да дијаспори дају искључиво историјски контекст. Клифорд, на основу савремених теорија, дискурса и историја, показује да они често воде разним утопијама и дистопијама када се ставе у контекст националних или глобалних стремљења (Cliford 1994, 302). Свака канонизација, па и оне које се баве глобалним, постколонијалним и технолошким политикама *одозго* може оснажити традиционална и есенција-листичка стремљења означена у националним или уже локалним политикама. При томе, Клифорд критикујући све иновативне кованице попут оне са префиксом *пост-* уочава привремености и реконфигурације односа на овој планети, што значи да се и дијаспорски феномен, скопчан са суживотом, може укључити у глобалне, транснационлне борбе и тржишне процесе у не-Западном свету (Cliford 1994, 327). Термин дијаспора упућује на даљину, сепарацију и колективитет. Његов спектар највише се везује за термине миграција, националних заједница, али се терминолошки стално проширује под утицајем мобилности и покретљивости људи. Сафран проширује појам и на категорије повратника, прогнаних, страних држављана, етничких и расних мањина (Safran 1991). Аналитичко читавање усмерено је ка друштвеним и политичким формама, пролазећи кроз процесе у којима разни видови институционализација и комуникација играју важну улогу. Географска и замишљена дистанца, посебно између матица порекла и резиденцијалних пунктова, подстичу стварања институција и регулативних тела да би се успоставио легитимитет идентификујућих ентитета.

Конструкт дијаспоре јавља се у виду *национализма на даљину/long-distance nationalism* (Anderson 1998, 58–74), који је постао *modus operandum* у тумачењу идентитетских политика. Концепт *национализам на даљину* успоставља дијапазон идентификација, функционисања и инструментализација, стављајући се често у службу академских и политичких стремљења у проширивању дијаспорске делотворности. Овде је реч о припадности нацији која излази изван граница националних територија, што подразумева да чланови нације могу да живе било где (Schiller 2002, 571). У том смислу, термин *национализам на даљину / long-distance nationalism*² обухвата сет потраживања идентитета и акција људи који живе на различитим географским локацијама, повезујући се у посебну територију коју виде као домовину порекла, а у чије име се могу одвијати акције – гласања, представљања, лобирања, сакупљања новчаних прилога, стварања уметничких дела, борбе,

налних политичких структура насталих из мултинационалних реконфигурација, на пример, од Хазбуршке монархије, преко Отоманске империје, Првог светског рата, Совјетског савеза, Југославије, Чехословачке, Хладног рата, итд. (Brubaker 2000, 1).

² У антрополошком смислу, нација је замишљена политичка заједница (Anderson 1991, 5, 48).

убијања и умирања (Schiller 2002, 570). Шилерова потврђује да је *национализам на даљину* блиско повезан с класичним појмом национализма и националне државе (Schiller 2002, 571). Управо на тим позицијама настајала су многа тумачења националних и етничких заједница у расејању (Brubaker 2005, 3). Известан број студија случаја главно тежиште ставља на однос државе, нације, дијаспоре, што подразумева дубинско и индуктивно посматрање проблема за потребе даљих теорија као дедуктивних матрица. Међутим, теорија–случај може се ослободити методолошког национализма³, успостављајући компаративне, трансдисциплинарне или интрадисциплинарне релације, пре свега, стављајући упит на сваку национално херметичку довршеност. Данас се може говорити о дијаспори као концепту детериторијализације и транснационализације, трансетницизама, трансграница и успостављања читавог лингвистичког спектра у препознавању регионалних или глобалних груписања као што су, на пример, англофоне, франкофоне и друге заједнице (Vertovec 1999; Brubaker 2005, 3). У политичком смислу, дијаспора није један ентитет, већ је састављена из више интра-ентитета, који, пре свега, проистичу из политичких опција и интраконфликтних ситуација (Vertovec, 2005). Концепт *национализам на даљину* сучељава се са савременим порастом глобалних интерконекија, потакнутим новим флексибилним обрасцима акумулације капитала. У економском смислу, успоставља се промет финансијских средстава: самоиницијативни учинци помоћи „својима у завичају“ и разним другим видовима улагања и иницијатива. За земље емиграције политичке и економске стратегије теже да се дијаспора приказује у свом концентричном кругу *ми–наши*, који погодује интенцији државне контроле и националном интересу на нивоу структура моћи и власти. Истовремено, мултинационални ресурси, нове комуникационе технологије, миграцијски процеси и детериторијализације успостављају међуљудски промет, тако да се дијаспора више не води само кружним током, него паралелним или укрштеним кретањима. У доба глобализације, њихови језици, познавање других култура и контакти у другим земљама чине многе чланове дијаспоре високо конкурентним у међународном раду, службама, тржишту капитала (Cohen 2008, 146). Из тог угла, глобалистичке теорије дају дијаспорамa ново лице – флуидности идентитета, асинхроних кретања и културних хибридизација. Да се не би улазило у дилеме дијаспора или мрежа, Ђордано предлаже да се дијаспора/е у виду ентитета и мрежа посматрају као компатибилне целине (Giordano 2010, 219), које се међусобно не искључују и не доводе у питање однос опште умрежености и специфичних друштвених односа.

Имајући у виду истраживачке приоритете које су зацртали Делано и Галмен (Délano & Gamlen 2015, 176–178), скрећем пажњу на неке проблеме које треба имати у виду при истраживањима и теоријским приступима, а то су: 1. однос државе и дијаспоре; 2. стратификације и конструисање различитих идентитета и колективитета у оквиру дијаспорског друштва; 3.

³ Овај концепт и термин су дефинисали Wimmer & Glick Schiller 2002.

поређења оних који себе сматрају дијаспором и не-дијаспором; 4. однос међудијаспорских ентитета (национално, етничко, државно, политичко, регионално); 5. релација међуперсоналних односа у зонама дијаспорских умрежавања.

Концепт дијаспоре може имати негативне и позитивне конотације. Негативне конотације упућују на дискриминацију и ексклузивност, док позитивне могу означавати транскултурна, транснационална и друга повезивања људи и капитала. Тумачење дијаспоре, било у негативном или позитивном смислу, ипак се увек суочава са тензијом између транснационалног капитала и националне хегемоније (Clifford 1991, 328). Коначно, савремена тумачења показују да концепт, конструкт и пројекат дијаспоре има амбивалентан карактер у сучељавању националних образаца и глобалних трендова, искустава и идеја, пракси и имагинација, те да, у том смислу, гради своју покретљивост. Моја истраживања су ближа критичкој анализи дијаспоре, која покреће питања, па можда и сумњу, у критеријуме ко одлучује да су људи припадници дијаспоре, или како се они идентификују, односно како их други идентификују? У својим истраживањима нисам често наилазила на употребу речи *дијаспора* код људи који живе изван матичне државе. То ми је био аналитички „окидач“ да се заинтересујем за његову функционалну и метафоричку примену. Релевантно питање јесте и како се стварају обрасци и системи ентитетског оквира који се зове „дијаспора“ у разним организационим зонама успостављања хијерархија, ауторитета, моћи, колективистичке сигурности, и управљања? Да ли се перцепције и праксе људи прилагођавају овом термину, или се он прилагођава људским праксама и кретањима? Коначно, ко о томе одлучује или тиме руководи? У овом раду сигурно нећу одговорити на сва питања, али ћу их покренути за потребе дискусије. Ако је основни носилац дијаспоре човек, или људи, како су они именовани? Ако размислимо увек ћемо наилазити на заменице попут „наша“ или још чешће „грчка“, „италијанска“, „пољска“, „хрватска“, „српска“, па потом – „културна“, „интелектуална“, „радничка“ или „научна“ дијаспора.

Појам *дијаспора* има метафоричко значење. Истраживачка поља отварају даље могућности тумачења феномена које по Клифорду постају „неексклузивне праксе заједница, политике и различитости“ (Clifford 1994, 302). У лингвистичком кôду, корен грчке речи *διασπορά* има репродуктивно значење – расуто семе, расејање, што се уклапа у дисперзију и покретљивост одређених категорија као што је расељавање људи.⁴ Лингвистички контигвитет између дијаспоре и ботаничких процеса постао је занимљив семантички изазов да би се видело с чиме се све барата када се каже *дијаспора*. На то је указао Коен (Cohen 2015b, 2), а потом ме подсетио да се, у

⁴ Потиче од грчке речи *speiro* и предлога *dia* („преко“), што Коен и други теоретичари доводе у везу са смислом људских кретања препознатим још у древној Грчкој (Cohen 2003). Лингвистичко-метафорички контигвитет између дијаспоре и ботаничких процеса подстакао је Коена да етимолошки и метафорички рашчлани „дијаспору – расејање – семе – дистрибуцију“. Он се упушта у трагање за метафоричким значењима, пре свега у дијаспорској реторици и лого-приказима: *корен, ризом, епифит* (Cohen 2015b, 2).

многим реторикама, логоима и насловима, речи *корен*, *стабло*, *земља* доводе у симболичку везу с пореклом, расејањем односно дијаспором. Да се послужим већ утрђеним семантичким формулама које је дао Герц – у питању је „модел нечега“ и „модел за нешто“ (Герц 1998, 127), при чему модел дијаспоре има двоструки смисао: то је модел стварности, који се симболички обликује на основу објективних мапирања постојећих заједница и ентитета, стварајући одговарајуће обрасце, а када се преобрази у конструктивне оквире, он постаје модел *за* стварност, градећи функције и значења препозната у јавним дискурсима. Јасно је да се овим двоструким лицем улази у поље имагинарног. Подсетићу на Билефелдово тумачење нације у пољу имагинарног. Имагинарни карактер националне заједнице не чини ову ништа мање стварном, него пре утолико стварнијом (Bilefeld 1998, 137–138). Зато се дијаспора може тумачити и као стварна имагинација предодређена семантичким разумењима.

Што се тиче етнолошког и антрополошког дискурса, наглашавам да су проучавања емиграцијских процеса успоставила своју путању и пружила могућност увида, поновног преиспитивања и нових резултата довољно подстицајних да се теме миграција и дијаспоре актуелизују и истраживачки ажурирају. У домаћој научној литератури произашлој из детаљних и дуготрајних етнолошких истраживања издвојиле су се две фундаменталне теме: мигарцијски процеси и студије етничитета. Иако су проучавања могла да оду у правцу утврђивања и приказивања макроентитета дијаспоре, већина радова и монографија отворили су многе проблеме сложености етничког идентитета и његове флуидности, имајући у виду социјалне стратификације, идеолошке и религијске конфронтације, културне разноликости.⁵ Етнолошка истраживања, често као студије случаја, заснивала су се на функционалним и симболичким анализама, имајући у виду теоријске и методолошке трендове који су посебно били актуелни осамдесетих и деведесетих година двадесетог века. Међутим, занимљиво је да су етнолошка истраживања миграција и етничитета била усмерена на подручје тадашње Југославије или тадашњих републичких пројеката. Све што је следило од распада Југославије, било је директно везано за националне стратегије (делом произашле из републичких политика), где се наша и тема дијаспоре (проучавање миграција и дијаспоре у Хрватској, Србији, Словенији, итд.). Тек у првој деценији двадесет првог века, са све већом међународном и регионалном фреквенцијом миграција, истраживања добијају интердисциплинарно и компаративно обличје.⁶

⁵ Ово наводим да бих, и поред можда критичког погледа из садашње перспективе, скренула пажњу на корисне и оригиналне радове и монографије Гордане Благојевић, Младене Прелић, Мирјане Павловић и Мирославе Лукић Крстановић, које су истраживале у САД, Канади и Мађарској.

⁶ И антрополошки теоретичари и теоретичарке често наглашавају мултидисциплинарне и компаративне приступе, у проширивању епистемолошких и аналитичких дискурса (Brettell & Hollifield 2000, 20). Корисно је погледати Гласнике Етнографског института САНУ (тематички 2 и 3) за 2015, 2016, 2017, и 2018, годину. Маријета Рајковић Ивета, Петра Келемен и Драго Жупарић-Иљић су уредници међународне публикације (14 текстова) *Contemporary*

У овом поглављу дала сам кратак теоријски пресек разноврсних приступа и критичких анализа (есенцијализам, критика методолошког национализма, студије етничитета, историјске парадигме, национализам на даљину), с намером да проблематизујем феномен дијаспоре, укажем на његове опште карактеристике и дилеме. Даља анализа усмерена је на конкретне одлике конструкта дијаспоре.

Парадигме и стратегије у служби политика: национализација дијаспоре

Појам и феномен дијаспоре на домаћем терену доводи се у везу са (е)миграцијским процесима. У терминологији српског језика (и других језика у региону, на пример, хрватског и словеначког), термини сродни термину *дијаспора* јесу *исељеништво* и *емиграција*. У српском и хрватском језику *исељеништво* и *исељеници* јесу појмови дугог трајања (Lukić Krstanović & Pavlović 2016, 9). Међутим, ове појаве/појмови, ма колико дуготрајни, производили су различите и променљиве језичке и термилошке кôдове у оквирима историјских и ситуационих конфигурација. Терминологија се градила посредством пракси и идеологија на релацији време – простор (од формалних до когнитивних приказа). У двадесетом веку, *исељеници/исељеништво* су дефинисани као процеси и стања дужег или трајног пребивања ван домовине, обично из економских разлога (Речник српскохрватског књижевног језика и народног језика 1973).⁷ Према неким дефиницијама за појам исељеника важи израз *animus non revertendi* (Џизмић & Микачић 1974, 1).⁸ Насупрот појму *исељеници*, који је остао на домаћем језичком терену, израз *емигранти* у социјалистичком периоду обухватао је лица која су се исељавала из земље из политичких разлога (у неким случајевима уз *емигрант* се користио и придев *политички* – Правна енциклопедија 1979, 298, 437; Sociološki leksikon 1982, 365). У лексиконским одредницама и радовима тога времена, политичка емиграција постаје категорија која је издвојена од осталих категорија (економске миграције, југословенског исељеништва, лица на привременом раду), па је у јавној реторици добијала и негативне конотације (*неријатељска*). Временом категорије *исељеништво* и *емиграција* обликују се у национални ентитет – *српско, хрватско исељеништво*, потом *дијаспора*, успостављајући термилошку хомогеност и легитимитет свих оних који живе у иностранству, укључујући и потомство. Крајем шездесетих година двадесетог века у административно-политички вокабулар уводи се још један технички термин – *радници (лица) на привременом раду у иностранству*. Новоформиран израз у српском и хрватском језику очито је прерађена

Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe, 2018, Загреб.

⁷ У формалном смислу, ови термини су у употреби од двадесетих година двадесетог века, када се оснива Исељенички комесаријат у Загребу, а 1921. године донесен је „Нацрт уредбе о емиграцији“ (МУП 1921, арх. 104, 140–201).

⁸ Џизмић и Микачићева издвајају четири типа исељеника: освајач, колониста, предузетник и индустријски радник (Џизмић & Микачић 1974, 1).

варијанта узета из немачког језика *gastarbeiter* – англосаксонски *guest worker* (Girodano 2010, 12). Ова категорија заснивала се на две референтне јединице: рад и привременост. У формалном смислу, употреба ове синтагме произилазила је из политичких интереса држава емиграције, у овом случају тадашње Југославије, и интереса држава имиграције. Термин *радници* односио се на неквалификоване и квалификоване раднике, а термин *привремен* користио се као гарант да ће се радници након извесног времена вратити у своју домицилну средину с одређеним дознакама. Антонијевићева наглашава да је израз *гастарбајтер* у реторици временом добијао подсмешљиве и презриве конотације које су упућивале на посебне когнитивне особине (Antonijević 2013, 64). Протеклих деценија показало се да је ова мигрантска категорија превазишла „привремени боравак“ и ушла у фазу (дуго)трајности, ако се зна да је тај назначени период обухватао и потомство. Терминолошка флуидност произилази из кумулативног процеса именованја оних који долазе и оних који већ дуже живе у иностранству, стварајући својеврсно утапање или стапање са категоријом „гостујућих“ у дијаспори (Stanković 2014, 10) или „гости у дијаспори“ (Krstić 2011, 307). Према Крстићевој, радници на привременом раду у иностранству јесу дијаспора, јер су и даље повезани са земљом порекла, остварују, негују и одржавају јаке везе са својим породицама и уз помоћ дознака економски помажу земљу порекла. Међутим, они јесу и „привремена дијаспора“, јер нису довољно интегрисани у друштво пријема (Krstić 2011, 307). По неким ауторима придев *привремен* је био еуфемизам ондашње комунистичке номенклатуре, која је њиме хтела да прикрије организован и масован „извоз“ радне снаге (Stanković 2014, 10). Од осамдесетих година двадесетог века у употреби је и технички појам *brain drain* / *одлив мозга* (Mesić 2002, 16), који се може одредити као емигрантска подкатегорија односно миграције висококвалификованих људи. Развој комуникационих средстава, интернационализација производње, трговине, финансијски токови утицали су на повећану мобилност и циркулацију стручњака унутар развијеног света (Mesić 2002, 15). Употреба овог термина, посебно у стручним публикацијама, подудара се с периодом када су из тадашње Југославије одлазили стручњаци (углавном инжењери и лекари) у земље западне Европе, САД и Канаду. Овај термин, потекао из академског речника, врло брзо је добио јавну употребу и ушао у административно-политичку реторику. *Одлив мозга* се све више користи и за студенте и оне који иду на усавршавања у иностранство. Из угла земље емиграције, термин *одлив мозга* означава губитак људског капитала, док се израз *прилив мозга* (*brain gain*) тумачи као бенефит и допринос људског капитала за земље имиграције. *Brain drain* и *brain gain* су дакле пандан у ротационој формули губитка и добитка (Grupa 484 2010, 5; Lukić Krstanović & Pavlović 2016, 220). Од деведесетих година ови термини се све више комбинују с терминима *интелектуална* и *научна дијаспора*, као и термином *brain circulation* (Strategija 2011, 17).

У време социјалистичке Југославије политичка, културна и академска реторика били су оријентисани на базичне термине *исељеништво* – *емиграција*.⁹ Научна, академска и политичка јавност су тако усагласили терминологију и дали импут у креирању званичне емиграцијске политике.¹⁰ Седамдесетих и почетком осамдесетих година постојали су пројекти и истраживања који су имали интердисциплинарни и регионални карактер, окупљајући стручњаке из целе Југославије, али у којима су већ постојале назнаке национално аналитичких груписања (писати о хрватском или српском исељеништву).¹¹ С распадом Југославије и формирањем нових државотворних политика на националној основи – пре свега, Хрватске, Словеније и Србије – све је више у употреби термин *дијаспора*. Тај заокрет је добио нову тежину уклапајући се у глобалистичке трендове дијаспоризације, али и моћ локалнационалне ингеренције. Реч/појам првенствено означава степен етнизације и национализације исељеничких заједница у свету, посебно у Европи, САД, Канади, Аустралији, те се посебно издваја хрватска, српска, словеначка и македонска дијаспора. Да је реч о новој/старој конструкцији показује и следећи степен њене институционализације. Године 1992. прво се формира Министарство за Србе изван Србије, које је 2000. године укинута, а 2004. године основано је Министарство за дијаспору, да би 2012. године било преименовано у Министарство вера и дијаспоре. Те 2004. године дијаспора је први пут после дугог периода добила право да гласа на председничким изборима у Републици Србији (Strategija 2011, 10). Министарство замењује Канцеларија за дијаспору, али и она је убрзо укинута. Дијаспора је затим у надлештву Министарства спољних послова Републике Србије, у оквиру Управе за сарадњу са дијаспором и Србима у региону. До прекида рада Управе долази 2015. године, те у Скупштини Одбор за дијаспору и представници дијаспоре покрећу питање поновног активирања овог тела, које

⁹ Паралелно са научноистраживачким радом, од 1951. године постоје и друштвено-политичке институције под називом *Матице исељеника* на нивоима тадашњих република СФРЈ, са задатком да успостављају контакте с новоформираним југословенским клубовима у земљама имиграције и раде на „позитивно усмереној“ културној сарадњи, усклађеној с политиком социјалистичке Југославије. Јасно је да је овакав вид друштвеног ангажовања имао јаке политичке резидуе пропагирања и селекције емиграције позитивно оријентисане према социјалистичкој Југославији.

¹⁰ У Загребу излази едиција *Теме о исељеништву*. Године 1981. у Етнографском институту САНУ, на основу елабората Слободана Зечевића и Душана Дрљаче, започет је рад на пројекту „Етнолошко проучавање исељеништва из Србије“. Мирослава Лукић Крстановић и Мирјана Павловић као асистенти-истраживачице укључене су у тај пројекат са задатком да проучавају српско исељеништво у Канади и САД. Паралелно су постојали слични пројекти у Хрватској и Словенији.

¹¹ Окупљајући један број експерата и ауторитета, одржан је научни скуп о проучавању исељеништва (1976) у Загребу, а потом је публикован зборник радова „Исељеништво народа и народности Југославије и његове узајамне везе с домовином“ 1978. године. Овај Зборник постаје главна платформа надолазећих пројеката, програма и иницијатива под окриљем југословенске парадигме, али истовремено и с експлицитним усмеравањем на национални научни курс истраживања *сопственог* националног исељеништва (хрватског, српског и словеначког исељеништва).

и данас функционише. С институционалним реструктурирањем, доносе се законска и друга акта. Декларација Владе Републике Србије о проглашењу односа између отаџбине и расејања, највећим државним и националним значајем, донета је 2006. године. Закон о дијаспори и Србима у Региону донет је 2009. године.¹² Делокруг рада Управе за сарадњу с дијаспором и Србима у региону уређен је чланом 13. став 2. Закона о министарствима (Службени гласник РС бр. 44/2014). У Закону се издвајају два облика програмских активности: 1. заштита права и интереса припадника дијаспоре и Срба у региону и 2. очување културног и језичког идентитета дијаспоре и Срба у Региону.¹³ Иако се у дефиницији дијаспоре употребљава израз „држављани Републике Србије“ и „припадници српског народа“ (чл. 2), даљи текст је највише усмерен на националну платформу и стратегију (национална признања, промоција државе Србије и неговање српског културног идентитета (чл. 11 и чл. 14), спречавање асимилације и неговање изворног народног стваралаштва (чл. 34). Такође, родна равноправост је само назначена у чл. 3. Сви појмови који се у овом закону користе у мушком роду обухватају исте појмове у женском роду, иако се нигде не помиње израз „припадница/е дијаспоре“. Дакле, наведена политичка тела и акта обухватају, пре свега, уобичајене надлежности државе усмерене на припаднике и припаднице нације у дијаспори, а спорадично на грађане и грађанке који су држављани или воде порекло из Србије, ма које националности били. На овај начин се утврђује хегемонистички статус националног ентитета. Како наглашава Илићева, политичка, рецентна и радна емиграција нису издвојене категорије, те се може констатовати да се овај закон заснива на „етноцентричном (органичном) моделу дијаспоре, док су не-српске етничке групе потпуно маргинализоване“ (Илић, 2010, 149). Закон је усмерен на етнички ентитет заснован на колективитету, па се појединац не само као припадник, већ као носилац дијаспоре, такође маргинализује. Како је реч о државотворном концепту у Закону, јасно се истиче да Влада утврђује политику дијаспоре, коју спроводи Министарство и други државни органи (члан 9). У том домену се одвија и координација између дијаспоре и матичне државе. Нормативизација је једносмерна, јер се диригује из центара моћи „матичне државе“ односно надлежног министарства (доношења акта, праћења стања у области информисања, проучавања последица датог стања, евидентирања организација, обезбеђивања рада културно-информативних центара (чл. 11). Дијаспора је концепт матичне државе, она се обликује у институционално, односно представничко тело органа у државном надлештву, те, самим тим, не представља самосталну и независну јединицу, већ зависни ентитет којим се

¹² Ради прецизног тумачења овде наводим тачну дефиницију ове две категорије. У овом Закону: 1) израз „дијаспора“ обухвата: држављане Републике Србије који живе у иностранству; припаднике српског народа, исељенике са територије Републике Србије и из региона, и њихове потомке; 2) израз „Срби у региону“ означава припаднике српског народа који живе у Републици Словенији, Републици Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Републици Македонији, Румунији, Републици Албанији и Републици Мађарској http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf.

¹³ http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf

управља.¹⁴ Утилитарни карактер Закона се очитује у члановима у којима се фаворизује добровољно удруживање ради промоције Србије и других активности. Чланови Закона највише се односе на регулативе у подручју управљања, што улази у ресурс контроле од стране ауторитета матичне државе. У даљем тексту Закона (члан 4, тачка 2; чл. 14) наглашава се „употреба учења, чувања и неговања српског језика и ћириличног писма, чување и неговање српског културног, етничког, језичког и верског идентитета“. Закону се придружује и следећи нормативни акт у виду елабората под називом „Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону“, из 2011. године (Службени гласник РС бр. 4/11 и 4/11).¹⁵ Позивајући се на универзална начела, у Стратегији се издвајају следећи концепти: објединити све снаге једног народа, буђење националне свести, дијаспору користити за потребе унутрашње и спољне политике, настојање да се оствари историјско помирење разних делова истог народа. Истовремено, ова материја се утврђује међународним уговорима о држављанству, заштити мањина, о правима радника миграната (Uvodni deo 2011, 2, 4). У Стратегији је наведено да има четири милиона припадника дијаспоре, да готото трећина нашег становништва живи изван граница Републике Србије (Strategija 2011, 2). Непроверен, па тиме и имагинаран, број од четири милиона расељених Срба у Амарици, Канади, Аустралији, Европи, постаје симболичка парадигма, коју, из угла политичких структура, треба искористити, односно придобити.

Институционализација је нарочито усмерена ка стварању конститутивне јединице и националног ентитета у значењу српске исељеничке популације. Као и у Закону, тако и на сајту Министарства спољних послова, односно Управе, даје се гарант повезивања коришћењем парадигме „помоћи у очувању и развоју духовне, националне и културне самобитности српског народа изван Републике Србије; побољшања веза исељеника, држављана Републике Србије који живе у иностранству и њихових организација с Републиком Србијом“.¹⁶ На сајту Министарства и у оквиру линка *Водич* могу се наћи упутства за држављанство, лична документа, здравствено осигурање, пензијско и инвалидско, упис у јединствене бирачке спискове и др.¹⁷ Нормативизација дијаспоре подлеже реалним праксама да би се легитимисао ентитет и довео у зону

¹⁴ У раду Скупштине дијаспоре и Срба у региону учествују председник Владе, министри надлежни за дијаспору, спољне послове, унутрашње послове, финансије, економију, образовање, културу, рад и социјалну политику, омладину, спорт и вере, по један представник Српске православне цркве, Српске академије наука и уметности, Привредне коморе Србије, Сталне конференције градова и општина и Јавног сервиса Радио-телевизије Србије (чл. 17).

¹⁵ <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/konzularni-poslovi/dijaspora/dijaspora-opste?lang=lat>

¹⁶ „О нама“, Управа за сарадњу са дијаспору <http://www.dijaspora.gov.rs/o-nama/>; <http://www.dijaspora.gov.rs/vodic-za-dijasporu/>

¹⁷ На званичном сајту Министарства за дијаспору 2013. године могли су се наћи и посебни линкови под називом „виртуелни матичар“.

макропрепознавајуће и делујуће целине. Поред нормативних пракси, институционализација дијаспоре ослања се највише на реторику испољавања националне провенијенције и етатистичких претензија – „Србији је потребна дијаспора“, или „Дијаспора није довољно присутна у решавању државних и националних питања“ – чује се са скупштинских говорница (27. мај 2019). Дијаспора од 2004. године добија свој дан „Видовдански дани дијаспоре у Србији“ и све пропратне ингеренције државотворности. Учесници манифестације су изабрани представници дијаспоре – пословни људи, интелектуалци, руководиоци удружења, успешни људи из области науке, културе, највиши званичници државе и цркве (у *Позивном писму*, Видовдански дани дијаспоре у Србији, 2006, 3). Почасна симболизација државе матице и дијаспоре репрезентује се и у додели признања „Мајка Србија“ и ордена „Вук Стефановић Караџић“. Поред централне свечаности одржавају се и Дани дијаспоре у градовима Србије. Артифицијелност дијаспоре огледа се, такође, у иницијативама и реализацијама програма који географски и институционално распоређују људе из дијаспоре, формирајући дијаспорске енклаве и конститутивна тела¹⁸ у функцији и по принципу територија, односно држава (представници из Немачке, Холандије, Аустралије, Канаде, САД и др.). Политика се обликује у правцу земље-матице, државе Србије, и српске нације, проширујући тиме њено посредно присуство у државама где живе припадници дијаспоре.¹⁹ Процес дијаспоризације српских исељеничких заједница углавном је једнолинијски, односно то је интересни државни, национални, политичко-страначки полигон за придобијање поена, гласова, чланства и представништва. Оног тренутка када је означена дијаспора постала институција под државним туторством, ушло се и у нестабилно дневно-политичко поље, што је последица политичких, страначких позиционирања и избора кадрова. Стратегија и конструкција ове категорије постаје погодан инструмент калкулација и борби за успостављање позиција моћи структура власти и опозиције. Тако се на седници Одбора за дијаспору и Србе у региону Скупштине Србије 2015. године и званичним сајтовима нашао и следећи апел: „Што пре попис дијаспоре! Да се што пре напишу наши људи који живе и раде у иностранству, да се успостави прецизна евиденција“.²⁰ А то је сигуран пут у придобијању политичких гласова.

Дијаспорски елитизам у виду политике изабраних, најјасније се промовише академским иницијативама. У згради Ректората у Београду, 13. маја 2015, одржана је јавна промоција програма *Serbian Diaspora Virtual University (SDVU)* како би се направила евиденција српске универзитетске популације у свету (посебно доктора наука). У најави се наглашава „српски доктори наука у свету чине комплексну организацију виртуелног

¹⁸ На Видовданском сабору говорили су представници разних дијаспорских тела: клубова, друштава, скупштина из разних земаља, а у име српске дијаспоре.

¹⁹ Видети говоре у: *Видовдански дани дијаспоре у Србији*, Београд 29–30. јуни 2006. Министарство за дијаспору Републике Србије.

²⁰ <https://arhiva.vesti-online.com/tag/88189/Kancelarija-za-dijasporu>

универзитета дијаспоре, а окупљају се у заједницу идентитета и чине наступајуће лидерство једне нације“.²¹ Да ли ово месијанство у виду дијаспоре може науку и просвету да подигне на виши ниво националног успеха или да ли су научници и научнице који су постигли успех у иностранству добар пример достигнућа, изнад нације и дијаспоре?

Конструкт дијаспоре у јавној политици добија своје високе позиције у нормативним регулативама, с циљем да се, овај пут високо рангирана, укључи у привредне, научне и друге секторе. У Закону о фонду за науку Републике Србије (Службени гласник РС бр. 95/2918, чл. 3) стоји клаузула:

„Финансирање пројеката спроводи се на начин који обезбеђује конкурентност и квалитет резултата, ефикасност примене истраживања, отвореност и доступност резултата програма и пројеката, као и развој научних кадрова, интеграцију у мађународне научне и технолошке пројекте и системе, сарадњу са научном дијаспором (...)“

Концепт дијаспоре у јавној реторици се подиже на виши ниво, при чему се потенцира високо образовање људи који живе и раде у иностранству. С једне стране, то је и логично, што показују и истраживања о одливу високообразованих стручњака,²² за разлику од претходних периода када су у иностранство одлазили радници с нижим квалификацијама. Нижу се и друге изјаве о „нашој“ медицинској дијаспори, односно о проблему да све већи број лекара из Србије одлази у иностранство.²³ У овом случају, дијаспоризација је процес који проистиче из лошег положаја и статуса одређене професије у земљи-матици, те из тих разлога долази до напуштања земље. Парадокс лежи у томе што одлазак у иностранство држава односно структуре власти постављају као проблем губитка без решења, док појединци који одлазе у томе виде егзистенцијални спас. Дијаспора је искоришћена за констатацију и драматично наглашавање о одласку људи из земље и губитку радног потенцијала. Јасно је да се из угла актуелних политика припадници дијаспоре не виде као појединци, већ као програм или стратегија која даје одређени допринос држави (дознаке или повратак академски образованих појединаца). Сваки корак да се самоорганизују у неко институционално тело, директно је условљено државно-националним интересима.²⁴ Подвлачим, у овом смислу дијаспора јесте продукт политичке интервенције. Званична реторика показује

²¹ <http://www.dijaspora.gov.rs/virtuelni-univerzitet-dijaspora-buduci-lideri-nacije/>

²² Истраживања показују да су 2000. године Србија и Црна Гора међу првих четрдесет држава у свету по „одливу мозга“ (Docquier & Rapoport 2011, 7). Тај број се из годину у годину увећава.

²³ Податак о одржавању десете Конференције српске медицинске дијаспоре од 20. јуна до 22. јуна 2019. године под покровитељством престолонаследника Александра и Катарине Карађорђевић. 25. 08. 2019. <http://prague.mfa.gov.rs/cir/news.php>. Као што сам већ нагласила, и овде се акценат ставља на национално-професионалну етикету дијаспоре.

²⁴ Страни дијаспорски академци су покренули 2018. године иницијативу да се оснује агенција за миграције уз помоћ и подршку државе. За пола године ништа није урађено и поред званичног обећања премијерке (N1, Вести, 13. 07. 2019, у 19.25 часова).

да се исељеничка популација, сагласно националним и државним интересима, лако може преобразити у оно што је утилитарно или у проблем, али увек у правцу очекивања добробити за државу и нацију. Тежња татора и ауторитета јесте да се од дијаспоре направи велики и компактан надколектив, који може постати одређени образац или парадигма инструментализације и политика идентитета.

Следећи вид дијаспоризације у јавном дискурсу односи се на хуманитарну помоћ и економски салдо дијаспоре. Познато је да су емигранти-појединци одувек били важни носиоци хуманитарних акција и помоћи (како у ратним периодима, тако и у случају природних катастрофа и страдања). Ови својевољни и самоиницијативни потези, постајали су пожељни улог не само за званичну и јавну промоцију таквих дела, већ за апел да се таква помоћ што више реализује. У Београду је од 1999. године основан Фонд дијаспоре за матицу (именован у Национални фонд), који је активан у многим хуманитарним акцијама. Таква филантропска централизација дијаспоре на државном односно националном нивоу успоставља посебне интересне зоне увоза дијаспоре на терен матичне државе. Штампана, такође, истражује колико је богата „наша дијаспора“, да ли се може реализовати пројекат „банке дијаспоре“ и какву ће од тога имати корист држава, с циљем повећања улога капитала? Наиме, инвеститори-исељеници у Србију доносе „чист новац“, што чини 14% бруто друштвеног производа. Економски аспекти и хуманитарни апели јасно говоре о очекивањима државе да се дијаспорска етика подигне на ниво одговорности и „носталгичне трговине“ (Strategija 2011, 13–14).²⁵ Предузетништво и хуманитарна помоћ највише се ослањају на локалне ресурсе улагања, утемељених на појединачним дародавцима за „свој завичај“ и „своје“. Изван државне контроле, овај вид улагања излази из контролног пункта „одозго на доле“, дајући предност самоиницијативама (па чак и изван локалних политика).²⁶ Репрезентативна филантропија, дародавне емоције, „носталгична трговина“, успостављају нову релацију између очекивања матице и добровољности дијаспорских акција.

Политика ентитета се учвршћује у разним видовима репрезентација. На Међународном сајму књига у Београду, октобра 2004. године, свечано је отворен штанд „у част писаца из расејања“. Штанд је организовало Министарство за дијаспору и Удружење књижевника Србије, а уз благослов владике Српске православне цркве. Донет је и документ „Споразум о међусобној сарадњи Министарства владе Србије за дијаспору и Удружења књижевника Србије“ (U čast pisaca u gasejanju 2005, 71). На порталу Министарства спољних послова и Управе ажурирају се актуелне вести и догађаји из области културе и друштвеног живота исељеника, промоција

²⁵ Електронски и штампани медији иду на ексклузивне вести као што су подаци о регистрованим дознакама за пет месеци 2019. године, при чему је, преко брзог трансфера новца и рачуна извршено око 700.000 трансакција (подаци Народне банке Србије за Тањуг, а преноси Serbinfo: <https://serbinfo.ch/category/dijaspora/>).

књига, часописа, изложби и др. У домену културне политике издваја се реторички дискурс који је погодан за стимулисање националног идентитета. „Српско расејање игра велику улогу не само због бројности, него и због свог духовног капацитета“, речи су председника удружења књижевника Србије, поводом отварања штанда писача у расејању на Међународном сајму књига у Београду 2004. године (*U čast pisaca u gasejanju* 2005, 63). Тако се дијаспора инфилтрира у културни модус националне политике на домаћем књижевном тржишту.

Један од највећих расадника дијаспорне матрице јесте фолклор. Како је наглашено у Стратегији: „Културно-уметничка друштва и фолклорни ансамбли су један од веома битних фактора очувања културног идентитета у дијаспори“ (*Strategija* 2011, 22). Емисије народне музике за „наше исељенике“, европске смотре српског фолклора, „фолклоријаде дијаспоре“, сабори фолклора – само су неки од назива све бројнијих догађаја таквог типа, а под окриљем дијаспоре. Некада исељенички клубови, па потом гастарбајтерски клубови тада под називом *југословенски*, дали су своје специфичне печате окупљања, имајући у виду историјске и политичке околности (*Rašić* 2017, 689). Дијаспоризација је постала стари/нови талон у неговању наслеђа, опет као идеалтипски модел одлика нације.

Дијаспора се најчешће конструише посматрањем кроз медијски окулар. То се огледа на два нивоа: 1. званични видови комуникације као што су електронски медији, сајтови, изјаве, програми и пројекти; 2. незванична комуникација у виду друштвених мрежа. И у једном и другом пољу комуникације успоставља се релација матица–дијаспора. Паралелно с официјелним програмима (РТС покреће програм за дијаспору као званични канал), све више бујају друштвене мреже и интернет-портали који стварају посебне виртуелне заједнице и комуникације: интернет новине *Нова српска дијаспора*, или *Serbian diasporakafe*, многи други контакти у оквиру фејсбука и твитера и сличних нових технологија.²⁷ Ова надирућа комуникација поклапа се с трендом у свету, по коме све већи број медијских и других асоцијација носе назив *дијаспора*, а односе се на конкретне емиграцијске средине. Што се тиче дијаспорских матрица повезаних с медијима у Србији, анализе показују да већина портала и сајтова објављују вести из света и Србије, а мање има садржаја који се баве локалном заједницом у дијаспори.²⁸ Ово се поклапа с мојим ранијим истраживањима (осамдесетих и деведесетих година двадесетог века), према којима су се медији више бавили ексклузивама и сензацијама о исељеницима, а много мање реалним животима људи у иностранству (*Lučić*

²⁷ Један од портала зове се „Dijasporakafe.net. – Za ceo svet!“ Портал информисе посетиоце о дешавањима на Балкану (<https://www.dijasporakafe.net>). У међувремену сајт је угашен. Већина портала није ажурирано, осим информација о регулативама и прописима земаља усељења и једне вести из домена културе о промоцији књиге „Учимо ћирилицу“.

²⁸ Barlovac & Nedeljković 2013, 3, http://www.dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2013/10/Analiza_dijaspora_finalni_izvestaj.pdf

Krstanović & Pavlović 2016, 314). То је погодовало стварању симболичких и имагинарних слика и наратива (па и предања) – о животима *тамо*.

Семантичко раслојавање на примеру медија и других репрезентата у јавном дискурсу откривају да симболичка дијаспора има месијанску или жртвену улогу, па је, као таква, подложна мистификацији, ма колико се форматирала у институционално тело. Формулација дијаспоре успоставља следеће опције на симболичком нивоу значења и порука, који се потом уклапају у инструментализујуће и стратешке опције јавних политика: 1. хомогенизација – јединство ентитета; 2. хармонизација – складност повезивања; 3. колективност (сећања, искуства, наративи); 4. проксимација – емпатија, солидарности и носталгија; 5. дистанца – самоидентификација и идентификација *других*. Припадници дијаспоре се на овај начин холистички посматрају и представљају, постајући погодан инструмент, као што сам показала, за „националну и државну ствар“. Није тешко закључити да се оваквом матрицом лако може манипулисати и да се могу пројектовати исељеничке историје, културе, уметности, и уопште дириговати извозом знања и радне снаге. Што је конструкција дијаспоре стабилнија, то је и већа моћ њене даље производње у монолитну (симболичку) ствар, па и одговарајући монопол на конкурентном тржишту заједница. Креатори и произвођачи се утркују у слагању њене прошлости, садашњости и даљих перспектива.

Долазим сада до важног питања. Да ли грађани који живе у другим државама, а пореклом су из Србије или с простора бивше Југославије, себе виде као „дијаспору“? У интервијуима с људима који живе у иностранству добила сам изјаве да они себе пре свега виде као припаднике и припаднице српских заједница у земљама имиграције или грађане и грађанке односно држављане с двојним држављанством или једноставно као двоструко резиденталне грађане. У мојим истраживањима како осамдесетих и деведесетих година двадесетог века, тако и данас, у Канади већи број саговорника и саговорница себе види или као Србе у Канади или као канадске држављане српског порекла (било је и оних који су се изјашњавали као Југословени).²⁹ Реч *дијаспора* је у мањој употреби, а неки су ми објаснили да је она углавном конструисана у Србији и да је политичког карактера.³⁰ Један саговорник, који се бави бизнисом и живи у Канади изјавио је да га не интересују теорије и „некаква министарства за дијаспору“, јер кад буде желео да нешто инвестира у Србију и да се укључи у неке акције имаће директне и личне контакте помоћу којих ће моћи све то да реализује. Таква размишљања се могу објаснити личним ставовима и перцепцијама, независно од званичних политика. Два политичка конструкта – некада југословенско исељеништво, а данас српска дијаспора, нису отишли даље од државотворног и националног

²⁹ Истраживачки материјал – упитници (лична архива).

³⁰ Ове одговре сам добила на основу разговора и интервијуа са грађанима и грађанкама који живе у Торонту (Канада) и који припадају високообразовним кадровима – лекари, инжењери и уметници.

концепта. Садашње конститутивно и транспарентно обликовање дијаспоре које спроводи држава Србија још увек није пронашло механизме функционисања, што произилази из недовољне организованости и политички нестабилних стратегија деловања.³¹ Оно што никако није одговарало креаторима и пропагаторима унифицирајућег исељеништва или дијаспоре, јесу стратификације, диференцијације и хибридације исељеничких идентитета и колективитета. Јер, не заборавимо да грађани који живе у другим државама могу бити припадници више заједница и имати више идентитета. Тако миграторно расејање тешко је контролисати или надгледати. Међутим, из истраживачког угла важно је констатовати да је и за политику и за културу, како званичну тако и незваничну, важно стварати јаке резидуе комуникација и мрежа, знати прилично о исељеницима и њиховим животима, имати сталну размену, слушати и разумети исељеничка искуства, животне стилове, идеологије – у ствари перманентно стварати комуникативне амбијенте. Све док процес дијаспоризације буде искључиво ствар политичке евиденције и сакупљања гласова, или такозваног културног изасланства у стварању „мостова“, исељеници и њихови потомци се никад неће видети као грађани и појединци који имају своје изборе и жеље, интересе и права.

Дијаспорски индивидуализам, културни номадизам и мобилност

До сада сам анализирала разноврсне стратешке интересе било да су они националне или етатистичке ингеренције. За конструкт дијаспоре одговара хегемонија, јер она најјасније репрезентује моћ, изабраност и одрживост целине. Таква дијаспора се лако иклинтира у законе, одборе, представничка тела, стратегије, репрезенте. Па ипак, нешто ми се није уклапало у истраживачка трагања за одговорима где све сеже *дијаспорична свест*, како се она читава изван институција, политика ентитета и идентитета. Одговор сам нашла у глобалним и хетеротопијским³² хоризонталама као амбивалентним распоређивањима кретања кроз стварне, виртуелне и имагинарне светове комуникација. Изван крутог научног језика, рекла бих да се ради о неукорењеном номадизму. Мислим на дијаспорну индивидуализацију и приватизацију, насупрот прагматичној дијаспори, при чему се простори измештају и укрштају, тако да добијамо разноврсне перцепције и изборе у оквирима глобалних комуникација. Коен је записао да се на неочекиваним местима појављују неочекивани људи, указујући тиме на

³¹ Тако се на последњој седници Одбора за дијаспору и Србе у региону у Народној скупштини Србији расправља искључиво о српским жртвама у Другом светском рату, о споменицима и несталим лицима – стављајући акценат на прошлост и политике сећања. http://www.parlament.gov.rs/16_sednica_Odbora_za_dijasporu_i_Srbe_u_regionu.37117.941.html

³² Ма колико метафорички звучало, дијаспорска хетеротопија се извлачи из Фукоовог промишљања простора као огледала „видим себе тамо где сам одсутан“ или „измештања из позиција у којима сам окупран“ (Foucault 1984).

све веће географско распрострањање и дијаспорске мреже (Cohen 2008, 144). За Ападураја, глобалне промене, посебно детериторијализације, јесу једна од главних сила и претњи модерног света – ту су тероризми и криминали, сложене мреже финансија, нова медијска и културна тржишта: филмске компаније, уметничке импресије, путничке агенције (Ападурај 2011, 65). Ево нас зачас на терену „наше дијаспоре“ и свих оних који се крећу, настањују или селе, успостављајући разне добронамерне или претеће колективитете. Дијаспора се ставља у контекст тактика размештања, које имају одређену улогу, као што сам показала, у конципирању различитих политика идентитета као репрезентативних места. Да ли се у томе виде стварања *савршених других места* која су функционална и за чије интересе? На први поглед, феномен дијаспоре се никако не уклапа у номадски топос сталног премештања који све више господари реалним егзистенцијама и креативностима. Управо због бескрајне кумулације дијаспорских репрезентација у националним (читај: *српска дијаспора*) и афилијацијским (читај: *медицинска, универзитетска, књижевна дијаспора*), оквирима била сам пријатно изненађена реализацијом регионалног пројекта „From Diaspora to Diversity” (2015–2017) у сарадњи независне уметничке асоцијације *Ремонт* (Београд), Културног центра *Esperanza* (Скопље), *Kunst Ost* (Грац) и Института за савремену умјетност (Загреб), како би се дијаспора деконструисала и довела у критичку позицију преиспитивања. Пројекат је обухватао низ уметничких пракси – радионица, предавања, перформанса – које су имале циљ да се контекстуално редефинише појам дијаспоре као привременог и трајног измештања из матичних средина у процесима глобализације, културног номадизма и диверсификација.³³ Већина инсталација заснована је на праксама уметница и уметника, теоретичарки и теоретичара, који на основу сопствених искустава представљају разноврсне перцепције простора и другачијих окружења.³⁴ Полако излазимо из стандардних концепата и стратегија дијаспоре, идући у сусрет разноврсним искуствима која се могу али не морају довести у везу с овим феноменом. Сада имамо посла с перцепцијама, које ремете уходани поредак или парадигме дијаспоре. Изјава коју је дала учесница скупа Лидија Димковска *From Diaspora to Diversity* гласи: „Ја волим реч различитости, али имам проблем с речи *дијаспора*, за мене то остаје синоним за фолклор, сентименталност и гетоизацију. Иако сам живела изван своје домовине

³³ Подршку пројекту су дале државне институције и независне регионалне асоцијације. Овај искорак у проширивању и разумевању другачијих тумачења и репрезентација „дијаспоричности“ добар је пример, али недовољно транспарентан, да би се доминантне парадигме и образци дијаспоре у националним оквирима бар донекле редефинисали. Релевантност теме пројекта јесте у конфронтирању културе и политике, националне политике и политичке елите, који се препознају у ономе што Пол Жилрој (Paul Gilroy) назива етнички апсолутизам (From Diaspora to Diversities 2017, 4).

³⁴ Навешћу само неке од тема и ставова: о људима у транзиту, о савременим миграцијским процесима и односима према *другом* и свету који је све више клаустофобичан; уметничке перцепције других генерација исељеника, о индивидуалном номадизму као виду субверзије, трансационалној кооперативности, о различитим аспектима мултипликујућих идентитета, итд.

порекла више од двадесет година, ја се никако нисам осећала као део или члан македонске дијаспоре“ (From Diaspora to Diversities 2017, 50). Сличне одговоре сам добијала у разговорима са људима који дуго живе у иностранству и сада су резиденти у тим државама.³⁵ Овај пројекат је први епистемолошки искорак у коме се феномен дијаспоре доводи под критичку лупу и поставља у корелацију људских мобилности. После оваквих дискусионих помака ништа више није исто, бар за оне који се дубоко питају да ли је дијаспора, дијаспоризација и дијаспоричност искључиво национална и државна творевина?

Оквир за даљи рад

Из ове перспективе саставила сам бинарне релације које релативизирају, деконструирају феномен дијаспоре, или га доводе у везу с разноврсним људским кретањима и мобилностима.

- бирократски свет : свет перцепција
- стабилни ентитет идентификације : променљиви и нестабилни процеси мобилности људи
- хомогена целина : различитости
- хегемонија ентитета : либерализација избора
- територијализација : детериторијализација – хетеротопија (други простори)
- темпоралност (парадигма прошлости) : детемпоралност (временска неукорењеност)

Ова схема која произилази из досадашње анализе указује на амбивалентност феномена или конструкта дијаспоре, при чему се дијаспора/е више препознају и представљају као стабилни ентитети у правцу национално ентитетске хегемоније, теириторијализације и темпоралности. Сваку даљу могућност разграђивања дијаспоре у правцу процеса, различитих вокација, детериторијализација, детемпоралности за прагматичаре може да представља проблем.

У већем делу текста моја полемика се односи на утврђивање конструкције дијаспоре као политичког и институционалног стабилног тела, инструментализованог у домену емиграцијских процеса и тежњи ка врло

³⁵ Још док сам истраживала исељенике у Канади 1984. године, један број мојих саговорника је наглашавао да не иду на места где се окупљају исељеници из тадашње Југославије или српског порекла, већ се састају према својим групним афинитетима: „Виђам се с екипом из Института Винча“ који су дошли у Ванкувер и идемо на журке које организује екипа из Београда, има и оних из Осме гимназије“ (личне теренске забелешке ауторке –интервјуи из 1984. и 2015. године).

хомогеној и чврстој целини. У свом историјском и политичком контексту, дијаспоризација се развијала као важан инструмент учвршћивања моћи колективитета, и то на сигурним позицијама нације. Тумачења дијаспоре укључују различите приступе, политике и перцепције, што засигурно проблематизује овај феномен, не дозвољавајући поједностављеност, као понекад погодног средства за манипулације или пружања отпора променама. Фиксирана у зонама националних ентитета, дијаспора је политички и идеолошки конструкт који се руководи правилима игре у идентификацијама, мобилностима и флукуацији људи. Контекстуализација дијаспоре има своје одређене и специфичне путеве коришћења и инструментализације, што објашњава зашто је у одређено време и на одређеним просторима овај појам/категорија доживела пролиферацију. Успостављају се унифицирајући ентитети на стварном и симболичком нивоу, при чему се потискује свака хетерогеност, да би се стварало замишљено јединство у служби интересних формација. Управо мобилност људи и дијаспора не иду увек руку под руку, када је у питању њихова рационализација и објективизација. Дијаспору/е не можемо замислити у сликама, објектима, али се она обликује у мислима, идејама, концептима и стратегијама. То је добар пут да се она форматује за одређене потребе и интересе, али тада, по правилу, губи своја сензибилна, искуствена, појединачна, различита, укрштена или пролазна својства. Дијаспоризација, као процес, а не дијаспора као конструкт, може да пружи више маневарског простора, чиме даје сваком појединцу шансу да се определи за облике комуникације, али такође за обликовање заједничких или својствених парадигми, а да то није само под окриљем националних и политичких ауторитета. Ако се тежи да се што више енклава учини дијаспорским, што се лако укључује у геостратешке политике, то истовремено показује да је све тежа њихова одрживост у бескрајној људској мобилности и недовршености кретања. Стога би будућа истраживања могла више да се усредсреде на конфронтације или релације дијаспорности и мобилности људи.

Литература

- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Anderson, Benedict. 1998. *The Spectre of Comparisons Nationalism, Southeast Asia and the World*. London: Verso.
- Antoniјевић, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar & Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Apaduraj, Arđžun. 2011. *Kultura i globalizacija*. Prev. Slavica Miletić. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Barlovac, Bojana & Marko Nedeljković. 2013. *Analiza onlajn medija dijaspore i Srba u Regionu*. Dostupno na: <http://www.dijaspora.gov.rs/wp->

content/uploads/2013/10/Analiza_dijaspora_finalni_izvestaj.pdf
(pristupljeno 12. 05. 2018).

- Blagojević, Gordana. 2005. *Srbi u Kaliforniji. Obredno-religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji*. Posebna izdanja, knj. 54. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Brettell, Caroline & James Hollifield. 2000. „Introduction: Migration Theory, Talking Across Disciplines.“ In *Migration Theory: Talking across Disciplines*, eds. C. Brettell & J. Hollifield, 1–26. New York: Routledge.
- Brubaker, Rogers. 2000. “Accidental Diasporas and External Homelands”. In *Central and Eastern Europe: Past and Present*, 11–17, Political Sciences series 71. Vienna: Institute for Advanced Studies.
- Brubaker, Rogers. 2005. “The ‘diaspora’ diaspora”. *Ethnic and Racial Studies* 28 (1): 1–19.
- Clifford, James. 1994. “Diasporas”. *Cultural Anthropology* 9 (3): 302–338.
- Cohen, Robin. 2003. “‘Diaspora’: Beyond the Jewish Experience”. In *Calcutta to Caroni and the Indian diaspora*, eds. John La Guerre & Ann Marie Bissessar, 348–357. St. Augustine,
- Cohen, Robin. 2008. *Global Diasporas. An Introduction*. London: Routledge.
- Cohen, Robin. 2015a. “Foreword”. In *Diasporas Reimagined: Spaces, Practices and Belonging*, eds. Sigona, Nando, Alan Gamlen, Giulia Liberatore & Hélène Neveu Kringelbach, XV–XVI. Oxford Diasporas Programme.
- Cohen, Robin. 2015b. “Seeds, Roots, Rhizomes and Epiphytes: Botany and Diaspora”. In *Diasporas Reimagined: Spaces, Practices and Belonging*, eds. Sigona, Nando, Alan Gamlen, Giulia Liberatore & Hélène Neveu Kringelbach, 2–7. Oxford Diasporas Programme.
-  izmić, Ivan & Vesna Mikaćić. 1974. “Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske, Dio I.” *Teme o iseljeništvu*, sv. 1.
- Docquier, Frédéric & Hillel Rapoport. 2011. *Globalization, Brain Drain and Development*. IZA DP No. 5590. Institute for Study of Labor.
- Foucault, Michel. 1984. “Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias”. *Architecture /Mouvement/ Continuit e*. <http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf> (pristupljeno 12. 06. 2018).
- From Diaspora to Diversities. 2017. *Project Publication 2015–2017*, eds. Ala-gjozovski, Robert, Janka Vukmir, Miroslav Karić, Mirjana Peitlesr & Draka Radosavljević Vasiljević. Skopje: Esperanca – Svetski kulturen centar.
- Gamlen, Alan. 2015. “The Rise of Diaspora Institutions”. In *Diasporas Reimagined: Spaces, Practices and Belonging*, eds. Sigona, Nando, Alan Gamlen, Giulia Liberatore & Hélène Neveu Kringelbach, 166–179. Oxford Diasporas Programme.

- Gerc, Kliford. 1998. *Tumačenje kultura (1)*. Prev. Slobodanka Glišić. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Giordano, Christian. 2010. “Paradigms of Migration: From Integration to Transnationalism”. <http://culturesociety.vdu.lt/wp-content/uploads/2011/01/1.-Christiano-Giordano-Paradigms-of-Migration-From-Integration-to-Transnationalism.pdf> (pristupljeno 10. 08. 2017).
- Ilić, Marija. 2010. „Dijaspора i dijasporična svest: analiza usmenog diskursa Srba iz Čipa u Mađarskoj“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LVIII (2): 147–162.
- Iseljništvo naroda i narodnosti iz Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. 1978. zbornik (ur. Čizmić Ivan & Koča Jončić). Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti.
- Mesić, Milan. 2002. „Globalizacija migracija.“ *Migracijske i etničke teme* 18 (1): 7–22.
- Pavlović, Marko. 2017. *Analiza nacionalnog investicionog okvira za dijasporu u Republici Srbiji*. Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Pavlović, Mirjana. 1990. *Srbi u Čikagu. Problem etničkog identiteta*. Posebna izdanja, knj. 32. Beograd: Etnografski institut SANU & Izdavačka zadruga Idea.
- Pravna enciklopedija. 1979. Beograd: Savremena administracija.
- Prelić, Mladena. 2008. *(Ni)ovde (ni)tamo: etnički identitet Srba u Mađarskoj na kraju XX veka*. Posebna izdanja, knj. 64. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Rajković Iveta, Marijeta, Petra Kelemen & Drago Župarić-Iljić, eds. 2018. *Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe*. Zagreb: Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Ethnology and Cultural Anthropology & FF-press.
- Rašić, Miloš. 2017. „Jugoslovenski/srpski klubovi u Beču u istorijskom kontekstu“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV (3): 687–703.
- Safran, William. 1991. “Diasporas in Modern Societies, Myths of Homeland and Return”. *Diaspora: Journal of Transnational Studies* 1 (1): 83–99.
- Shiller Glick, Nina. 2005. “Long-Distance Nationalism”. In *Encyclopedia of Diasporas*, 570– 580. Boston, MA: Springer.
- Sociološki leksikon. 1982. „Migracije.“ Beograd: Savremena administracija.
- Stanković, Vladimir. 2014. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Srbija u procesu spoljnih migracija*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- U čast pisaca iz rasejanja. 2005. Beograd: Ministarstvo za dijasporu Vlade Republike Srbije.

Vertovec, Steven. 1999. "Three Meanings of 'Diaspora' Exemplified among South Asian Religions". <https://pdfs.semanticscholar.org/e0e0/0eb9dc0cc522e8a35bfb649c5ab529144ab6.pdf>. (pristupljeno 11. 07. 2017).

Vertovec, Steven, 2005. "The Political Importance of Diasporas." https://www.compas.ox.ac.uk/wp-content/uploads/WP-2005-013-Vertovec_Political_Importance_Diasporas.pdf (pristupljeno 4. 05. 2018).

Vidovdanski dani dijaspore u Srbiji, Beograd 29–30. jun 2006. 2006. Beograd: Ministarstvo za dijasporu Republike Srbije.

Wimmer, Andreas & Nina Glick Schiller. 2002. "Methodological Nationalism and Beyond: Nation – State Building, Migration and Social Scienc". *Global Networks – The Journal of Transnational Affairs* 2 (4): 301–334.

Интернет сајтови и портали

Analiza online medija dijaspore i Srba u regionu. http://www.dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2013/10/Analiza_dijaspora_finalni_izvestaj.pdf (pristupljeno 1. 07. 2019).

O nama, Uprava za saradnju sa dijasporom. <http://www.dijaspora.gov.rs/o-nama/> (pristupljeno 9. 06. 2019).

Serbinfo.ch <https://serbinfo.ch/category/dijaspora/> (pristupljeno 30. 07. 2019).

Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u Regionu. Minsitarstvo vera i dijaspore. 2011. http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/strategija_mvd2011.pdf (pristupljeno 10. 04. 2018).

Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u Regionu Republike Srbije. Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. <http://www.dijaspora.gov.rs/lat/> (pristupljeno 3. 04. 2018).

Virtuelni matičar za dijasporu. https://www.euprava.gov.rs/eusluge/opis_usluge?generatedServiceId=2315&title=ZA-DIJASPORU---izvod-iz-mati%C4%8Dne-qn%D1%98ige-ro%C4%91enih&alphabet=lat (pristupljeno 23. 06. 2019).

Virtuelni univerzitet dijaspore: Budući lideri nacije? <http://www.dijaspora.gov.rs/virtuelni-univerzitet-dijaspora-buduci-lideri-nacije/> (pristupljeno 5. 04. 2017).

Vodič za dijasporu. Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u Regionu Republike Srbije. Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije: <http://www.dijaspora.gov.rs/vodic-za-dijasporu/> (pristupljeno 11. 05. 2019).

Zakon o dijaspori i Srbima i regionu: http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf (pristupljeno 4. 02. 2019).

16. sednica Odbora za dijasporu i Srbe u Regionu. Narodna Skupština Republike Srbije. http://www.parlament.gov.rs/16._sednica_Odbora_za_dijasporu_i_Srbe_u_regionu.37117.941.html (pristupljeno 5. 08. 2019).

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Oľga ŠrajEROVÁ

Silesian Museum, Opava
srajeroval@szm.cz

Slovaks in the Czech Lands after 1945 – between the State Nation, Minority and Assimilation

The study examines migration of Slovaks to the Czech Lands since 1945 till present days. It focuses on migration waves in post-war decades according to results of population censuses, it also describes the numbers and territorial placement of Slovaks in Czechia and it characterizes their social, demographic and educational structure, as well as their activities and change of legal status after the split of Czechoslovakia in 1993. Slovaks are not original, autochthonous inhabitants of the Czech Lands, but they came there long time before the creation of the first Czechoslovak Republic in 1918. Their migration had mainly social and economic motives. Since the early 1990s qualitative changes in character of migration started to emerge, when social reasons were often replaced by familial ones. After the division of Czechoslovakia political motives appeared as well. In 1945–1992 Slovaks lived in the Czech Lands as members of the second state-forming nation of the Czechoslovak Republic. After the creation of the Czech Republic on January 1, 1993, their legal status changed and they became the most numerous minority starting to create a new identity. Thanks to activities of nationally-committed Slovak intelligentsia Slovaks in the Czech Republic started to reflect the benefits of their status of an ethnic minority in democratic society with guaranteed laws for development of their national life.

Key words: Slovaks, migrations, Czech Lands, national minority

Словаци у чешким земљама после 1945. године – између државотворне нације, мањине и асимилације

У раду се разматрају миграције Словака у чешке земље у периоду од 1945. године до данашњих дана. Рад је усмерен на миграционе таласе у послератним деценијама, а према резултатима пописа становништва; он такође описује број и територијалну заступљеност Словака у Чешкој, њихову социјалну, демографску и образовну структуру, као и активности и промене правног статуса после поделе Чехословачке 1993. године. Словаци у чешким земљама не представљају аутохтоно становништво, али су се овде доселили давно пре формирања прве Чехословачке Републике 1918. године. Њихова миграција је била углавном социјално и економски мотивисана. Од почетка деведесетих година XX века долази до квалитативних промена у карактеру миграција, када социјалне разлоге почињу учестало да замењују породични. Након поделе Чехословачке, такође се појављују и политички мотиви. У периоду од 1945. до 1992. године Словаци су у чешким земљама били припадници друге државотворне нације у Чехословачкој Републици. Након формирања Републике Чешке 1. јануара

1993. године, дошло је до промене њиховог правног статуса и они су постали најбројнија мањина, која је почела да гради нови идентитет. Захваљујући активностима словачке интелигенције, која је радила на изградњи националног идентитета, Словаци у Републици Чешкој почели су да прихватају предности свог статуса етничке мањине у демократском друштву, које им омогућава законске гаранције за национални развој.

Кључне речи: Словаци, миграције, чешке земље, национална мањина

The paper focuses on the migration of Slovaks to the Czech lands from 1945 to the present.¹ It shows how the status and identity of Slovak immigrants in the Czech lands has changed, depending on the change of state arrangement. In a retrospective view, it first describes course Slovak migrations from the period of the existence of the first Czechoslovak Republic, then it covers the migration waves of the Slovaks to the Czech lands in the individual post-war decades, based on the results of the census. It depicts the number and territorial distribution of the Slovaks living in the Czech Republic, characterizes their social demographic and educational structure, cultural and social activities as well as the change in their legal status after 1993 and their gradual reconciliation with the new national identity.

1. The course of migration of the Slovaks to the Czech lands, their number and territorial distribution

Slovaks are not original inhabitants of the Czech lands, but migrated there long before the establishment of the first common state. Already in the Middle Ages, there were not only intensive cultural and scientific relations between Slovak and Czech scholars, but Slovak workers, tinkers, carters or peasants also came to work in the Czech lands. In these times, seasonal migration prevailed. It was motivated mainly by work in agriculture and door-to-door sale. The situation in the Moravian-Slovak border region was specific – Slovak laborers came to the industrial centers of Břeclav, Hodonín and Uherské Hradiště to work daily or weekly (Rychlík & Rychlíková 1988). A significant group of Slovaks in the Czech lands until 1918 was represented by Slovak students. The center of their activities was Prague, where, in 1882, was established a group of Slovak academics called Detvan. The aim of the group was to learn Slovak students and to inform the Czech public about the life of Slovaks in Hungary (Kováč 1989). Under the influence of Prague's political and cultural environment, a group of young Slovak intellectuals was formed. It played an important role in the development of Czech-Slovak cooperation and in the emergence of the idea of Czechoslovak statehood. Several Slovak students from Prague (Milan Rastislav Štefánik, Fedor Houdek, Vavro Šrobár) stood at the birth of the Czechoslovak Republic.

¹ The paper was produced while dealing with the NAKI II project, no. DG18P02OVV047, called *Legal, Historical and Social-Science Aspects of New and Traditional Minorities*, funded by the Ministry of Culture of the Czech Republic.

By connecting the Czech lands and Slovakia into one political unit in 1918 and introducing a unified Czechoslovak nationality, favourable conditions for the two-way movement of the citizens between these territorial units were created, as well as for the free settlement of the Slovaks in the Czech lands and the Czechs in Slovakia. Although migration movement from Bohemia to Slovakia prevailed, Slovak migration to the Czech lands also occurred. The predominantly agrarian character of the Slovak economy, overcrowded land and very low yields caused migration of the Slovaks to nearby as well as more distant countries. While primarily the Czech intelligentsia, thousands of Czech officials, experts, teachers, gendarmes, railwaymen and officers, without whom it would not be possible to consolidate the public, political and economic life came to Slovakia (Měchýř 1991; Jakešová 1984), it was particularly Slovak workers who mostly migrated to Bohemia, Moravia and Silesia. They were chiefly agricultural workers (both men and women) who came for seasonal farm work, spring beet hoeing, autumn harvesting, grain, beet or hops harvesting. Domestic servants, Slovak craftsmen, wage labourers in sugar factories, sawmills, distilleries as well as industrial workers working in the heavy industry in industrial agglomerations of the Czech lands also came to work there. These workers, in addition to the wage labourers, also included skilled workers who worked, for example, in the Vítkovice Ironworks, in the Ostrava – Karvinná (since 1945 Karviná) Mining District and also in the Bata factories in Zlín and in the engineering factories in Brno.

It should be mentioned that, in the Czech lands, there was also a small group of Slovak officials in central state authorities and Slovak university students attending Czech universities, especially in Prague. In 1919, Comenius University was founded in Bratislava. However, some, mainly technical fields, were still absent in Slovakia. There were no substantial changes in the social structure of Slovak migrants, but their number increased considerably. Slovaks settled in the Czech lands for a longer time, got married with Czechs and gradually adopted Czech culture.

To find out the actual numbers of the Slovaks living in the Czech lands between 1918 and 1938 is not quite possible due to the character of the then population statistics; demographers' estimates range from 15 to 60 thousand.² The numbers of the Slovaks also varied, both according to the economic conditions and according to the political situation. For instance the great depression at the turn of the 20s and 30s greatly reduced the migration of Slovaks to Bohemia. Many of them were returning to Slovakia. As low-income citizens, Slovaks did not have home law in the Czech lands and so they were released from work as the first.

Some demographers tried to reconstruct the numbers of the Slovaks in the Czech lands based on the data from the Slovak Labour Office and on the basis of the results of the census containing information on persons of the Slovak branch of

² Only the “Czechoslovak nationality” was cited in the 1918–1939 censuses. To find out the number of Slovaks is therefore possible only on the basis of stated language (Rychlík 1990, 683).

the Czechoslovak nation living in the Czech lands and the data on persons born in Slovakia and living in the western part of the country (Horváth 1938). However, statistics from that period only provide a state on a certain date and do not record the population mobility process in its entirety and diversity. For example, we learn from the data from the Slovak Labour Office that 269,460 seasonal agricultural workers worked in the Czech lands in the given period. According to the census, 15,630 Slovaks were permanently settled in the Czech lands in 1921, and, in 1930, it was already 44,451 Slovaks of the Czechoslovak nationality (Srb 1998, 132–133). Nevertheless, the actual migration of the Slovaks to Bohemia, Moravia and Silesia was greater as evidenced by the data on persons born in Slovakia and living in the Czech lands at the time of the census – in 1930 there were up to 69,163 of these persons (See Table 1 in the appendix, Svetoň 1969, 224–225).

In terms of territorial distribution in the period of the First Republic, Slovak migration headed towards Prague and its surroundings, where there were more than 7,000 Slovaks towards Brno and towards the North Moravian industrial region, where almost 4,000 Slovaks lived in the Frýdek, Fryštát, Moravská Ostrava and Český Těšín districts. As for other regions, the Plzeň Region attracted Slovak migration, and Slovaks working in agriculture were mainly present in the districts of Central and South Bohemia (Horváth 1938, 225).

Despite the difficult political conditions after the break-up of the first Czechoslovak Republic, the Slovaks lived and worked in the Czech lands in the following period of 1938 to 1945, during the so called “Second Republic” (1938–1939), during the existence of the Slovak State and the Protectorate of Bohemia and Moravia. According to the German-Slovak Treaty of 1939, 5,000 Slovak workers were to be assigned to work for agricultural and partly also for industrial enterprises in the Protectorate. In fact, their number was higher and ranged from 7,000 to 20,000. The vast majority of them were unskilled and lived scattered throughout the Czech lands. More skilled workers were located mainly in the Ostrava region, in the Bata factories in Zlín and in Brno. The population of Slovak districts at the Moravian border was commuting to work in Moravia daily. In addition to Slovak workers, representatives of Slovak intelligentsia were present in the Czech lands in this period too. It was a small group of Slovak lawyers and politicians who refused to return to Slovakia and also a larger group of Slovak students studying at Czech universities. When they were closed in 1939, most of the students decided to return to Slovakia (Konečný & Mainuš 1969, 565–590; Rychlík 1990, 699–700).

The number of the Slovaks in the Czech lands increased significantly after the end of World War II. The first major migration wave of the Slovak population (more than 100,000 people) was related to the settlement of the Czech and Moravian-Silesian border areas depopulated after the Sudeten Germans were expelled. Most Slovaks settled in the north-western part of Bohemia (30,252), in the northern and north-eastern part of Bohemia (22,978), and in the eastern part of Bohemia, northern Moravia and Silesia (21,950). The least Slovak immigrants were reported from the areas of southern Bohemia (3,907) and southern Moravia (3,707) (Materiály k problematice novo osídleneckého pohraničí 1984). At that time, not only

Slovaks from Slovakia, but also Slovak re-emigrants from Romania, Hungary, Yugoslavia and France came to the Czech lands (Nosková 2014).

Intensive migration of the Slovaks to the Czech lands continued in the 1950s and 1960s. In connection with the so-called steel conception of the economy and the development of the heavy industry sectors, demands for labour increased in the Czech lands, since the Czech population resources were not able to provide it. The Slovaks coming to work in the preferred sectors of the economy in the Ostrava region, northern Bohemia and the Most region played an important role. In the 1950s, almost 90,000 inhabitants were in motion between the Czech lands and Slovakia and the average annual migration accrual in the Czech lands was more than 9,000. The Prešov Region was the biggest contributor to the migration to the Czech lands, followed by the Žilina, Nitra, Košice, Banská Bystrica and Bratislava regions. According to the 1961 census, 275,997 Slovaks lived in Bohemia, Moravia and Silesia (ŠrajeroVá 1995, 306–332).

Especially young, mostly single men of working age, or young families with the intention of improving their social situation arrived in the Czech lands. Slovaks from other regions also migrated to industrial regions; a specific group was formed by Slovak inhabitants coming to work daily or weekly from areas immediately adjacent to the Czech lands, mainly from Orava and Kysuce. Short-term workers stayed initially in hostels. After the transition to permanent employment, they got a flat relatively quickly and many of them settled in the area permanently. As industry was the predominant sector of their activity, the Slovak inhabitants were more concentrated in urban-type municipalities, where, also, better living conditions were offered.

Mainly Ostrava, after Prague, was the area with a high concentration of the Slovaks. At the end of 1945, the first large groups of Slovak workers appeared there. The attractiveness of work in large industrial plants, better income opportunities than at home, acceptable working conditions and the possibility of obtaining a flat were the main factors often determining the massive, and sometimes even illegal, arrival of workers from Slovakia to Ostrava (ŠrajeroVá 1994, 238–242). Not only were skilled workers and craftsmen coming, but also landless workers, agricultural workers, or metalworkers and small-scale farmers, who became industrial and construction auxiliaries. They came from different parts of Slovakia, most often from those areas that were most affected by war events – from the east, south-west and north Slovakia. A large number of Slovak re-emigrants from abroad have also been mentioned. The migration of Slovak workers to the Ostrava region was really massive after the approval of a long-term concept for the construction of new housing estates and towns, and the year 1953 could be considered as a turning point. The culmination of Slovak immigration to the Ostrava region lasted until the end of the 1960s, and it had the biggest effect on population in the new housing areas of Havířov, Ostrava-Poruba and Karviná (Kovář & Prokop 1991).

Migration impulses from Slovakia itself also played a role in this “industrialization migration” of the Slovaks to the Czech lands. The departure of workers to the Czech Republic was meant to reduce the overcrowding of the Slovak country-

side and the labour migration of the Slovaks to the western part of the country was also supposed to contribute positively to the industrialization of Slovakia itself. Indeed, a large group of Slovak workers consisted of those who came to Czech companies for training, to obtain qualifications and the necessary habits to work in large industrial facilities and, after having been trained, returned to Slovakia to start, together with Czech experts, production in the newly built Slovak industrial enterprises. It was for example a group of Slovaks who trained in *Třinecké železářny* (Třinec Ironworks) for the needs of the East Slovakian Ironworks in Košice, that started production in 1965 (Bobková, 2016).

In the 1950s, the migration of the Slovaks to Bohemia was also related to the military strategy – most of the military garrisons were concentrated at the western Czechoslovak border, which meant mass presence of Slovak soldiers and officers in the Czech lands, where many of them settled permanently.

While the industry construction process in Slovakia progressed during the 1960s, the extent of migration of the Slovaks to the Czech lands was decreasing, but their migration balance with Slovakia was still active (Prokop et al., 1998, 96–131). The Slovaks, who came to the Czech lands, migrated within one state, lived here as members of the other state-forming nation.

From the end of the 1960s, the new federal arrangement of the Czechoslovak state had a significant influence on the migration activity and the formation of the Slovak community in the Czech lands. In connection with this, a large number of social and employment opportunities were created for qualified and managing staff in governmental, parliamentary and administrative bodies, in federal strategic enterprises, media, foreign service, security forces, etc. Many Slovaks helped in the construction of the capital (the underground, cultural facilities, motorways, hotels, etc.). In 1970, there were 16,256 Slovaks living in Prague and, in 1980, their number increased to 20,931. Many Slovak artists became an important part of the Czech cultural life. Members of the Slovak intelligentsia, who played an important role in organizing the cultural and social life of the Slovaks in the Czech Republic, prevailed among the Slovaks living in the capital.

The migration of the Slovaks to the Czech lands continued also in the 1970s and 1980s, though with less intensity. In 1980, according to the census results, 359,370 Slovaks lived in the Czech lands, which was the highest number during the entire post-war period. There were no considerable changes in their territorial distribution; the Slovaks were still dispersed throughout the entire territory of Bohemia, Moravia and Silesia, with the highest concentration in north-western Bohemia and northern Moravia. Most Slovaks lived in the districts of Karviná, Ostrava, Karlovy Vary, Sokolov, Bruntál, Chomutov, Most, Cheb and in the capital city of Prague (Šrajjerová 1995, 306–332).

In the following period, the numbers of Slovaks living in the Czech lands gradually decreased. In 1991, a total of 314,877 inhabitants professed themselves to the Slovak nationality, in 2001 it was 193,190 inhabitants and, in the last census in 2011, there were 149,140 inhabitants professed themselves to the Slovak nationality (see Table 2 in the appendix), thus the decline is no longer as sharp as in the previ-

ous decade, when a part of the Slovaks returned to Slovakia after the division of the common state in 1993, another part professed themselves to another nationality, some did not state any nationality in the census sheet, opted to state two nationalities. Many of them unintentionally or unknowingly confused nationality with citizenship and understood the change of citizenship as a change in nationality. It should also be mentioned that, of course, there was also a natural decrease in the population of the Slovaks; fewer children were born, the demographic structure of the Slovak population deteriorated, it aged and died out inexorably. Mixed Czech-Slovak marriages had also an impact on the decline in the number of Slovak nationals, in 1991 almost 70% of Slovaks lived in mixed Czech-Slovak families and more than 60% of children from these families had the Czech nationality.

Over the years, the causes of the Slovak migration to the Czech lands changed; apart from the socio-economic reasons of the migration – better jobs, higher earnings, good housing, there were also family related reasons – wedding, accompanying the spouse to their place of residence, family reunification and later also political reasons – disagreement with the political development in the homeland. The composition of the Slovak migrants also changed. Alongside workers, qualified groups of Slovak officials, cultural workers, soldiers and politicians moved to the Czech lands over the years.

2. The demographic and social structure of the Slovaks in the Czech lands

Regarding the demographic and social structure of the Slovaks living in the Czech lands during the post-war period, the available statistical data showed that the Slovak ethnic group differed from the majority Czech population by almost all demographic features, as well as the social and educational structure. Until the early 1980s, the Slovaks in the Czech lands were characterized by a favourable age structure, had a high proportion of the working-age population, high natality, a relatively large number of children, a small group of people in the retirement age and low mortality. However, the age structure of the Slovaks gradually deteriorated. In the period from 1980 to 2011, the proportion of the child component decreased (from 14.5% to 3.1%), which was caused not only by the natural aging of the population, but also by the decline in the influx of young people from Slovakia and by above mentioned the ethnic change children from mixed Czech-Slovak families to the Czech nationality. Between 1950 and 1991, the Slovak ethnic group lost about 262,000 members by assimilation or the ethnic change (Srb 1998, 140; Národnostní struktura obyvatel 2014).

The low proportion of children in the Slovak nationality group does not offer too optimistic prospects for the future. In the 1970s, it was true that the Slovak population accelerated the population development in the Czech Republic, but it is now strangling it and, with its advancing age, the current situation will further aggravate. Regional differences also deepened in the age structure of the Slovaks, when young people settle mostly in cities and the rural population in the border regions is aging.

The causes of migration with a specific migrant pattern were reflected in the educational and social structure of the Slovaks. First of all, people with primary education and a certificate of apprenticeship dominated the education pattern; the structure of Slovak immigrants gradually changed in favour of educated and more qualified groups (the number of secondary school students increased from 13.6% in 1991 to 29.0% in 2011 and the number of university students increased from 5.8% to 17.2% in those years) (See Table 3 in the appendix).

In this context, however, it is worth mentioning the great regional differences between the various regions of the Czech Republic. From the point of view of further development of the national cultural life of the Slovak minority, the most favourable was the educational structure of the Slovak population in Prague, where cultural activities were concentrated in favour of the ethnic group.

The educational structure of Slovaks in the Czech Republic was also related to their social sector structure. The Slovaks in the Czech Republic showed a high degree of economic activity. Blue-collar workers (55.8%), mainly concentrated in industrial areas, prevailed in the social structure, while, of course, in larger cities and especially in Prague, the situation was different. Another group consisted of employees (34.7%) and a small share of other professions. Humanitarian intelligentsia was more prominent among Slovaks in Prague, while, in industrial agglomerations, it was smaller (Šrajerová 2005, 154–157).

The process of natural integration into the majority Czech society and the process of assimilation of the Slovak ethnic group also continued. Despite all these facts, the Slovaks in the Czech Republic today are still the largest national minority living dispersed throughout its territory (See Table 4 in the appendix). The Slovaks have the largest representation in the capital city of Prague and in the border regions of the Moravian-Silesian and Ústí regions. The Slovaks are a heavily urbanized minority living predominantly in cities; in the last census in 2011, the largest numbers were reported in Prague (23,336), Ostrava (7,250), Brno (6,427), Karviná (3,427), Plzeň (3,185) and Havířov (3,029) (Český statistický úřad – Czech Statistical Office 2011).

The migration of the Slovaks to the Czech lands undoubtedly meant an increase in their social and professional positions. The cultural and economically more advanced environment of the Czech lands had a favourable impact. Unskilled manual workers, who came from Slovakia to the Czech Republic, represented an active and adaptable class with the desire to move up the social ladder and to adopt a more complicated pattern of lifestyle presented by the Czech ethnic group. This effort probably became a matter of prestige (Machonin 1969, 536–540; Šrajerová 1999a, 52–61).

When migrating to the Czech lands, the Slovaks moved within one state unit and, due to the great linguistic and cultural proximity and common historical development with the Czechs, they often did not even register a change of the ethnic environment. They were still citizens of the same state, not separated from their nation by the state border, and lived here until 1993 as members of the other state-forming nation.

Shortly after the break-up of the common state, most of the Slovaks in the Czech Republic did not realize the change in their position, did not identify themselves with a minority position, resisted this integration, understanding it as something negative. This was also confirmed by the results of the extensive sociological research conducted by our department of the Silesian Museum in Opava, which was carried out in a nationally mixed area in the Těšín region in autumn 1994 (Sokolová, Hernová & ŠrajeroVá 1997).

3. The cultural and social life of the Slovaks in the Czech lands

In those areas of the Czech lands where the Slovaks settled in a greater concentration and were interested in maintaining and developing the Slovak national awareness, in 1946–47 their cultural and social life began to be organized. The Slovaks founded cultural clubs and amateur theatre associations in the Czech border regions. It was, for example, *Spoločnosť priateľov Slovenska* [The Society of Friends of Slovakia] in Moravská Ostrava with the aim of cultivating and promoting the Czech-Slovak reciprocity, *Baník* [The Miner], a circle of Slovak mining academics in Ostrava, which brought together Slovak students to “preserve and strengthen the national and cultural relations to their homeland of Slovakia, to represent Slovakia in an appropriate and respectable manner and to promote the good name of the Slovaks in the fraternal Czech lands”. There was also *Slovenský ochotnícky krúžok* [The Slovak amateur theatre company] in Aš, an amateur theatre association called *Slovan* in Nový Bor, *Ochotnícky divadelný krúžok* [Amateur theatre association] in Hranice u Aše and in other Czech towns and cities (ŠrajeroVá 1998).

The activities of the well-known association of Slovak university students in Prague called *Detvan*, which was originally founded in 1882, were also renewed. In autumn 1945, *Štefánikova kolaj* (dormitory), providing accommodation for Slovak students and the Slovak Student Committee, resumed its activities in Prague (Kováč 1990). Branches of *Československá spoločnosť* [The Czechoslovak Society], with the main goal of developing the Czech-Slovak reciprocity, were also established in a number of Czech and Moravian towns. However, the activities of the individual Slovak associations in the Czech lands were not only at different levels, but also widely scattered and uncoordinated, which the Slovaks themselves considered to be very negative. Therefore, many of them asked Slovak authorities and cultural institutions for material and mainly methodological assistance in organizing cultural life. The activities of *Matica slovenská*³ brought certain unification into the cultural activities of the Slovaks.

Based on the initiative undertaken by the headquarters of *Matica slovenská*, the Slovaks established local branches of *Matica slovenská* in the Czech lands. Between 1946 and 1948, 76 local branches of *Matica slovenská* were established, most

³ *Matica slovenská* is a nationwide Slovak social and cultural institution with the headquarter in Martin established in 1863. Its goals are to develop and consolidate Slovak patriotism, to protect the Slovak cultural heritage as well as to strengthen the national awareness of Slovaks and compatriots abroad.

in the area of western, north-western and northern Bohemia. Other local branches of *Matica slovenská* were established in Moravia and Silesia. The individual branches differed not only in their size but also in the different quality of their activities. They were the main centres of cultural self-realization of the Slovaks. They tried to maintain connection with their mother tongue and Slovak culture, organized various cultural events, such as theatrical performances, concerts, exhibitions, memorial evenings, they supported broadcasting in Slovak language from Czech radio stations, as well as Slovak language courses for the Slovaks returning from abroad. They organized performances of Slovak professional artists and spread the Slovak press among the Slovak settlers. *Slovenské hlasy* [The Slovak Voices], a weekly, which was published in 1947 and 1948, also played an important role in spreading culture among the Slovaks in the western part of the country. The magazine informed about current political and economic events at home and abroad, brought answers to the questions about the legislative position of the Slovak labourers, articles and reports about the Slovaks in the individual Czech areas, information about the work of the local branches of the *Matica slovenská* as well as short stories, humour, sports news, etc. (Prokop et al., 1998, 151–182). The activities of the local branches of *Matica slovenská* found support with the central Slovak authorities as well as with the local state administration authorities. From the beginning of the 1950s, activities of the local branches of the *Matica slovenská* slowly declined and, following the change in the organizational status of the *Matica slovenská* in 1953, the individual local branches of the *Matica slovenská* in Czech lands gradually disappeared.

Karviná, where a large group of the Slovak population lived, became an important centre of the Slovak cultural life. The first Slovak elementary school was founded there in 1956. The interest in being taught in the national language gradually increased; in the school year of 1960/61, the school was attended by 408 pupils and had 13 classes. In the school year of 1969/70, the second complete Slovak elementary school was established in Karviná. At the time of the greatest boom in the early 1970s, a total of 1,297 Slovak children attended both schools. This was a culmination point and, from then, the interest in being taught in Slovak language gradually declined. Firstly, one Slovak school ceased to exist and then, in 2000, the second Slovak school closed down due to a lack of interest by the Slovak parents (Šrajerová 2002, 217–229).

Until the beginning of the early 1960s, there were also attempts to establish Slovak branches of Czech schools in other North-Moravian towns, which, however, only existed for a short time and gradually disappeared. In Karviná, there were two years of Slovak classes at the grammar school. Between 1959 and 1961, there was a Slovak elementary school in Ostrava and, in the 1970s, the possibility of establishing a Slovak school in Prague was also examined. Efforts to establish Slovak schools were also made in Havířov and Třinec. However, they encountered a lack of interest on the part of the Slovak parents and the fact that Czech language was not taught in Slovak schools also played a negative role (Šrajerová 1996, 142–157).

The *Matica slovenská* was re-established in Karviná in 1968, and her the local branches were established in Prague, Třinec, Havířov, Kroměříž, Nymburk,

Prostějov, Brno and other Czech and Moravian towns and cities in the late 1960s. These branches of the *Matica slovenská* were actively involved in creating favourable conditions for cultural and public life of all Slovak citizens in the Czech lands as well as in expanding the possibilities for self-education and educational activities as well as entertainment and recreational activities. However, their activities ended in the early 1970s when they were transformed into club-type organizations at the National Committee's educational facilities. Thus, in 1974, the *Kultúrne združenie Slovákov* [Cultural Association of the Slovaks] was established in Karviná, with about 600 Slovaks in Karviná being its members. This association created and coordinated the cultural life of the Slovak nationality, organized rich social, leisure-art and cultural-educational activities. Its intention was to increase the level of cultural life, to enable further education in the mother tongue, to develop cooperation with the inhabitants of all the nationalities living in the town.

In the 1960s, the cultural life of the Slovak population also developed in Prague. *Klub slovenskej kultúry* [The Club of Slovak Culture], which, within its organizational, school, youth, university and cultural-educational sections, organized events of a cultural-social nature aimed at promoting Slovak culture and deepening the Czech-Slovak reciprocity, originated from the Prague Foundation branch. In 1985, the Ministry of Culture of the Czech socialist republic in Prague established *Dom slovenskej kultúry* [The House of Slovak Culture] and the Club became its interest association (V bratskej dôvere 1994).

The development of the Slovak minority in Bohemia was influenced decisively by a qualitatively new political situation, which was created in 1989 after the fall of the communist regime and after the division of the common state and the emergence of two new states the Czech Republic and the Slovak Republic in 1993. Until then, Slovaks in the Czech Republic were not perceived as a national minority, had no nationality status, were considered members of one of the two state-forming nations living in the territory of the other nation. Their legal status was not dealt with in any legal documents in the period of 1945 to 1992 and the Slovaks themselves did not request minority rights. Their needs in the area of national life were taken into account. They were understood as a group with a specific status and a number of minority rights were formally implemented, but they were not legally anchored. The Slovaks used Slovak in their official contacts, had their own education, maintained Slovak culture and established their own cultural and social organizations. On January 1, 1993, the Slovaks were separated from the Slovak Republic by the state border and became members of the largest national minority in the Czech Republic.

The Government of the Czech Republic guarantees members of national minorities the right to preserve and develop their national identity in accordance with the rule of law of the Czech Republic. The status of members of national minorities is governed by two constitutional acts, namely the Constitution of the Czech Republic and the Charter of Fundamental Rights and Freedoms, and Act no. 273/2001 Coll. on the rights of persons belonging to national minorities adopted in 2001. Members of national minorities have the right to develop their own culture, to disseminate and receive information in their mother tongue, to associate in their

own national associations and political parties, to learn in their mother tongue, to use their mother tongue in official contacts, and to participate in matters concerning national minority affairs. Of course, all rights of national minorities concern only citizens of the Czech Republic (Šrajerová 2009; Petráš 2007).

The most significant manifestation of the development of the minority identification of the Slovaks was the formation of their own Slovak national activities, which took place at the turn of 1992/93, when several Slovak national organizations were gradually established. These reflected the dissolution of the Czechoslovak Federation and formed their own program with the main goal of maintaining and developing Slovak national awareness. The Slovak minority is now represented by a diverse spectrum of civic initiatives, which has gradually transferred into three main streams represented by the *Klub slovenskej kultúry* [The Club of Slovak Culture], *Obec Slovákov* [The Slovak Community] and *Slovensko-český klub* [The Slovak-Czech Club]. In addition, there are a number of other, narrowly focused or smaller associations in the Czech Republic, such as *M. R. Štefánik Foundation*, *Historická skupina priamych účastníkov SNP* [Historical group of the participants of the Slovak National Uprising], a folklore association called *Limbora*, and an association of Slovak university students called *Detvan* (Rychlíková 2011).

Especially the media activities of Slovak organizations, publishing their own magazines, internet presentation and publishing activities, can be considered very significant.

With the financial support of the Czech government, Slovak organizations publish their journals: *Listy*, *Korene*, *Dotyky*, which are intended for the wider, not only Slovak, public (Šrajerová 1999b, 6–13).

The abundant publishing activities of individual Slovak organizations are represented by, for example, the following publications: *Slovenské rozprávky* [Slovak fairy tales], *Praha mesto veží* [Prague, the city of towers], *V duchu kontinuity* [In the spirit of continuity], *Čítanka slovenskej literatury pro střední školy* [A reader of Slovak literature for secondary schools], *Slovenská literatúra v Prahe* [Slovak literature in Prague], *Quo vadis slovenská menšina?* [Quo vadis Slovak minority?], *Slovenskosť v multikultúrnom svete* [Slovak nature in a multicultural world], etc. Since 1993, there has also been broadcasting for Slovak fellow citizens on the Czech Radio.

The most significant contemporary cultural and social events of the Slovaks in the Czech Republic include Days of Slovak Culture, which take place in individual cities and towns of the Czech Republic (Prague, České Budějovice, Moravská Třebová and Brno), folklore festivals: Prague – The Heart of Nations, Janošík's Ducat and other, theatre shows: Slovak Theatre in Prague, The Best of Humour on the Slovak Stage. Activities for the benefit of the Slovak minority are being developed mainly in the Czech towns and cities where the above-mentioned Slovak Communities or the regional Clubs of the Slovak Touch or the Slovak-Czech Club operate regionally (Zpráva o situaci národnostních menšin 2017 – Report on the Situation of National Minorities 2017, 229–231).

As for the current position of the Slovaks in the Czech Republic, they are gradually identified with their minority status. They represent an active and adaptable component of the society, living dispersed among the Czech population. Despite the fact that the influence of the cultural and linguistically very close Czech environment on the Slovaks is increasing and the process of their integration into the majority Czech society is progressing faster, the Slovaks living in the Czech Republic still have strong emotional as well as cultural ties to Slovakia, to their homeland or their ancestors' homeland. They still maintain their family, friendly, working and professional relationships with their nation, preserving their cultural and spiritual values and the consciousness of their origin, as well as the pride in the past of the Slovak nation. The Slovaks consider the Slovak language to be their mother tongue which they use well, spoken and written, although they often use Czech in their communication with their children, their partner and the public. They are therefore bilingual to a large extent and use both languages to read newspapers, magazines, books and to watch cultural events. They consider not only Slovak culture to be their own, but they also have a positive relationship to the culture of the majority.

Slovak ethnic consciousness, based on common historical memory and common values, mostly remains in their minds. In general, they have a very positive relationship not only to their homeland of Slovakia, but also to the common Czech-Slovak past. They appreciate the Czech Republic which has become their new home. They consider the existence of the common Czech-Slovak state as the most significant period of their history and, as for the most important historical figures, they appreciate Tomáš Garrigue Masaryk, Milan Rastislav Štefánik, some modern politicians (Alexander Dubček, Václav Havel, Václav Klaus) as well as the personalities who played a significant role in the national emancipation of the Slovaks.

Conclusion

In conclusion, we can state that the Slovaks, who now live in the Czech Republic, are dispersed in all its regions, are an immigration, highly urbanized national minority living mainly in towns and cities. They have gradually identified themselves with a national-minority position that they stopped perceiving negatively. They show a high degree of ethnic openness, enter into nationally heterogeneous, mainly Czech-Slovak marriages, and the process of their integration into the Czech majority society continues. Although the number of children professing themselves to the Slovak nationality is declining, the Slovaks still represent the largest national minority in the Czech Republic, which, on the one hand, fully identifies itself with its nation and, on the other hand, forms its civic identity in accordance with the valid legal norms of the Czech Republic. When monitoring the individual ethno-identification features, we can see that the Slovaks in the Czech Republic retain their Slovak identity, and their national-cultural orientation remains Slovak. They still consider Slovak as their mother tongue, they are interested in and develop the traditions of Slovak culture and their national consciousness remains Slovak. The Slovaks living in the Czech Republic have formed an active, viable,

national minority that enriches not only the economic, but also the political and cultural life of the Czech majority society.

Appendix

Year of census	1921	1930
Prague	3 708	8 979
Bohemia	11 229	36 727
in Morava and Silesia	17 028	23 457
together	31 965	69 163

Table 1: The development of the population of the Slovak nationality in the Czech lands in the period of 1921–1930 (Svetoň 1969, 225).

Year of census	Population of Slovak nationality	Share in% of the Czech population	Increment / Decrease since 1950	
			absolute	relative
1950	258 025	2,9		100,0
1961	275 997	2,9	17 972	107,0
1970	320 998	3,3	45 001	124,4
1980	359 370	3,5	38 372	139,3
1991	314 877	3,1	-44 493	122,0
2001	193 190	1,9	-121 687	74,9
2011	149 140	1,4	-44 050	57,8

Table 2: The development of the population of the Slovak nationality in the Czech lands in the period of 1950–2011 (from the materials of Czech Statistical Office – www.czso.cz and from individual censuses held from 1950 to 2011).

Degree of education	Czechs			Slovaks in the entire Czech Republic			Slovaks in Prague
	1991	2001	2011	1991	2001	2011	1991
Primary	33,1	22,7	16,7	51,0	35,6	23,9	31,1
Certificate of apprenticeship	35,4	38,6	33,1	26,9	31,4	29,0	19,3
Complete secondary	22,9	27,5	34,3	13,6	19,5	28,3	25,6
University	7,2	8,8	14,8	5,8	9,4	17,2	22,0
No education and not included	1,4	1,2	1,0	2,7	2,9	1,5	2,0

Table 3: Educational structure of the population of the Czech Republic according to the census results from 1991 to 2011 (in %) (Czech Statistical Office – www.czso.cz).

	2001	%	2011	%
The entire Czech Republic	193 190	1,9	149 140	1,4
Prague	19 275	1,6	23 336	1,8
Moravian-Silesian Region	43 632	3,4	26 590	2,2
Ústí nad Labem Region	22 214	2,7	12 238	1,5
South Moravian Region	16 029	1,4	14 588	1,2
Central Bohemian Region	16 287	1,4	17 298	1,4
Karlovy Vary Region	14 079	4,6	7 351	2,4
Olomouc Region	11 233	1,8	7 451	1,2
South Bohemian Region	9 025	1,4	6 672	1,1
Liberec Region	8 743	2,0	6 156	1,4
Hradec Králové Region	8 518	1,5	5 664	1,0
Plzeň Region	7 773	1,4	8 052	1,4
Zlín Region	7 713	1,3	5 911	1,0
Pardubice Region	5 932	1,2	4 832	0,9
Vysočina Region	3 732	0,7	3 001	0,6

Table 4: Territorial distribution of the Slovak nationality inhabitants in the individual regions of the Czech Republic in 2001 and 2011 (Czech Statistical Office – www.czso.cz).

References

- Bobková, Marianna. 2016. *Výbrané aspekty úspešnosti náborových akcií zamestnancov pre Východoslovenské železiarne*.
<http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/rocnik-19-rok-2016/2/studie-a-clanky/vybrane-aspekty-uspesnosti-naborovych-akcii-zamestnancov-pre-vychodoslovenske-zeleziarne/> (Accessed March 11, 2019).

- Český statistický úřad / Czech Statistical Office. 2011. <https://www.czso.cz/csu/czso/narodnostni-struktura-obyvatel-2011-aqkd3cosup> (Accessed February 10, 2019).
- Horváth, Pavel. 1938. "Slováci v Českých zemích." *Statistický obzor* 5–6: 223–226.
- Jakešová, Eva. 1984. "Niektoré otázky mobility Slovákov po vzniku ČSR." *Slováci v zahraničí* 10. Martin: Matica slovenská.
- Konečný, Zdeněk & František Mainuš. 1969. "Slováci na pracích v Německu a protektorátě za druhé světové války." *Historický časopis* 17(4): 565–590.
- Kováč, Dušan. 1989. "Slovenskí študenti a Praha." *Společenské vědy ve škole* 46: 187–188.
- Kováč, Dušan. 1990. *Kolejáci, Slovenskí študenti v Štefánikovej koleji v Prahe*. Bratislava: Smena.
- Kovář, Jiří & Radim Prokop. 1991. "Slovenské obyvatelstvo v Ostravské průmyslové oblasti." In *Ostrava. Příspěvek k dějinám a výstavbě Ostravy a Ostravska*. Ostrava: Sfinga.
- Machonin Pavel et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí. 1984. *Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí. Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku*. Praha.
- Měchýř, Jan. 1991. *Slovensko v Československu. Slovensko-české vztahy. Dokumenty, názory, komentáře*. Praha: Práce.
- Národnostní struktura obyvatel. 2014. *Národnostní struktura obyvatel*. Český statistický úřad. <https://www.czso.cz/documents/10180/20551765/170223-14.pdf> (Accessed February 2, 2019).
- Nosková, Helena. 2014. *Pražské ozvěny. Minulost a současnost Slováků v českých zemích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Petráš, René. 2007. *Menšiny v komunistickém Československu. Právní a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970*. Praha: Eurolex Bohemia.
- Prokop, Radim, Ol'ga Šrajzerová, Karel Sommer & Emil Gímeš. 1998. *Slováci v České republice po roce 1945*. Opava: Slezský ústav SZM.
- Rychlík, Jan. 1990. "K postavení slovenského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945." *Český časopis historický* 88: 683–704.
- Rychlík, Jan & Magda Rychlíková. 1988. "Stěhování slovenského obyvatelstva do českých zemí do r. 1945 (právní aspekty a jejich vliv na integraci a asimilaci)." *Zpravodaj KSVIEF* 3, *Slováci v českých zemích po r. 1945*. 47–48.

- Rychlíková, Magdaléna. 2011. *Slováci v Praze. Vliv velkoměsta na jejich integraci do českého prostředí. Stručný společensko-kulturní a politický přehled.* Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Sokolová, Gabriela, Šárka Hernová & Oľga Šrajzerová. 1997. *Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku a jejich vzájemné vztahy.* Opava: Slezský ústav SZM.
- Srb, Vladimír. 1998. *Tisíc let obyvatelstva českých zemí.* Praha.
- Svetoň, Ján. 1969. *Vývoj obyvatelstva na Slovensku.* Bratislava: EPOCHA.
- Šrajzerová, Oľga. 1994. "Odchádzka Slovákov za prácou na Ostravsko po druhej svetovej vojne." *Slezský sborník* 92 (2): 238–242.
- Šrajzerová, Oľga. 1995. "K migračnému pohybu a územnému rozmiestneniu Slovákov v českých krajinách po roku 1945." *Slezský sborník* 93 (4): 306–332.
- Šrajzerová, Oľga. 1996. "Národnostné školstvo na Tešínsku z výsledkov sociologického výskumu v r. 1994." *Slezský sborník* 94 (1): 142–157.
- Šrajzerová, Oľga. 1997. "Slováci v českých krajinách do roku 1945." *Slezský sborník* 95 (1): 167–178.
- Šrajzerová, Oľga. 1998. "Kultúrna sebarealizácia Slovákov v českých krajinách po roku 1945." *Slezský sborník* 96 (1): 171–180.
- Šrajzerová, Oľga. 1999a. "Sociálna štruktúra a národné vedomie národnostných menšín." In *Národnostní menšiny a jejich sociální pozice ve střední Evropě*, sborník z mezinárodní vědecké konference, 52–61. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea.
- Šrajzerová, Oľga. 1999b. "Utváranie slovenskej národnostnej menšiny." In *Quo vadis, slovenská menšina?*, Vranovský, Pavel, Peter Lipták, Radim Prokop & Oľga Šrajzerová, 6–13. Praha: FORPEX.
- Šrajzerová, Oľga. 2002. "Školská problematika v sociologických výskumoch Slezského ústavu SZM 1967–2000. Otázky menšinového školstva." *Slezský sborník* 100 (3): 217–229.
- Šrajzerová, Oľga. 2005. "Charakteristika slovenskej národnostnej menšiny v ČR z hľadiska jej profesijnej skladby." In *Subkultúry v meste. Etnologické štúdie socioprofesionálnych skupín*, ed. Katarína Košťálová, 154–157. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Šrajzerová, Oľga. 2009. "Slovenská menšina v ČR." In *Menšiny a právo v ČR*, eds. Petráš, René, Helena Petruv Scheu & Harald Christian, 189–198. Praha: Auditorium.
- V bratskej dôvere. 1994. *V bratskej dôvere. 25 rokov českej a slovenskej kultúry v Prahe v rokoch 1969–1993.* Praha: Klub slovenskej kultúry.

Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2017.

https://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty-rady/zprava_2017_tiskarna_def.pdf (Accessed February 3, 2019).

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Michał Lubicz Miszewski

General Tadeusz Kościuszko Military University of Land Forces in Wrocław –
Poland
mlubicz2@wp.pl

Migration of the Poles to Slovakia after World War II

The article presents post-war migrations of the Poles to Slovakia, both during the period of existence of the Czechoslovakia and after the Velvet Revolution that led to the creation of independent Slovakia on January 1, 1993. The state has not too often been the direction of Polish emigration. The Poles in Slovakia constitute a sparse and highly dispersed population. The results of the 2011 census showed that only 3,084 people claimed to be of Polish nationality. The decision to settle in Slovakia quite frequently stems from the fact of finding a spouse of Slovak nationality in this country. As a result, the descendants of Polish citizens coming to Slovakia are brought up in bicultural, Polish-Slovak families.

Key words: Polish immigrants, the Poles abroad, Slovakia, mixed marriages

Миграције Пољака у Словачку после Другог светског рата

У раду се разматрају миграције Пољака у Словачку у периоду после Другог светског рата – у време постојања Чехословачке, као и након Плишане револуције, која је довела до стварања независне Словачке 1. јануара 1993. године. Словачка није била уобичајени смер кретања пољске емиграције. Пољаци у Словачкој представљају проређену и високо дисперзовану популацију. Резултати Пописа из 2011. године показују да се само 3,084 људи изјаснило да је пољске националности. Одлука о пресељењу у Словачку често произилази из чињенице да је тамо пронађен супружник словачке националности. Резултат тога је да су потомци пољских грађана, који су се преселили у Словачку, одгајани у бикултурним пољско-словачким породицама.

Кључне речи: пољска имиграција, Пољаци у иностранству, Словачка, мешовити бракови

Introduction

Over the last centuries Poles very often left their country. This emigration was not always voluntary. Its directions and scale varied over periods. The origins of mass Polish emigration date back to the end of the 18th century when three partitioning powers – Russia, Prussia, and Austria divided Poland. Political and economic factors were its two primary motives. It is worth remembering, however, that quite often these reasons occurred simultaneously in different combinations. Some-

times political emigration was transformed into economic migration. Subsequent waves of emigration from Polish lands, and since 1918 onwards from the reborn Republic of Poland, shaped the Polish diaspora in the world.

Different terms are used to describe Polish communities outside the country. These include the following notions: “Polish emigration”, “exile”, “Polish minority”, “Polish diaspora”, or “Polish community abroad”. The latter started to be used in the second half of the 19th century. Originally, it was popularized by Polish economic emigrants in America. Over time, the term “Polonia” began to be referred not only to the group of Polish emigrants but also to Polish national minorities living in various countries of the world. Nowadays, the term “Polonia” (or “Polonia and the Poles abroad”) is most frequently found in the official nomenclature. On the other hand, the term “Polish diaspora” is more popular with academic researchers and some officials. It is worth adding that not all Poles living abroad accept applying the term “Polish community” to them. Representatives of Polish communities in Lithuania, Latvia, Belarus, and Ukraine, as well as in Cieszyn Silesia (in its Czech part, that is commonly referred to in Poland and by the Polish minority in the Czech Republic as Zaolzie), consider the land on which they and their ancestors were born to be their own. Therefore, they cannot be regarded as exiles from Poland since they have never left it. They found themselves outside the country not of their own free will but in the effect of the change of borders. For those reasons, the term “Polonia” also does not apply to those residents of the former Eastern Borderlands of the Republic of Poland, who were forcibly deported to the Asian part of the then USSR (mainly to Kazakhstan and Siberia). As far as the Poles living in the Soviet Union today are concerned, the notions of “the Poles from the East”, “the Poles from beyond the eastern border of Poland”, “the Poles in the East”, “the Poles from beyond the Bug River” or, more generally, “the Poles from abroad” or simply “Polish minority” are applied (Lesińska 2018, 310; Nowicka 2000, 8–9).

In the modern world, the Polish diaspora is one of the largest communities in exile. According to Polish authorities (the Senate of the Republic of Poland and the Ministry of Foreign Affairs), the diaspora amounts to between 12 and 16 million people, considering the number of subsequent generations already born in exile. However, it is quite difficult to determine the number of Polish emigrants precisely. That is due to the lack of a single method that would be considered objective for estimating the size of the diaspora and to the adoption of quite diverse criteria for qualifying individual persons to a specific ethnic group. Various methods for counting foreigners, including those of Polish origin, are used in different countries. The criteria most frequently used to determine the number of the Poles living outside their home country include citizenship, country of birth, mother tongue, second and third generation origin, as well as manifesting and declaring the Polish national consciousness. As Hieronim Kubiak points out, one should also bear in mind the fact that “most of the people belonging to the Polish community are not considered to be the Poles today and cannot be identified as such. Not only are they usually loyal citizens of other countries, but also members of other nations, who, although to varying degrees, have maintained respect for the culture of the country of origin and understanding of its national interests” (Kubiak 1976, 61). Differences in the

estimates of the number of Poles living in the world today result from the adopted criteria for Polishness. For example, will we consider only people born in Poland or their descendants (and if so, to which generation?) as the Poles, or will we say so about everyone who has Polish parents, or only about those who have kept the Polish national consciousness and feel Polish? (Kubiak 2005, 204; Lesińska 2018, 311).

Polish emigrants settled on all continents. As a result, today there is no country in the world where the Poles would not live. The largest Polish communities are in the United States, Germany, Brazil, Ukraine, France, and Belarus. One of the less numerous and at the same time less known Polish communities are the Poles in Slovakia. They most often use the terms “Polonia” about themselves.

Migrations of the Poles to Slovakia in the past and today

Slovakia was not and is not a very often chosen destination of the Poles' emigration. Therefore, despite the geographical proximity of both countries, the Slovak Polonia, being a small community and living in considerable dispersion, remains relatively little known and researched. The Poles in Slovakia are untypical emigration since it is not of a political (forced) nature nor is it caused by historical events. Today, there are two main groups among the Poles living in the Slovak Republic: indigenous people and immigrants who came here in the twentieth century and at the beginning of the twenty-first century.

The indigenous people of Polish descent live primarily in the Polish-Slovak borderland, especially in the Spiš, Orava, and Czadecki region. However, today's inhabitants of those regions consider themselves, first of all, to be “mountain people”, i.e., highlanders (ethnonym: Góral / Goral), and only in second place they describe themselves as the Slovaks or the Poles. Long-lasting assimilation processes have led to the fact that at present hardly anyone in Slovakia admits to the old, autochthonous Polishness. Nowadays, a relatively highest percentage of the Slovak population declaring Polish nationality lives in these areas (districts of Tvrdošín, Námestovo, Dolný Kubín in Orava, as well as Stará Ľubovňa, Kežmarok and Poprad in Spiš). However, in terms of numbers, these concentrations are few, amounting up to 140 people in the Kežmarok district (according to data from the 2011 census) (SODB 2011). The small size of the Polish autochthonous population in the Spiš and Orava regions and its similarity to the culture of Slovak highlanders proved conducive to the progress of assimilation. According to Zenon Jasiński it resulted from the low sense of national consciousness and the policy of degeneration conducted in the interwar period by the Czechoslovak authorities. The above was manifested, among other things, by the ban on the activities of Polish organizations and schools in those regions, as well as by the fact that the right of permanent residence was not granted to persons declaring their Polish nationality. These legal impediments led the Poles to acquire Czechoslovak citizenship and, over time, also Slovak nationality (Jasiński 2001a, 271).

The second group of the Polish population in Slovakia is made up of emigrants, mainly from Poland, but also from the Czech Republic, who came there in the 20th and early 21st century. The first wave of Polish emigration took place in the years 1890–1910 and concentrated on the areas of eastern Slovakia. The settlers came mainly from Małopolska, especially from the following districts: Jarosław, Sambor, Nowy Sącz, and Nowy Targ (Jasiński 2001b, 153–154).

The period of World War II is worth mentioning when describing the further history of the Poles in Slovakia. The Poles protected themselves on the other side of the Tatra Mountains against repressions in occupied Poland. Moreover, some soldiers of the Polish Army were interned in Hungarian camps in southern Slovakia, occupied by Hungary in 1939. Polish military camps were established in 34 towns, and 13 of them accepted Polish civilians in an organized way. After the end of the war, some Polish soldiers and civilians stayed in Slovakia and founded families there (Jasiński 2001b, 153–154; Gniazdowski 2010, 38–39).

After the Second World War another wave of Polish emigration took place. This process intensified especially in the seventies and eighties. In the years 1973–1981, every year between 80 and 120 Poles settled in Slovakia, and in the following years – an average of 80 Poles. The Poles came to Slovakia under contracts that were particularly attractive in the seventies. Their conclusion was possible thanks to the signing of bilateral government agreements between the People's Republic of Poland and the Czechoslovakia. The Poles arriving in Slovakia at that time came from virtually every region of Poland. Most of them were from southern Poland. Post-war emigration of the Poles to Slovakia resulted mainly from economic and personal reasons (the so-called “heart emigration”). The economic situation in the People's Republic of Poland forced some people to seek work abroad. Czechoslovakia, just like Poland, was in the block of socialist countries. However, its economic situation and access to goods, such as food products or housing, encouraged people to seek better living conditions. Therefore, the Poles arrived in Slovakia to earn money. Some of them, having met their life partner there, got married and stayed there permanently. Comparison of the economic situation in both countries often influenced the mixed marriages’ decisions to settle in Slovakia. Another reason was the willingness to study in this country. In this case, some of the Polish students, having met their future spouse and/or found a job during their studies, stayed in Slovakia. Thus, student centers (in Bratislava, Košice, Banská Bystrica, Žilina, Martin and Nitra) became their places of residence. Some of the Poles settling in Slovakia came there as part of migration within the Czechoslovakia. These included, among others, the Poles from Zaolzie. The Czech Poles chose Slovakia for the same reasons as their Polish compatriots – for work, studies or for marrying a Slovak national (Jasiński 2001b, 163–165).

The influx of the Poles to Slovakia never took on a mass character. The results of subsequent post-war censuses confirm that the Polish community in this country is small and lives in considerable dispersion. In the last census in 2011, 3084 persons with permanent residence on the territory of the Slovak Republic declared their Polish nationality. The Poles live in each of the 79 Slovak districts, thus constituting from 0.02 to 0.31 % of the total population. A significant feature of the

Polish community in Slovakia is the quantitative advantage of women over men. According to the 2001 census, they constituted as much as 70 % of the total population declaring Polish nationality. The Poles living in Slovakia have mostly Polish citizenship – as was stated in 2011 by 2375 people, i.e., 77% of 3084 people who declared Polish nationality in the census. The detailed data on the number of people of Polish citizenship in Slovakia after the Second World War are presented in the table below.¹

Year of census	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011
Number of the Poles	1.808	1.012	1.058	2.053	2.659	2.602	3.084

Tab. 1. Citizens of Polish nationality in Slovakia according to post-war censuses

The number of the Poles in Slovakia started to increase after Slovakia's accession to the European Union on May 1, 2004, due to the opening of the Slovak labor market among others for the Poles. Under the Treaty of Accession of the Slovak Republic to the European Union as of May 1, 2004, citizens of the European Union and the European Economic Area gained full access to the Slovak labor market. Detailed data on the number of foreigners employed in the Slovak Republic are published monthly by the Ministry of Labor, Social Affairs and Family of the Slovak Republic. They show that from Slovakia's accession to the EU until the end of 2016, the number of Polish citizens taking up employment in Slovakia showed a steady upward trend. While at the end of 2004 there were only 331 of them, in December 2016 their number was already 3204 people. Nonetheless, starting from 2017, a downward trend can be seen – in January 2019, the Slovak labor ministry registered the presence of 2573 Polish citizens employed in Slovakia (UPSVAR 2019).

Post-accession emigrants arriving from Poland to Slovakia differ in many respects from pre-accession emigration. The analysis of the official data shows, first of all, entirely different proportions between the number of men and women in relation to the data from recent censuses. According to the results of the 2001 census, Polish women accounted for as much as 70% of the total population of persons declaring Polish nationality (SODB 2001), whereas, in January 2019, 70% of Polish citizens employed in Slovakia were men (UPSVAR 2019). The above is mainly because in recent years most of the available job offers are addressed primarily to men (e.g., in the IT, construction, transport and automotive industries).

Post-accession emigration to Slovakia is also distinguished by the fact that its main reason is not “heart cause” but work. The Poles coming to Slovakia to get a job are mostly young people. Among them, there are either persons with single status, or being in a one-nation marital relationship (with a Polish). There are still

¹ The data covering the years 1950, 1961, 1970 and 1980 were taken from: Jasiński 1992, 699. The data covering the years 1991, 2001 and 2011. were taken from: Obyvateľstvo SR podľa národnosti..., tab. 10.

those who, like pre-accession emigrants, decide to enter into mixed, Polish-Slovakian, marriages. Nevertheless, it happens that the marriages are resettled for professional reasons to Poland (or another country). In the era of people's free movement within the EU, some Poles taking up employment in Slovakia treat this country as one of the stages of "emigration career" and not as a place of permanent residence. The advantage of working in the southern neighbor – in comparison with the situation of emigrants leaving for, e.g., the British Isles – is the lack of more firm cultural barriers, including language similarities, between the Poles and the Slovaks. Moreover, not without significance is geographical proximity that enables more frequent and cheaper trips to family and relatives in the country than it is in the case of emigration to the states of the so-called old Union (EU-15). Therefore, statistically speaking, job offers in the country on the other side of the Tatra Mountains are more frequently benefited from by residents of the southern Polish voivodships – Śląskie, Małopolskie, and Podkarpackie (Wojcieszynska 2011, 12–13).

Migrations of the Poles to Slovakia in the light of our research

The empirical research concerning the representatives of Polish emigrants in Slovakia was carried out in the years 2002-2003, as part of a doctoral thesis entitled: *"Polonia in Slovakia. Location. Culture. Identity. Sociological study"* (published in: Lubicz Miszewski 2012). They were pioneering, as they were the first sociological studies of this Polish community. They included representatives of two generations: "the adult members of Polonia" and "the Polonia youth". The basic criterion for this division was not so much age, but above all the respondents' belonging to either the first or the second generation of the Slovak Polonia.

In the case of "the adult Polonia", namely the first generation of the Slovak Polonia, it was decided to use open interviews with a standardized amount of information sought as a research tool. A total of 91 interviews were conducted in this group of respondents. On the other hand, the study of "the Polonia youth", i.e., the second generation of the Slovak Polonia, was carried out based on a questionnaire. The survey covered 62 people.

The research addressed all the most important concentrations of the Poles in Slovakia. The respondents, both adults and young people, were selected purposefully. The first group of both generations were the Poles associated with the only Polish organization² at that time, which was the "Polish Club – Association of Poles and their Friends in Slovakia" established in 1994. At the time of the survey, it had five regional branches – in Bratislava, Nitra, Košice, Martin and Middle Považie. In the second group of respondents – also from both generations – there were the Poles who were not members of the Polish Club. Most of them came from Liptov as well as Spiš and Orava areas. In total, out of all 153 adult and youth respondents, 72 people, that is 47%, could participate in the Club's activities, with their place of res-

² The second Polish community organization in Slovakia, the Social Society "Polonus", associating the Poles from the Žilina Region, was established in 2007, i.e., a few years after the end of the research.

idence in Slovakia taken into account, while 81 people, 53%, were deprived of this possibility.

When undertaking empirical studies, it had not been assumed that both generations were to be considered symmetrically and hence described comparatively. The aim was to present the position, culture, and identity of the Slovak Polonia, based on the example of two significantly different generations. A different number of respondents in both groups, as well as the use of different research methods, made it impossible to compare the two communities under study.

The research shows that the vast majority of adult respondents consider themselves to be the Poles, thus admitting their Polish identity and treating Poland as their first homeland. The main reason for this was the fact that most of the adult respondents (91.2%) came from ethnically homogenous marriages, were born in Poland (95.6%), and left for Slovakia only as adults. The surveyed representatives of the adult Polish community mainly declared Polish identity and – to a much lesser extent – Polish identity aiming at a two-way identity³. As Andrzej Chodubski put it, *Polish identity* is characterized by people who maintain close contacts with the Polish community, treat Polish as the basic language in everyday communication, and are attached to national and patriotic values. On the other hand, people who identify themselves with Polishness, but are not perceived by their environment as such, show a Polish identity aiming at a two-way identity. That is due to the high degree of assimilation and adaptation in the new country of residence (Chodubski 1998, 9–11).

The Polish language plays a special role in maintaining the Polish national identity. Bilingualism is quite a common phenomenon in Polonia homes. It appears a necessity since the Poles in Slovakia mostly live in mixed families. There were only two respondents out of 78 married couples, who were living in nationally homogeneous (Polish) marriages. Most of the surveyed representatives of the first generation of the Slovak Poles indicated Polish as their mother tongue learned at home. For them, it remains the first language, although not devoid of numerous influences and borrowings from the Slovak language (resulting mainly from the proximity of Polish and Slovak words).

During the interviews, some respondents pointed out the importance of the Polish Club for the maintenance of Polish identity and integration of the Poles in Slovakia. Both in the years 2002–2003 and at present, the scope of its impact is limited. Therefore, only the inhabitants of those regions where the Club has regional branches can participate in its activities. The Poles, scattered in towns located far from one of these local clubs, do not have the opportunity to join the Polish community initiatives systematically. It is worth noting that for some of them the club meetings are the only chance to talk in their native language, which they are de-

³ *Two-way identity* is typical of those who treat Polish identity as a private matter and “outside” associate themselves with the values of the country of settlement and are well adapted to it. This identity is characteristic for well-educated people, open to civilization changes and multicultural life (Chodubski 1998, 10).

prived of daily. Members and supporters of the Polish Club emphasized the role of this association in the integration of the Polish community, teaching the Polish language (within the framework of the so-called Polish language schools), maintaining Polish culture, and helping in the daily life of the Poles in Slovakia. The latter, in terms of their rights and practical guidelines on the realities of functioning in the country). On many occasions the respondents also spoke positively about the “Monitor Polonijny” – a monthly edited in Polish and published since 1995 by the Polish Club. They emphasized its role in the integration of the Polish community in Slovakia, e.g., by presenting events and activities in individual regional branches of the Polish Club.

What distinguishes the second generation of the Slovak Polonia from the first generation in the light of the research carried out? It is clear that the identity among the surveyed representatives of the Polonia youth is shaped differently than in the case of adult Polish immigrants. The majority of 62 youth respondents were born in Slovakia (82%) in mixed marriages (93.5%). It is not surprising, therefore, that only three of them declared that they consider themselves the Poles. Eight persons announced themselves to be the Slovaks only (12.9%). The great majority of the respondents, on the other hand, had a double identity, considering themselves either the Poles – Slovaks (51.6%) or “the Slovaks of Polish descent” (22.6 %). Therefore, while most adult respondents declared the Polish national identity, the self-determination of one's own identity was much more diverse among the Polonia youth.

Furthermore, the surveys conducted among the young members of Polonia show that the Polish language is treated as a second additional language that helps communicate with grandparents and family in Poland or with a parent of Polish descent. It is interchangeable that among 62 respondents no one spoke only Polish at home. Knowledge of the Polish language is perceived as an asset, creates prospects for better employment or the chance to study in Poland. However, it is the Slovak language that is the essential tool of everyday communication for young respondents is. It is much closer to the respondents than the Polish language. Mastering the Polish language in writing is a problem for as many as 80% of the respondents, and only 20% admitted that they wrote flawlessly in Polish. It is not surprising, therefore, that only 30% of the respondents decided to fill in the questionnaire in Polish (the remaining respondents chose the Slovak version of the poll).

In the light of the results obtained, it can be concluded that the second generation of the Slovak Polonia either has a dual identity, i.e., a bicultural (two-way) one or is geared towards the Slovak national identity. According to Roman Dzwonkowski, a bicultural identity is characterized by a strong identification and integration with one's own and a foreign culture, with simultaneous acceptance of both cultures. Bicultural people identify themselves with the dominant culture as well as with the culture of their ethnic group, and thereby they participate in both cultures. It should be stressed that biculturality is not uniform; the power of identification of bicultural persons with each culture is usually asymmetrical; rarely do both cultures have the same value for the individual. Bicultural people usually take an option as the basic one, that is the one which plays a dominant role in their ethnic identity

(Dzwonkowski 2002, 23). Identification with the Slovak culture is much stronger in the case of young respondents who declared a bicultural identity. The respondents are aware of their partly Polish origin, but Slovakia, as their country of residence, as well as the Slovak culture and language, is much closer to most of the young respondents. Therefore, the Slovak culture is accepted as the basic culture, namely the one which plays a dominant role in the process of shaping the national identity of the youth.

Conclusion

Polish emigrants in Slovakia, compared to their compatriots leaving for many other countries, are in a somewhat privileged situation. That is mainly due to the geographical and cultural proximity of Poland and Slovakia. Not without significance is also the mutual affection between the two nations, as well as the fact that the Polish-Slovakian neighborhood is considered to be the most non-conflicting (especially in comparison with Poland's relations with other neighbors).

The Poles in Slovakia constitute, for the most part, young, two – or three – generation emigration. They do not form dense concentrations, as they are a small and scattered community throughout the country. According to one assimilation law formulated in 1912 by Otto Bauer, its pace depends on the continuity of emigration. The communities constantly renewed by subsequent emigrants assimilate more slowly than those who are deprived of such an inflow. According to other laws proposed by the author, the smaller the share of migrants in the total population and the more dispersed the settlement of immigrant communities, the faster assimilation process (Bauer 1912, 246–263; Wasilewski 1928, 18–21, 34–35). The constant inflow of the Poles to Slovakia throughout the post-war period makes it easier for them to maintain their national identity.

The inflow of post-accession emigrants from Poland to Slovakia inspired further research. They were carried out at the turn of 2016 and 2017 with the use of a questionnaire sent via e-mail and Facebook. In this way, answers were obtained from 94 respondents. The surveyed, except for one person, were under 40 years of age. They lived in the largest Slovak cities – 60% of the respondents indicated Bratislava, while a total of 31% of them reported one of the towns where universities are located – Košice, Prešov, Banská Bystrica, Nitra, Žilina, Martin and Ružomberok. The most frequently declared reasons for coming to Slovakia were work and studies (as reported by 81% of the respondents). Among the Poles arriving in Slovakia after May 1, 2004, there are still people for whom the motivation for coming to Slovakia is the so-called “heart emigration” – a relationship with a Slovak man or woman. The reason mentioned above was stated by 20 respondents.

Despite their small number and significant dispersion, the Poles in Slovakia are quite well organized in institutional terms. The above is evidenced, among other things, by the activities of two Polish organizations existing in the country – the “Polish Club” and the “Polonus”. It is worth noting that the inflow of further emigrants from Poland (especially after May 1, 2004) contributes to the “rejuvenation”

and revitalization of both these associations. Obviously, due to their limited territorial scope, they do not cover all Polish emigrants in Slovakia. Nonetheless, the Poles who are not members of any of these organizations are not totally prevented from the possibility of maintaining ties with other compatriots. The Internet plays an important role in this respect. As Piotr Siuda aptly pointed out, “cyberspace is a critical place where national identity manifests itself. It is in it that people articulate it and through this, they recreate this subjective sense of belonging to a certain nation, a sense of separation from others” (Siuda 2008, 130). For Polish emigrants in Slovakia, the Internet makes it easier for them to establish and maintain contacts with the Poles living in that country temporarily or permanently. What is more, it significantly facilitates virtual communication with compatriots remaining in their country of origin. That is evidenced, among others, by texts and posts published on Internet portals (such as *polonia.sk*), as well as on groups and profiles created on social networking sites.⁴

When bearing the mind the whole post-war period, it can be expected that Slovakia will remain one of the directions of the Poles’ emigration, although it will still be a niche direction. Attractive job offers (e.g., in international corporations), remuneration paid in euros, the cultural and geographical proximity of Poland and Slovakia, as well as Polish-Slovakian relations will remain decisive factors in choosing this country. Therefore, it seems justified to continue the research of this small Polish community. It would provide an opportunity to answer questions about the identity of emigrants, how their assimilation takes place, as well as how their influx affects the functioning of the “incumbent” Polish community. The in-depth analysis of the content posted by emigrants in virtual space would prove helpful in the research. That would make it possible to explain the role of the Internet in preserving the national identity of the Poles living in Slovakia and maintaining ties with their compatriots.

References

- Bauer, Otto. 1912. „Die Bedingungen der Nationalen Assimilation.“ *Der Kampf V*: 246–263.
- Chodubski, Andrzej. 1998. „O tożsamości polonijnej.” In *Tożsamość kulturowa, kwestie narodowościowe i polonijne*, ed. Andrzej Chodubski, 9–24. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Dzwonkowski, Roman, Oleg Gorbaniuk & Julia Gorbaniuk. 2002. *Świadomość narodowa młodzieży polskiego pochodzenia z byłego ZSRR studiującej w Polsce*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Gniazdowski, Mateusz. 2010. „Polscy uchodźcy na pograniczu słowacko-węgierskim.” *Monitor Polonijny* 7–8: 38–39.

⁴ E.g. [facebook.com/KlubPolskiBratyslawa](https://www.facebook.com/KlubPolskiBratyslawa), [facebook.com/KlubPolskiKosice](https://www.facebook.com/KlubPolskiKosice), [facebook.com/obcianskezdruzenie.polonus](https://www.facebook.com/obcianskezdruzenie.polonus), etc.

- Jasiński, Zenon. 1992. „Polska diaspora w Czecho-Słowacji”. In *Polonia w Europie*, ed. Barbara Szydłowska-Ceglowska. Poznań: Polska Akademia Nauk.
- Jasiński, Zenon. 2001a. „Polska diaspora w Czechach i na Słowacji.” In *Polska diaspora*, ed. Adam Walaszek, 265–274. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Jasiński, Zenon. 2001b. „Tradycje oświatowe Polaków w Republice Słowackiej.” In *Oświata etniczna w Europie Środkowej*, ed. Zenon Jasiński & Tadeusz Lewowicki, 153–165. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Kubiak, Hieronim. 1976. „Proces przystosowania społecznego emigrantów polskich do warunków kulturowych krajów osiedlenia. Podstawowe założenia i konstrukcje teoretyczne.” In *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*, ed. Hieronim Kubiak & Andrzej Pilch, 60–73. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kubiak, Hieronim. 2005. „Asymilacja.” In *Encyklopedia socjologii. Suplement*, 29–36. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kubiak, Hieronim. 2005. „Polacy na obczyźnie.” In *Encyklopedia socjologii. Suplement*, 202–210. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Lesińska, Magdalena. 2018. „Wykład 19. Diaspory.” In *25 wykładów o migracjach*, ed. Magdalena Lesińska & Marek Okólski, 308–317. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Lubicz Miszewski, Michał. 2012. *Polonia na Słowacji. Położenie. Kultura. Tożsamość. Studium socjologiczne*. Wrocław: Deltapress.
- Nowicka, Ewa. 2000. *Polacy czy cudzoziemcy? Polacy za wschodnią granicą*. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- Obyvatel'stvo SR. Obyvatel'stvo SR podľa národnosti – sčítanie 2011, 2001, 1991. https://cloud5.edupage.org/cloud/Narodnostne_zlozenie_obyvatelstva_SR1.pdf?z%3ATKjFRVwfvuqA%2B5%2BMkpP12OsLDTBZKfQM9NR8AFGUrHHoD%2FuscGWbXn5de1btUil (Accessed January 21, 2019).
- Siuda, Piotr. 2008. „Wirtualna komunikacja z własnym narodem, czyli rola Internetu w podtrzymywaniu tożsamości narodowej emigrantów.” In *Komunikacja społeczna w świecie wirtualnym*, ed. Mirosława Wawrzak-Chodaczek, 125–140. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- SODB. 2001. *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001*, Obyvatel'stvo podľa pohlavia a národnosti, <http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/2001/format.htm>
- SODB. 2011. *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011*. Tab. 7 Obyvatel'stvo trvalo bývajúce v okresoch SR podľa národnosti. https://slovak.statistics.sk/wps/wcm/connect/83a1a7da-7d74-4cd4-935a-71cfaa888931/Tab_7_Obyvatelstvo_trvalo_byvajuca_v_okresoch_SR_podla_narodnosti_SODB_2011.pdf?MOD=AJPERES&CVID=knLI1xO&CVID=knLI1xO&CVID=knLI1xO (Accessed January 21, 2019).

UPSVAR 2019. *Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny – Zamestnávanie cudzincov na území Slovenskej republiky.*

http://www.upsvar.sk/statistiky/zamestnavanie-cudzincov-statistiky.html?page_id=10803 (Accessed January 21, 2019).

Wasilewski, Leon. 1928. *Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu.* Warszawa – Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza. Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie.

Wojcieszńska, Małgorzata. 2011. „Polskie małżeństwa na Słowacji.” *Monitor Polonijny* 9: 12–14.

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Desislava Pileva

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
desislava.pileva@iefem.bas.bg

Marriage Migrants in Bulgaria – Aspects of Social Adaptation

This article is based on first-hand ethnographic data and focuses on two cases of bicultural, bilingual and cross-national couples of Bulgarian women and their migrant husbands (an Egyptian and a Filipino). More specifically, it deals with different aspects of social and emotional adaptation of the male marriage migrants to the receiving country – Bulgaria. The main goal of the article is to present different specificities of their everyday life, socialisation and professional development abroad while still being close to their roots. Since marriage with a local is a crucial factor for this multi-layered process, the role of their Bulgarian wives is also considered. The text contains two thematic sections – the first one focuses on the social adaptation of the immigrants in the context of Bulgarian language acquisition. The process each of the foreigners have been going through is presented by their manners of communication within their own bilingual marriages, the professional environment and the ‘new’ social circle. The second section deals with the place of the immigrants’ home country within their lives in migration and their nuclear mixed families. Their habits and the activities they engage in ‘there’, are also used as a tool for describing a part of their social and emotional adaptation ‘here’.

Key words: marriage migration, social adaptation, local language, home visits, co-presence

Брачни мигранти у Бугарској – аспекти друштвене адаптације

Овај рад се заснива на етнографским подацима „из прве руке“ и фокусиран је на два случаја бикултурних, билингвалних и интернационалних парова жена Бугарки и њихових мужава миграната (Египћанина и Филипинца). Прецизније, рад се бави различитим аспектима социјалне и емоционалне адаптације брачних миграната мушкараца у земљу пријема – Бугарску. Главни циљ овог рада је да укаже на различите специфичности њиховог живота, социјализацију и професионални развој у иностранству, док у исто време они и даље остају блиски својим коренима. С обзиром на то да је брак са припадником локалне заједнице круцијални разлог овог вишеслојног процеса, улога њихових жена Бугарки се такође разматра. Текст је подељен у два тематска дела – први је усмерен на друштвену адаптацију имиграната у контексту усвајања бугарског језика. Процес који ова два странца пролазе представљен је на основу начина комуникације у њиховим двојезичним браковима, професионалном окружењу и „новом“ друштвеном кругу. У другом делу рада разматра се место матичне државе имиграната у њиховим животима у ситуацији

миграције и у њиховим нуклеарним мешовитим породицама. Њихове навике и активности којима су се бавили „тамо“, такође се употребљавају као инструмент за описивање дела њихове социјалне и емоционалне адаптације „овде“.

Кључне речи: брачна миграција, друштвена адаптација, локални језик, кућне посете, узајамно присуство

Introduction

When it comes to marital migration, the decision to marry outside the country of origin predetermines changing residence for one of the partners. However, in some cases, the marriage is the intended aim and the migration is the means for achieving it. Whereas in others, leaving of the homeland is a result of ongoing intimate relationship. The former suggests arranged marriages (including the so-called ‘mail-order brides’) with the help of intermediary or international matchmaking agencies, where migrants (mostly women) aim to improve their financial situation and to achieve better living conditions by marrying wealthy(ier) partners abroad (Robinson 2007; Timmerman, Wets 2011; Ricordeau 2018). The second type involves casual personal face-to-face or on-line acquaintances with no (obvious) preliminary aspiration for marriage and/or migration. The current study examines namely the latter, using as an example two mixed couples: the partners of the first met in a work-related Facebook group and of the second – in person.

This article deals with some specifics of the social and emotional adaptation of the two foreign partners (the husbands) in the receiving country – Bulgaria. The main goal is to present different aspects of their everyday life, socialisation and professional development abroad while still being close to their roots. Since marriage with a local is a crucial factor for this multi-layered process, the role of their Bulgarian wives is also taken into account. One of the main focuses of the study is defined by the immigrants’ life outside of their usual native linguistic environment and by being a part of bilingual families. In general, language is essential for basic and more specific communication through which people “construct shared knowledge of each other’s lives and their relationships with one another” (Cheal 2002, 12), as well as they “experience the social world and engage with others” (Eicker 2017, 46). Therefore, there are several aspects of the immigrants’ lives referring to the establishment of linguistic manner of communication on a daily basis.

First, there is the language situation within the home, defined by a couple of factors – the negotiation of a language(s) between the two spouses (see Piller 2002), the role of both parents’ mother tongues in the upbringing of the offspring and the personal strife and need of the immigrant for acquiring the local language. Another aspect is the communication within the extended family – the own kin suggests the usage of the native language, and the contacts with the in-laws require Bulgarian, but also ‘all possible linguistic means’ (like mixing of languages, including the intermediation of the local partner). Second, the linguistic behaviour of the immigrants outside of the home refers to the preferred and avoided languages. Their examination could help understanding not only the foreigners’ manner of commu-

nication within the ‘new’ social circle (consisting of locals, as well as compatriots), but also the attitudes of the acquaintances and friends towards the two men. Third, there is the linguistic situation within the professional environment of the immigrants. Yuxin and Ours (2015) and Eicker (2017) argue that not knowing the local language can prevent foreigners from finding skilled and well-paid jobs, however, the statement cannot be referred to as ubiquitous. For example, there are expats who not only are employees in international companies, but also work with language(s) considered international, such as English, French, and German. The latter also refers to the two husbands in the focus of the current article, having in mind the sphere of their professional development.

Another major aspect of the adaptation in migration is the way the foreigners deal with distance and adjust to a ‘new’ lifestyle abroad. Ever since both of them have settled ‘here’, the information and communications technologies have been developing rapidly, thus providing them with many tools for staying in touch with their family and friends in the native country and being virtually co-present with them (Urry 2000; 2002; Baldassar 2008). The travels to the homeland, however, are essential for maintaining immediate face-to-face and ‘body-to-body’ communication with the relatives, allowing them to ‘read’ each other’s minds (Urry 2003, 163–164). This helps the migrants to ‘face the place’, to be physically co-present in their homelands and the birth family homes, which also enables them to ‘face the moment’ by being ‘there’ and by participating in some special events or everyday activities with family and friends (Boden & Molotch 1994; Urry 2002; Mason 2004, 422).

Visiting the ‘other’ country has its significance for the Bulgarian wives and their in-laws, too, as it allows them “to build up a history of having known each other over time, and to acquire mutual and shared knowledge of each other... sustained in between times in more virtual ways, over distance” (Mason 2004, 424). Even though the main aim for these visits is to establish and preserve the personal relationship with the relatives, some aspiration for (re-) discovering the historical and cultural heritage of the ‘other’ homeland is also an important part of the overall experience (cf. Stephenson 2002, 391, 393; Lopez 2017, 158–159). Later on, when they return ‘here’, recollections of the meetings and the events ‘there’ turn into both carriers and triggers of memories for emotional encounters (Svašek 2008, 218). At the same time, these travels as well as the activities the migrants/couples engage in are indicative of their lifestyle in general, on the one hand, and on the other, of the differences between the social environments the migrants dwell within in both places. To illustrate this better, the purposes, intensity and some specificities of the visits, as well as the partners’ personal motivations will be discussed on the next pages, too.

The current article is based on first-hand ethnographic data, collected through semi-structured in-depth interviews (in English and Bulgarian) with the couples.¹ The conversation with one of the families was conducted on-line via

¹ The research was realised within the scope of the ongoing project *Cultural Adaptation and Inte-*

Facebook and with the other – in person in their family home (both manners were chosen by the interlocutors as the most suitable for them). One of the couples was found through a contact of another interviewee of mine, and the other family – via the intermediation of a common acquaintance.

The term ‘mixed’, used throughout the whole text, is considered as unifying in terms of bicultural and bilingual², as well as cross-national. The latter, according to Cottrell (1990, 152) encompasses marriages between external partners where the two of them keep their birth citizenship and maintain connection with their native country, regardless of the place of residence. This refers to both of the immigrants considered in the research. For the purposes of this article, I chose to present the two cases in a comparative perspective, therefore, both common and distinctive features could be found between the two foreign partners and the mixed couples in general.

The couples³

The circumstances of partners’ introduction in both families defer significantly from one another and so does the initial development of their relationships. The *first couple* is of Eva (b. 1987) from Bulgaria and Mohamed (b. 1987) from Egypt. They met in a Facebook group while participating in a common international IT on-line course in 2013. Over time, they started exchanging personal messages and conducting audio(-video) calls via Viber several times a day for a six-month period. This daily virtual communication allowed them to just talk and exchange information concerning ‘nothing in particular’, but also to discuss important topics and issues (Wilding 2006, 131), and in their case – to get to know each other and even make plans for their future together. However, at a certain point Mohamed invited Eva to Cairo, the city he lived and worked at that time. The visit lasted two weeks. A year after they met on-line and six months after they faced each other in person, they made the relationship official during Mohamed’s first visit to Bulgaria, at the end of 2013.

The foreign partner of the *second couple* is of Filipino descent. At the time of their first meeting, Maya (b. 1975) had been working as an English professor in a Chinese university for two years and Jonah (b. 1984) had been studying IT in Dumaguete City, Negros Island, the place of residence of him and his family. Unlike the Bulgarian-Egyptian couple, they did not meet from distance under professional circumstances, but were introduced in person by a colleague of Maya, while on a vacation in the Philippines. In the next year (2005), Jonah took a teaching position in the same university in China. After a year of dating while living in the cam-

gration of Immigrants in Bulgaria (ДН 20/8), supported by the National Science Fund of Bulgaria.

² One of the couples are also bi-religious, however, this does not refer to the topic of the article.

³ The names used in the text are fictional. They are chosen among names typical for the respective culture, but do not correspond with the interlocutors’ birth names.

pus, the couple made the decision to get married and for that matter they did not try to renew their employment contracts, but moved to Bulgaria.

Although Jonah and Maya were living abroad when the relationship started, being outside their usual cultural and linguistic surroundings, they did not find themselves in an extraordinary situation. As clarified during our conversation, she had been there for long enough to find a suitable social environment for herself, and for him the Chinese culture was not unfamiliar or unusual. Most of all, they created a daily routine for themselves, seeing each other and communicating face-to-face every day, which enabled them, as Urry (2003, 163) claims, to “sense directly their overall response”. While for Mohamed and Eva, who throughout the first year of their relationship were living not only apart from each other, but also away, the ‘virtual co-presence’ was such a manner of overcoming the feeling of distance between the partners (Baldassar 2008, 252). Hence, although the initial stage of both couples’ relationships evolved differently, they reached one and the same decision for their future together. Both got married ‘here’ and had small weddings, without any rituals typical for any of the cultures, and without wedding receptions. In both cases, the decision for taking their relationship to a next level was provoked by the desire of all partners to ensure the foreigners’ stay in the country, so they would be able to ‘feel and function like a family’, as Mahler (2001, 584) states. At the time the research was conducted, Eva and Mohamed had no children and Maya and Jonah had two boys (b. 2007 and 2010).

The place of residence

The families reside in their own apartments in the wives’ birth places. Respectively, the Bulgarian-Egyptian is in the country’s capital Sofia, and the Bulgarian-Filipino – in a smaller town, the administrative centre of a district in Eastern Bulgaria.⁴ In the narratives, the reasons for choosing the place for dwelling were outlined as both practical, concerning partners’ future personal and professional development, and emotional, coming to loved-ones.

Mohamed and Eva shared it took them a while to think over which of the native countries would be more suitable for them to settle down. At the time of their introduction, both of them had stable jobs – Eva was a banker and Mohamed worked in the IT sector – professions which they practice till today. The professional development of both of them was pointed as one of the two main motives for choosing Bulgaria as the place of residence.

It was easier for me to come [here] and find a job [...] I can work anywhere [...] For Eva, coming to Egypt and finding a job in a bank without Arabic would [have] be[en] harder.

The second reason, which seemed to facilitate the final decision, was much more personal. It derived from Eva’s close relationship with her mother:

⁴ The exact location will not be specified, since I believe this would make Jonah and his family too recognizable.

[for me] it was harder, since I am an only child [...] it used to be just the two of us [...] if I need[ed] to move, she would [have] stay[ed] all alone.

Eva was trying to avoid worrying her mother by leaving, and most importantly, she felt morally obliged to remain near and to take care of her not only in case of need, but also on a daily basis (see Baldassar 2014, 2). However, this situation seems to have suited the foreign partner, who after the marriage, at the beginning of 2014, left his job in Egypt and moved to Sofia.

The partners in the Bulgarian-Filipino couple found themselves abroad when a decision for their settlement was to be made. Therefore, China was one of the two considered options, however, allegedly it was never really a favourite. The reason for that was mostly practical (but also a bit emotional in perspective) – “[We] had one-year contracts and respectively [our] visas used to be renewed each year”. The instability related to their professional life drew the attention to the possible future inconveniences, when the partners would have had responsibilities for their children, not just themselves. Contrary to the first case, Jonah and Maya considered only one of the native countries as a possible settlement destination and the Philippines was not one of them. A reason was not directly stated, but some circumstantial indications could be found in the narrative. At that time, Bulgaria was considered as more perspective in comparison to the ‘other’ country, given that it was about to enter the European Union (on the 1st of January 2007). However, it also became clear that back then the couple accepted Bulgaria as a temporal dwelling destination, from where they could find another (a better one) to settle down in the foreseeable future: “We did not intend to live here [...] do not know where, but just not here”. By choosing ‘international’ names for both of their children they have reinforced this intention, though it has not been realized yet. At first, staying ‘here’ was regarded as a compromise, a decision which Maya took harder than Jonah. However, in a few years the spouses were able to embrace their lives and found a way to adapt to the socio-cultural environment.

Although the couples had their own motives for choosing the country to settle down, defined by their specific needs and plans for the future, both of them have considered moving abroad. In this respect, Bulgaria has been the place of residence and professional development, but has never been perceived as the final destination. Mohamed and Eva do not rule out the possibility to go ‘somewhere else’ in Europe, but not in Egypt. Jonah and Maya, on the other hand, have occasionally been considering the Philippines as a possible future (temporal) destination, since “especially now, the country is [economically] developing at a fast pace”. These considerations are provoked by the quest for new experiences (for the Bulgarian-Egyptian couple) and the desire for better living conditions in general (for the Bulgarian-Filipino family).

Language and social adaptation

Both Mohamed and Jonah have established specific linguistic models within their households, the extended family, their social circle and the work environ-

ment. However, these manners for communication could be estimated as more or less developing with the time and influenced by the particular situation. In both cases the foreigners (and their wives) have multilingual behaviour. Despite the fact that Bulgaria is the place of residence, Bulgarian is not recognized as the predominant language for communication by any of the families.

Even though English is not the mother tongue of either of the partners of the *Bulgarian-Egyptian couple*, it has been established as the main one from the very beginning of their relationship. The choice was claimed to be ‘natural’, being the only common language between the spouses. In this respect, they use it not only within the household, but also outside.

There are several factors facilitating this dominance, regardless of the fact that Mohamed has been studying Bulgarian⁵ ever since he moved to the country. At first, the learning process took place only at home, where his ‘teacher’ was Eva, however, its usage was rather sporadic than a practice. As Piller (2002, 137–142) argues, the linguistic habit the partners have established at the beginning of their communication could hardly be changed.

Sometimes at home we say, ‘lets speak Bulgarian, because I should learn Bulgarian’, we start to speak for 5 – 10 sentences and then [we switch] to English.

Therefore, three years later, he started attending language courses, trying to channel the rather passive knowledge he had acquired by then. Nevertheless, Mohamed estimates mastering the local language as significant for his overall adaptation within the place of residence, his work environment as an employee in an international IT company, does not facilitate the usage of Bulgarian, but requires English only. Then, there is also his personal (and the couple’s in general) social circle. When he communicates face-to-face with friends and acquaintances of Arabic origin, the conversations are carried out in their native language.⁶ However, there are situations of on-line communication with ‘non-typical’ linguistic manner. ‘It is funny that when we text each other on Facebook and WhatsApp we use English, I do not know why, it is weird [laughter]’. Which brings us back to the previously mentioned factor – the linguistic situation within the work environment – for many of them it is in English and its usage has turned into a habit even between compatriots.

Along with that, there is another group of friends, important for Mohamed’s socio-linguistic adaptation. It consists of Bulgarians, many of whom he knows through his wife. Although such a group should predispose the usage of Bulgarian, English, once again, is pointed as the preferable language in their conversations. However, there is this one friend whose linguistic behaviour defers from the others’.

⁵ Eva does not study Arabic purposefully, she knows and uses a few words and sentences, acquired with the help of her husband. Although she claims a certain interest towards the language, she also notes it has not become a priority for her, yet.

⁶ When Eva or others, not mastering the language are not present.

He almost exclusively speaks to me in Bulgarian, he speaks in slang [...] it is difficult for me to understand him [...] I even started to accept this, I started to speak to him [in Bulgarian], I make mistakes, but he corrects me.

Obviously, finding himself in a consistent linguistic situation, even one that does not give much of a choice, may activate freer verbal usage of Bulgarian. In this respect, there is to it and his attempts with Eva's mother which have been difficult since she "speaks Russian, a bit of French and a bit of German" and Mohamed does not. Therefore, their conversations (especially during the first years of his stay) have been either laconic using 'some' English, or through the intermediation of Eva. So, a possible strife for major communication independence could be a motivation for better mastering of Bulgarian (at least verbal).

The linguistic situation of the *Bulgarian-Filipino couple* is quite different, even though English is the main language for communication, as well. Its place within the family is more fundamental, since it is one of Jonah's mother tongues and Maya, being a philologist in English, recognizes the mastering of the language as an important factor for one's self development, especially considering the children. Therefore, since the place of residence predisposes the acquisition of Bulgarian anyway, both parents initially stressed on the 'other' mother tongue in the family, which turned out to be crucial for the linguistic choice within the household. Therefore, having in mind other bilingual couples in my research, Jonah and Maya made an unconventional decision giving priority to the non-local language.

It was important [for us] that the children speak English [...] that is why their language skills in Bulgarian were put on the second place within the household [...] There was this kind of division – at home we spoke only English, outside – only Bulgarian, we never mixed them.

The parents had made up their minds even before the birth of their first son. According to them, the key to acquiring both native languages was the consistency in keeping their usage separate. Otherwise, as Hamers and Blanc (2000, 62) claim, "mixed context... will induce confusion and interference" with the children. This manner of communication was strictly followed by both parents in the rearing of their two boys (cf. Piller 2002, 257–259).

The practice has altered a bit when the older son started school,⁷ which inevitably led to more intense communication in Bulgarian (having in mind the schooling program in Bulgarian and the enhanced Bulgarian social environment). Afterwards, in the last a couple of years, the communication in Maya's native language was 'allowed' at home. However, it has been used irregularly, without having the equality of one of the mother tongues within the family and the priority of the official local language. The reason for that derives from the initial manner of

⁷ The children were born about three years apart from each other, so, the practice was followed until they were respectively seven-eight and five-six years old.

communication set by the parents. The children have better acquired English⁸ spending most of their time (in this period of their growing-up) with their parents, having the chance to learn and practice Bulgarian only with their grandparents and in the kindergarten. As a result, they have greater confidence in and prefer the usage of English which the parents estimate as a proof of achieving their initial goal and as an undeniable positive for their future development (see Piller 2002, 251–255; Pileva 2018, 225).

On the other hand, there is Jonah, for whom this situation has a dual meaning. He was able not only to teach his children to one of his native languages, but also to practice it daily within the family.⁹ However, this has not been in favour of his own linguistic adaptation to the country of residence. Having the comfort within the household, he has not found the need to make extra efforts in speaking Bulgarian. His knowledge rather passive, has not been acquired in a language course since he has never attended one, but is mostly picked up from his surroundings. Even though he understands ‘most of it’, the communication with his in-laws, for example, is not completely independent as it is difficult for him to speak in Bulgarian and they do not know English. In this situation, similarly to Mohamed and Eva’s case, some mediation in the translation is needed. However, this was not reported to be the case in general with the rest of the Bulgarian kin who use English freely.

As far as it goes to Jonah’s work environment, English once again is the dominant language. For twelve years he has changed two types of jobs and a couple of employers. Although he used to have a teaching position in China, he has never looked for similar work development in Bulgaria. For the first three years of his stay, Jonah was working seasonally in one of the seaside resorts. Led by his own interest towards cooking, the preferred position by him was as a chef in a hotel restaurant. At the same time, this was a job he could do without any diplomas or previous professional experience in the field. Considering the fact that at that time his Bulgarian language was scarce, he communicated with his colleagues and supervisors mainly in English. Afterwards, he turned to another professional development, which resonated to his education, by becoming a computer designer in international IT companies. Most importantly, he began working full-time from home. This new situation facilitated the dominance of English as the language used daily by him and also narrowed down his social contacts within the place of residence, thus making mastering of Bulgarian even less essential.

⁸ Following the Finnish linguist Tove Skutnabb-Kangas’ ([1984] 2007, 18) statement, it is the first learned, best known and most used language by the children in the family. The proclamation considers the extent to which the offspring (since infant age) is being exposed to a certain spoken language(s) on daily basis.

⁹ This does not refer to the Cebuano language, also native to Jonah, which he uses only for intra-ethnic communication, including his birth family in the Philippines. Considered as ‘useless’ in his present living region, he has never spoken it before his children and wife and does not intend to in the future.

In general, Jonah's social circle is quite small and most importantly, it is not in favour of his language acquisition in any way. On the one hand, although his closest friend is of Bulgarian descent, the communication between them is conducted in English. Instead of aiming to verbally improve his linguistic knowledge in the local language, Jonah prefers to make himself comfortable leaning on the well-known native language which almost everyone around him use well enough. On the other hand, it should be noted that the residence in a relatively small town may make it difficult for a foreigner to find other compatriots and to become a part of an immigrant community. Even though the family is acquainted with several other Bulgarian–Filipino couples living in the vicinity, the communication between them is too occasional, since all other migrants are women and it is difficult for them and Jonah to find variety of common topics and reasons to get together more often. Nevertheless, whenever they get in touch with each other they speak in English only. This is because of the different local Filipino dialects native to each of them and because it is easier for their Bulgarian partners to participate in the conversations, too.

As it became clear, both migrants have more or less solid passive knowledge of Bulgarian (mostly verbal, having bigger difficulties in reading and writing). Without some external (such as the family environment and the social circle) or internal (such as their own inner motivation) push-pull factors, however, none of them would be able to put their linguistic knowledge into use entirely. Although Jonah has been living in the country for a longer period of time, it seems like he uses Bulgarian less often than Mohamed does. There are several reasons for this situation – Jonah not only has a very limited social circle, but also his household surroundings are not linguistically predisposing for acquiring and practicing Bulgarian in general. At the same time, Mohamed has at least two people close to him who more (one of his friends) or less (his wife) regularly communicate with him in the local language. It should be also pointed out that so far neither of the migrants have found themselves in an extremely difficult linguistic situation, requiring the obligatory usage of Bulgarian.¹⁰ In this respect, not having mastered the official language of the country of residence has not affected immigrants' opportunities to find jobs in any way. On the contrary, the international IT companies Mohamed and Jonah have been working for years now, do not require the command of Bulgarian, but – the proficiency of English.

As far as the usage of the latter within the household is concerned, in order for the couples to communicate properly, all partners need to master the language on a level good enough, not only for (simple) daily conversations, but also for conducting debates and even handling conflicts. The *Bulgarian-Filipino* couple's proficiency in English is presumed by partners' origin and professional development. Jonah grew up acquiring the language as one of his mother tongues, practicing it all

¹⁰ A specific exception of this statement is the communication with the state and local administration, however, these cases have not been frequent (enough) during the years, so to stimulate the mastering of Bulgarian, and moreover in these situations the migrants have the linguistic support of their wives.

his life under different circumstances, and Maya studied it professionally, building her entire career on teaching it at Universities and International Colleges in Bulgaria and China. In regard to the *Bulgarian-Egyptian* couple, English is the second language, subsequently acquired as a foreign one.¹¹ Moreover, neither Mohamed, nor Eva had used it verbally as consistently before they got in touch with each other, as they do afterwards. However, they understand each other entirely communicating in English almost exclusively. In this respect, neither the migrant husbands, nor the Bulgarian wives, regard the main usage of English as a disadvantage of their relationship. Quite the opposite – they even aim at it. This only reinforces the lack of motivation for the foreigners to learn their wives' mother tongue and diminishes its possible necessity in the future.

Adaptation in motion

The way these two immigrants deal with the distance from their relatives and their birth place in general, is also a part of their adaptation to the country of residence. In this respect, there are tangible and intangible manners (through conveyance of goods and object of sentimental meaning), as well as communication from distance (audio/video calls and exchanging of messages through on-line communication tools) and personal meetings. However, the focus of this section is the physical co-presence 'there'. The visits to the husbands' native countries (the purposes, frequency, planning, activities etc.) affect more or less Mohamed and Jonah's lifestyle, and vice versa. The travels, on the one hand, could be accepted as physical and emotional journeys back to both migrants' birth families and ethno-cultural roots (see Nguyen & King 2002, 221; Stephenson 2002, 392), giving them the opportunity to be "literally seeing, being co-present" (Mason 2004, 424) with their loved-ones living abroad. On the other, the cultural origin of the immigrants becomes a sensible part of the mixed couples' background, which has a reflection on both Eva and Maya's curiosity towards the 'other' country. These travels, however, are inevitably influenced by various social and economic, as well as personal circumstances.

The visits to Egypt of the *Bulgarian-Egyptian couple* could be regarded as vacation travels, since they usually take place in accordance with the partners' annual leave from work with a tendency to establish some relative frequency – every (other) year. They are not provoked by extraordinary circumstances or the participation in special events, therefore, are not burdened with the execution of any kind of specific socio-cultural rituals. These travels, entirely planned by Mohamed and Eva, aim to serve two main purposes in which each partner has a role to play.

The first derives from their emotional attitudes and is related to 'there' – the migrant's longing for his relatives and birth place, as well as his wife's desire to get to know her in-laws. In this sense, the motives are somewhere in-between the so

¹¹ Piller (2000, 75–104) distinguishes the roles of the first (L1) and the second (L2) languages used for communication between the partners of bilingual couples.

called ‘routine visits’ (“staying in touch, maintaining family”) and ‘special visits’ (“ease the heartache”), as defined by Baldassar, Baldock and Wilding (2007, 139–140). Therefore, on the one hand, the essence of these travels is to maintain the palpable emotional and physical connection between Mohamed and his parents, siblings (and friends) by spending quality time with them, and ‘just’ being at home. These meetings and the stays in the parental house are (in)tangible indicators of the migrant’s past life in the native country and his preserved family ties. At the same time, the visits allow Eva and her in-laws to create a face-to-face relationship, to acquire some personal impressions and to create memories of each other, as she claims, “Every time we go, I feel like I am going home”. Ever since their first meeting, however, they really started to get-to-know each other, to ‘see’ each other and to conduct conversations about things that excite them all.

The physical co-presence engenders intimacy between the actors (Urry 2003, 164), facilitating the setting of a certain routine anticipated in the future visits, such as the debates between the daughter- and the father-in-law concerning religions and rituals. Sometimes ‘here’ memories of these gatherings and common events are being called to mind as times well-spent. Hence, the establishment of more personal and complex relationship brings emotional comfort to every member of the extended family.¹² On the one hand, this enhances Eva’s desire and motivation for the realization of such family visits. On the other, the travels, the face-to-face communication and the good relationship between his wife and parents facilitates Mohamed’s emotional adaptation in migration. First, by creating relatively balanced presence in his two homes – ‘here’ the new one and ‘there’ the native place, and second, by finding comfort in the mutual acceptance and understanding within the extended family.

The second purpose follows from Mohamed’s own curiosity about the history and cultural heritage of the homeland, as well as his wife’s interest towards the ‘other’ culture, history and nature. These desires are being satisfied by self-organised tours around the country. For Mohamed and Eva visiting different touristic sites in Egypt is a well-established practice, showing their preferred types of experience – sightseeing and discovering (new) sensations (like sand boarding), and places (like Alexandria). The consistency and the pure touristic objectives allow the partners to plan ahead: “Next time we plan to go to Luxor and Aswan because of the monuments and the Arabian artefacts”. Therefore, for Mohamed these tours are a way to introduce his foreign wife to the ethno-cultural and historical diversity of his native country, while he discovers pieces of it himself. However, most importantly, the travels leave a trace in the minds of both partners, the experiences give them joy not only at the time of the events, but also afterwards, when they return to their everyday life ‘here’.

¹² Including Eva’s mother, who at first had some reservations towards Mohamed’s origin (as the different religious affiliation causes some fear within the parents, see Rodriguez-Garcia, Solana-Solana, Lubbers 2016, 525–534). Her perceptions has changed for the better, firstly, due to her personal interactions with the son-in-law, secondly, thanks to the relationship her daughter has built with his relatives.

Generally, touring shows perception of the couple for leisure and their love for travels, a practice which they also have established in Bulgaria. The short trips they organize for themselves, heading to different natural, cultural and historic sites,¹³ have the same meaning as the travels around Egypt, but the partners' roles are turned. However, for Mohamed they are mostly significant for getting to know the country of residence, meeting different people and getting acquainted with some of the ethno-cultural specificities that more or less have become a part of their life 'here'.

Even though the main aim of the travels of the *Bulgarian-Filipino couple* is spending time with the Filipino relatives, each of the visits has its specific reasons. All of them are defined by the (lack of) travel opportunities and some important aspects of the initial stages of the mixed couple's life together. The trips have been irregular and the configuration of the travellers varied. From 2006 until 2019 there were only three visits – in one of them Jonah was completely alone. Two of the travels took place in the first years of their relationship (2006, 2008) and the last – ten years later. Therefore, unlike Mohamed and Eva's trips, they cannot be classified as vacation visits. In one way or the other, the motivations and obstacles behind each of them have relevance to Jonah's adaptation in migration.

Contrary to the first case, Maya was introduced to Jonah's family and a great part of his relatives before the wedding, in 2006 while still living in China: "There was this family gathering, all of them were there, they were celebrating something. His sister, parents, basically all of his aunts and uncles were there". At that time, the partners had been knowing each other for two years and had already made the decision to move to Bulgaria in order to get married and have children. In this respect, the first visit to the 'other' country as a couple was mostly essential for Maya meeting the Filipino kin. This way the future relatives by marriage were able to set the foundation of their personal communication which has continued until this day, though from distance. The first impressions of one another the actors had acquired without the means of mediation (by Jonah or communicational tools), the absence of language barrier allowed them to express their thoughts freely avoiding misunderstandings.

The next and so far the last family visit had a very special meaning for all actors – the mixed couple and Jonah's relatives. It was about a year after the birth of their first child and the aim was the introduction of the new family member to the father's kin. This allowed the grandparents and the aunt to be physically co-present for the boy, feeling him through "all the five senses" (Baldassar 2008, 282). Although having just a couple of weeks and only this one time together, the Filipino kin was able to create memories with the little boy which they have preserved over time and distance. However, the stay was of no real significance for the child, since he was a baby and has no memories of either the visit or the interaction with his relatives, let alone experienced the country and the culture in any way himself.

¹³ Veliko Tarnovo, Etara, the Rocks of Belogradchik, the Seven Rila lakes, etc.

On the other hand, the stay was combined with some activities of more practical importance for Jonah, who remained ‘there’ for a few more months after the departure of his wife and son. It was due to the arrangement of some papers and the graduation from a professional course. In a way his solo stay could be classified as ‘routine’, referring to the work-related part of the definition given by Baldassar, Baldock and Wilding (2007, 140). The activities Jonah was engaged in were of importance for his future professional development and overall settlement in Bulgaria. However, though it also was among the main purposes of this particular visit, the establishment of emotional personal connection between the kin and the new-born member of the extended family defined the stay in general.

Ten years later, in the summer of 2018, Jonah’s solo travel was entirely about sustaining the family, ‘reviving’ the personal face-to-face connection between him and his relatives (and friends) ‘there’. Being alone allowed him to give them all his undivided attention, and to receive theirs. During the couple of weeks stay, he had the opportunity to spend some quality time with the people he grew up with – his childhood friends and many cousins, consisting the social circle he prefers. The activities Jonah engaged in helped him to ‘go back’ to his life before the migration, giving him the feeling of being at home (see Rapport, & Dawson 1998, 9). The importance of meeting family members and long-time friends was also expressed by many photographs from this last trip, published on his social media profile.

Among the activities during the family trips are some tours around the country. However, unlike Mohamed and Eva, for whom traveling ‘here’ and ‘there’ is a usual way of spending time together, for Jonah and Maya they prove to be an exception. For example, their trips ‘here’ are rather limited to the close vicinity of the district they occupy and the adjacent one. Two reasons were stated for that matter – the partner’s busy work schedules and Maya’s general reluctance for touring and sightseeing, “I have never even travelled around Europe [...] I do not feel like going around and looking at castles and galleries”. Therefore, touring the Philippines was not a purpose for their visits, but more of a side activity. For Maya it was not ‘just’ a way to experience the country and the local culture, it was described as “the best vacation ever” during which the couple was able to visit different cultural and natural sites. Her detailed description of the places (islands, jungles, ethno villages etc.) and the activities (dolphin watching, camping on the beach) are another confirmation of her positive perception of the ‘other’ country and experiencing it. Among the recollections, the beach was outlined as a preferred and a special place for the partners (for Jonah more than Maya), since they both grew up near it. While ‘here’ it is a place for sunbathing, a usual practice for Maya and her sons and disliked by Jonah, ‘there’ it is a spot for social events and gatherings. As described, ‘Bringing lots of food, drinks, guitars, hammocks and making picnics in the shades’, a shared experience along with family and friends, a preferred way for Jonah (and Maya) to spend the free time while in Dumaguete. Hence, the beach and the gatherings are among the places and events the migrant ‘faces’ when visiting the Philippines. However, it is not a typical activity for Jonah in Bulgaria, since, on the one hand, the beaches ‘here are different’ from the ones he grew up with, on the other, he does not have the close social circle to spend time with the way he does

‘there’. Therefore, the memories for these experiences are among the most cherished ones (and looked for) throughout the years by both partners, and the stories about them are narrated with the greatest enthusiasm.

However, for making trips back home, migrants and their spouses need to deal with time and financial means, and to be able to intertwine the direct connection with the relatives living in the homeland with their lifestyle ‘here’. In this respect, the travels to Egypt have no obvious obstacles, they do not require visas or any kind of preceding paperwork. Despite the fact that there are no direct flights from Sofia to Cairo, those with only one change (in different cities like Athens, Istanbul etc.), mainly taking time between 5 and 9 hours, are the most comfortable for the couple. Even though the travel expenses vary greatly – from 700 to 1800 leva (330–900 euros), there are quite affordable prices for Mohamed and Eva, allowing them to make their trips together. As for Jonah and his family, visiting the Philippines from Bulgaria is significantly more difficult, because of the huge geographical distance between the two countries and the accompanying conventions. So far, they have chosen a combined way of travel – taking a bus to Istanbul and then a flight to Dumaguete. Traveling with a bus makes the trip a bit less expensive, but prolongs the duration (about 12 hours in each direction) and since there are no direct flights, the two changes in Abu Dhabi and Manila add between 21 and 56 more hours in a direction. Along with the long journey, the travel expenses for a family of four may reach up to 10 000 lv (about 5 000 euros) and more (when overnight stays are included).

Some concluding thoughts

As it turns out, having in mind these two cases – Mohamed and Jonah’s personal and professional realisation ‘here’ – the time spent residing in a foreign country proves to be not significantly essential for the extent of adaptation, especially referring to the acquisition of the local language. First of all, within their households they have established a linguistic approach found appropriate and sought by every member of the nuclear families. This, however, means that the family environment does not encourage the acquisition and usage of the majority language. Though there are attempts for enhanced bilingual communication between the partners in both couples, including ‘any’ Bulgarian, they are not regular enough for the establishment of a pattern. The initial linguistic ‘habit’ turns out to be a major obstacle for the determination of clear and constant rules for the better command of the mother tongue of the Bulgarian spouses. This refers especially to Jonah’s family. The children, instead of ‘pushing’ him to learn the local language in order to better communicate with them, become a factor facilitating the usage of his own mother tongue, drastically diminishing his motivation for mastering Bulgarian.

While in both cases the family linguistic environment is quite similar, Mohamed’s social circle is an advantage to his multiple language usage as well as the acquisition of Bulgarian. On the one hand, it is so thanks to its linguistic diversity (Bulgarians, Arabs, people from different European countries), on the other, there is the active social life the couple has been leading from the very beginning of their

marriage. The spouses prefer to spend their free time outside, in the company of their friends, celebrating feasts together, exchanging visits and being active in sports and tourism. This lifestyle predisposes the development of Mohamed's personal need to be more independent when travelling around Bulgaria and conducting conversations with locals. While Jonah and Maya prefer the comfort of their home and do not have a common circle of friends. In general, rarely do they spend time outside together, engaging in different activities and interacting with people of different origin. When they do so, the usage of Bulgarian is mostly avoided, since Jonah (supported by Maya) seeks the comfort of English. Therefore, his own curiosity and desire for developing his language skills are once again severely limited. Nevertheless, this does not seem to bother neither of them, nor their children and extended family, so as no indications for any kind of social difficulties have been reported.

Following Rudiger and Spencer's (2003, 23) statement that 'integration into the labour market is a key element of the overall process of inclusion' and having in mind that Mohamed and Jonah's jobs correspond to their educational qualifications and provides them with financial stability, both of them could be considered successfully professionally adapted to the country of residence. In this respect, Yuxin and Ours (2015) and Eicker's (2017) claim about the language barriers and the finding of well-paid jobs is completely untrue for the two considered cases, since the sphere in which the migrants have been developing professionally not only does not require command of Bulgarian, but also demands and encourages usage of English. The linguistic situation in their work environment is more than facilitating for both of them, since it spares them the extra efforts for learning the local language (especially in Jonah's case). In general, English seems to be an 'alternative' to Bulgarian, not only for the labour market, but also for the household and social environment.

Throughout the years of marriage, Mohamed and Eva have managed to take advantage of the opportunities to travel to the 'other' country and to engage in different activities, incorporating these into their lifestyle as a couple. Therefore, Mohamed has established a more *mobile* type of adaptation in migration with the support and the active participation of his wife. The certainty that he can always go back (when his and Eva's work schedules allow it) gives him a sense of certainty that he can be physically co-present for his relatives even for a little while. The intentions of the couple for keeping viable this kind of direct connection with the Egyptian kin and the country are more than adamant, considering they have already arranged their next travel. Not just that, but the partners have expressed their intentions of taking Eva's mother to Egypt in the near future, for meeting the relatives and getting-to-know the local culture. This shows desire for deepening and strengthening the ties within the extended family and mixed couple's physical co-presence in the 'other' country. Having in mind the immigrant and his wife's perception of the visits, this case confirms Urry's theory (2002, 258) that the meaning and the need for travels will not be soon substituted by virtual co-presence.

For Jonah the visits are irregular, leaving him, his family and relatives in the Philippines insecure for the time of their next meeting, due to the several cir-

cumstances described above. However, there are some intentions for a family trip in the near future, but the couple has not made any plans or arrangements, yet. In this respect, the virtual co-presence through on-line conversations and messages, shared photos and videos concerning interesting and important events, or just everyday activities, has greater importance for Jonah, Maya, their children and the Filipino kin (see Baldassar 2008, 256–257; Svašek 2010, 868). The sporadic visits and the couples' lifestyle 'here', however, also show their not-so-mobile behaviour, referring to a more *settled* type of adaptation in migration for Jonah.

References

- Baldassar, Loretta, 2008. "Missing Kin and Longing to be Together: Emotions and the Construction of Co-presence in Transnational Relationships." *Journal of Intercultural Studies* 29 (3): 247–266.
- Baldassar, Loretta, Cora Baldock & Raelene Wilding. 2007. *Families Caring Across Borders: Migration, Ageing and Transnational Caregiving*. Palgrave MacMillan.
- Baldassar, Loretta. 2014. "Guilty Feelings and the Guilt Trip: Emotions and Motivation in Migration and Transnational Caregiving." *Emotion, Space and Society* 16: 1–9.
- Boden, Deirdre & Harvey Molotch. 1994. "The Compulsion to Proximity." In *Nowhere: Space, Time and Modernity*, ed. Friedland, Roger and Deirdre Boden, 257–286. Berkeley: University of California Press.
- Cheal, David. 2002. *Sociology of Family Life*. New York: Palgrave.
- Cottrell, Ann. 1990. "Cross-national Marriages: A Review of the Literature." *Journal of Comparative Family Studies* 21 (2): 151–169.
- Eicker, Sharlie. 2017. *Marriage Migrants: American Women Navigating Immigration and Intercultural Marriage*. Master Thesis.
- Hamers, Josiane & Michel Blanc. 2000. *Bilingualism and Bilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lopez, Nakamura. 2017. *Mixed Family Life in the UK. An Ethnographic Study of Japanese-British Families*. Cham: Springer.
- Mahler, Sarah. 2001. "Transnational Relationships. The Struggle to Communicate across Borders." *Identities* 7 (4): 583–619.
- Mason, Jennifer. 2004. "Managing Kinship over Long Distances: The Significance of 'The Visit'." *Social Policy and Society* 3 (4): 421–429.
- Nguyen, Thu Huong & Brian King. 2002. "Migrant Communities and Tourism Consumption: The Case of Vietnamese in Australia." In *Tourism and Migration: New Relationships between Production and Consumption*, eds.

- Williams Allan & Michael Hall, 221–240. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Pileva, Desislava. 2018. “Name and Language as Cultural Markers of (Self-)Identification of Mixed Families’ Offspring.” *Ethnologia Balkanica* 21: 215–232.
- Piller, Ingrid. 2002. *Bilingual Couples Talk: The Discursive Construction of Hybridity*. John Benjamins Publishing Company.
- Rapport, Nigel & Andrew Dawson, ed. 1998. *Migrants of Identity. Perceptions of Home in a World of Movement*. Oxford: Berghahn.
- Ricordeau, Gwenola. 2018. “A Case Study about the Global Policing of Third World Intermarried Women: Filipino Women and Marriage Migration.” *Cadernos Pagu* 51.
http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S010483332017000300305&script=sci_arttext&tlng=en. (Accessed March 21, 2019).
- Robinson, Kathryn. 2007. “Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography.” *Gender, Place and Culture* 14 (4): 483–497.
- Rodriguez-Garcia, Dan, Miguel Solana-Solana & Miranda J. Lubbers. 2016. “Preference and Prejudice: Does Intermarriage Erode Negative Ethno-racial Attitudes between Groups in Spain?” *Ethnicities* 16 (4): 521–554.
- Rudiger, Anja & Sarah Spencer. 2003. *Social Integration of Migrants and Ethnic Minorities. Policies to Combat Discrimination*. <https://www.oecd.org/migration/mig/15516956.pdf> (Accessed February 27, 2019).
- Skutnabb-Kangas, Tove. [1984] 2007. *Bilingualism or not – the Education of Minorities*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Stephenson, Marcus. 2002. “Travelling to the Ancestral Homelands: The Aspirations and Experiences of a UK Caribbean Community.” *Current Issues in Tourism* 5 (5): 378–425.
- Svašek, Maruška. 2008. “Who Cares? Families and Feelings in Movement.” *Journal of Intercultural Studies* 29 (3): 213–230.
- Svašek, Maruška. 2010. “On the Move: Emotions and Human Mobility.” *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (6): 865–880.
- Timmermen, Christiane & Johan Wets. 2011. “Marriage Migration and the Labour Market: The Case of Migrants of Turkish Descent in Belgium.” *Nordic Journal of Migration Research* 1 (2): 69–79.
- Urry, John. 2000. *Sociology Beyond Societies*. London: Routledge.
- Urry, John. 2002. “Mobility and Proximity.” *Sociology* 36 (2): 236–255.
- Urry, John. 2003. “Social Networks, Travel and Talk.” *British Journal of Sociology* 54 (2): 155–175.

Wilding, Raelene. 2006. “Virtual Intimacies? Families Communicating across Transnational Contexts.” *Global Networks* 6 (2): 125–142.

Yuxin, Yao & Jan van Ours. 2015. “Language Skills and Labour Market Performance of Immigrants in the Netherlands.” *Labour Economics* 34: 76–85.

Примљено / Received: 29.1.2019.

Прихваћено / Accepted: 30.9.2019.

Дејан Крстић

Народни музеј Зајечар
dejkrst2@gmail.com

Миграције планинског становништва југоисточне Србије у Зајечар и околину: пример трајних миграција планина–низија*

Миграције планина–низија представљају једну од изразитих карактеристика Балканског полуострва. Овом типу миграција – које су у току последња два века у својој ранијој фази биле претежно сезонске радне, а у каснијој фази добиле трајни карактер – у научној литератури, без обзира на њихову бројност, друштвени значај и значај њихових последица, није посвећена довољна пажња. Сталне миграције овог типа нису чак ни препознате као посебна и важна друштвена појава и научни проблем из разлога што се у великој мери преклапају са миграцијама село–град. У овом раду анализира се један изразит пример сталних миграција планина–низија: миграције становништва из планинских предела југоисточне Србије у град Зајечар и околна села, које су почеле након Првог светског рата, а биле веома интензивне у време социјалистичке индустријализације у периоду од 50-их до 80-их година 20. века. На крају рада издвајају се основне карактеристике овог типа миграција.

Кључне речи: миграције, село, град, планина, низија, урбанизација, идентитет

Migrations of Highlands Inhabitants of Southeast Serbia to Zaječar and its Surroundings: an Example of Permanent Highlands-to-Lowlands Migration

Highlands-to-lowlands migrations are typical of the Balkan peninsula. This type of migration lasted for the last two centuries and in the beginning it was seasonal, comprising mainly workforce, but in later stages it became permanent. However, despite its intensity, social significance and its consequences, it hasn't been observed closely in scientific literature. A permanent migration of this type hasn't even been identified as a distinguished and important social occurrence or as a scientific problem. The reason for this is its coinciding with migrations from the country to cities. This paper analyzes an evident example of permanent highlands-to-lowlands migrations: migrations of highlands inhabitants of southeast Serbia to Zaječar and its surrounding villages, which began after the First World War and intensified

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се реализује на Машинском факултету Универзитета у Нишу, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

significantly from the 50's to the 80's of the 20th century during the socialist industrialization. Main aspects of this type of migration are listed at the end of the paper.

Key words: migrations, village, city, highlands, lowlands, urbanization, identity

Међу различитим облицима миграција, на подручју Балканског полуострва, с обзиром на то да је оно у великој мери планинског рељефа, присутне су и миграције на релацији планина–низија. Током последња два века, када су, због демографских и историјских околности, оне биле посебно интензивне, у ранијој фази биле су углавном сезонске радне, а у каснијој претежно сталне. Овом типу миграција, међутим, у науци није посвећена велика пажња, што није у складу са њиховом бројношћу, друштвеним значајем и последицама¹.

Сезонске миграције планина–низија на Балканском полуострву, које су називане *печалба* или *гурбет* и које су у појединим крајевима имале и масовни карактер, иако никада нису интегрално сагледане, рано су препознате као значајна друштвена појава и научна тема². Са сталним миграцијама планина–низија на овом подручју, међутим, то се није десило. Разлог је у томе што су се оне, поготово у време социјалистичке индустријализације балканских друштава, у многим својим аспектима преклапале са миграцијама село–град. Спорадични подаци о њима у литератури су „утопљени“ у разматрања о миграцијама село–град, које су, пак, предмет више демографских, социолошких, па и етнолошких радова и студија, а такође и монографских публикација о појединим подручјима или насељима. У литератури се скоро по правилу не прави дистинкција између сталних миграција село–град и сталних миграција планина–низија.

Овом приликом ћемо интегрално сагледати и анализирати један изразит пример сталних миграција планина–низија, са циљем маркирања њихових карактеристика и специфичности. Реч је о миграцијама планинског становништва југоисточне Србије у Зајечар и околину. Ове миграције сагледавам углавном на основу сазнања стечених у инсајдерској позицији³, која ми је пружила могућност дуготрајног, континуираног и темељног

¹ Последица ових миграција је, на пример, данас актуелна и веома изражена појава депопулације појединих планинских подручја.

² У литератури, углавном монографског карактера, о појединим подручјима или насељима, спорадично налазимо јасно назначене податке о сезонским миграцијама планина–низија (на пример, у антропогеографским монографијама: Nikolić 1910, 26–31; Nikolić 1912, 41–44; Stanojević 1913, 16–18), своје место нашле су и у интегралним сагледавањима Балканског полуострва (Cvijić 1991, 152–153; Stojanović 1995, 65; 1997, 87), у старијој литератури има и интегралних текстова о њима у вези са појединим микро-подручјима (Petrović 1920; Prvanović 1963a; 1963b), а у новије време имамо и пример њиховог научног реактуелизовања у оквиру савремене антропологије (Hristov 2010a; 2010b).

³ У Зајечару живим од рођења и потомак сам насељеника из планинских крајева.

посматрања њихових последица, као и на основу својих етнолошких теренских записа и других расположивих извора.

*

Зајечар, град у источној Србији, налази се на самом прелазу између планинског и низијског подручја. Јужно и западно од њега простире се централнобалканска планинска зона, која је део великог карпатско-балканског планинског система⁴. Северно и источно од њега пружа се, пак, таласасто побрђе, које представља најзападнији део Доњодунавске плоче, велике равнице око доњег тока реке Дунав. Иако је на самом рубу планинског подручја, Зајечар местом са низијским карактеристикама додатно чини и то што се, са неколико приградских села, налази у такозваној Зајечарској котлини, то јест у равним долинама река Црни и Бели Тимок, које се на његовој периферији спајају и чине реку Тимок, притоку Дунава.

У време отоманске владавине Зајечар је био само веће хришћанско село. Године 1833. подручје данашње источне Србије присаједињено је Кнежевини Србији, а српско-турска државна граница постављена је десетак километара од Зајечара⁵. Због свог географског положаја (средишњи део области, раскрсница путева, близина границе и граничног прелаза...) он је изабран за управни, административни, војни, црквени, просветни и привредни (трговачки и занатски) центар источне Србије. Већ 1834. године проглашен је за варошицу, а од тог тренутка у њему долази до формирања низа државних институција и до развоја занатско-трговачке чаршије и грађанског слоја. Већ од половине 19. века Зајечар се може сматрати урбаном средином. Крајем 19. века у граду и ближој околини појављују се индустријски погони, те он почиње да се развија и као индустријски центар, што је после Другог светског рата, у социјалистичком периоду, постало његово основно обележје (Stanojević 1929, 10, 14–15; Cvetinčanin 1937, 10–11, 21–22; Ljubinović 1979; Veljković 1979).

Због свих поменутих околности, Зајечар, од 1833. године па све до краја социјалистичког индустријског периода 80-их година 20. века, бележи значајан демографски раст, који је, пре свега, резултат досељавања миграната, и то у оквиру неколико типова миграција. Ипак, од 1833. године до половине 20. века, то јест до социјалистичке индустријализације, он је превасходно растао досељавањем становништва из околних села, класичним сталним миграцијама село–град (Stanojević 1929, 9; Cvetinčanin 1937, 25). Ове

⁴ Реч је о јужном крају карпатског и источном крају балканског планинског система, са прелазном зоном између њих, коју чини група мањих планина. Односно, реч је о простору омеђеном на западу долином Јужне Мораве, на северу и североистоку Подунављем, на југоистоку Софијском котлином и горњим током Струме, а на југу Кумановском котлином и Кривом реком. Иначе, надамак Зајечара уздиже се и Вршка Чука, први врх Старе планине, то јест планине Балкан, која се даље простире ка југоистоку.

⁵ Од 1878. године ова граница је српско-бугарска, с тим да је у периоду од 1918. до 1991. године била југословенско-бугарска.

миграције остале су веома изражене и до краја социјалистичког периода, а присутне су и данас. Под њима подразумевамо досељавање из околних села, била она планинска или не, са циљем преласка у најближи градски центар, односно центар гравитирања. За Зајечар и нижа села из његове шире околине, међутим, карактеристичне су, посебно у периоду социјализма, сталне миграције планина–низија из удаљенијих планинских предела, са ширег простора југоисточне Србије. Оне су тема овог рада.

*

Планински предео југоисточне Србије део је поменуте централнобалканске планинске области. Она је, као изузетно пасивно планинско подручје у којем није било услова за производњу довољних количина хране, била велики „резервоар“ миграната, како привремених, углавном сезонских, тако и трајних. Становници овог подручја, углавном мушкарци, у великом броју су током летњих сезона одлазили како у локалне и рубне тако и у удаљеније низије и богатије пределе, да би радили као слуге, пољопривредни радници и занатлије (дунђери, зидари, ћерамиције, црепари, циглари, грнчари, бојације, млекари...) (Petrović 1920; Prvanović 1963a, 137–154; 1963b; Vidanović 1955, 154–164; Prvulović 2017, 133–134, 137). Са овог простора постоји и континуирано трајно мигрирање у поменуте области. Привремене миграције у одређена подручја често су биле претходнице трајних миграција. Ова планинска област је 1878. године подељена српско–бугарско–турском државном границом, што је утицало на то да од тада, све до данашњих дана, миграције из ње буду усмерене углавном на територије матичних држава. Становници ових простора прихватили су и пројекте расељавања које су те државе нудиле⁶. У време социјалистичких индустријализација у Југославији и Бугарској ово подручје је масовно расељено, па данас, са изумирањем и преосталих старачких домаћинстава у његовим селима, оно представља типичан пример подручја које, осим у локалним градским центрима и у њиховим ужим околинама, остаје без својих становника.

Град Зајечар са околином, који се налази на северном рубу велике централнобалканске планинске области, управо на месту где она прелази у Подунавље, био је, дакле, само једно од мигрантских одредишта из планинских крајева југоисточне Србије.

*

До првих масовнијих досељавања планинаца из удаљенијих крајева југоисточне Србије у Зајечар, а и у његова, углавном приградска, села, дошло је после Првог светског рата. Према оскудним подацима из литературе, први досељеници били су дунђери и зидари печалбари из села Шести Габар, које се налази у области Буџак, тада у пиротском округу а данас у општини

⁶ На пример, у Југославији између два светска рата у Македонију и на Косово, а после Другог светског рата у Војводину и у градске индустријске центре (Velojić & Radovanović 2003; 2007; 2010; 2017; Prvulović 2017, 151–152; 2019, 204–205, 210–212).

Књажевац. Забележено је да се после Првог светског рата у Зајечару населио већи број „занатлија грубе струке из пиротског округа“, нарочито из Шестог Габра, из којег је 1929. године било 58 насељеника (Stanojević 1929, 11; Svetinčanin 1937, 26). У приградском селу Звездану су, такође, после Првог светског рата први насељеници били из Шестог Габра, и то два брата, које је отац мајстор, дунђер-зидар, у ово село довео да раде, и која су, после завршеног посла, ту и остала (Velojić 2005, 42). У селу Јелашница (крајинска), на пример, према мојим теренским сазнањима, 1935. године населила се породица циглара из власотиначког села Страњево, чији су мушки чланови неколико година пре тога у овом крају сезонски радили као циглари-печалбари. Већ 1941–1942, 1945, 1946–1947. године, и тако редом, долазе и друге породице из Страњева и њему околних села, једне са другима родбински и пријатељски повезане.

Зајечар и његова околина после Другог светског рата постају посебно привлачна тачка за сталне мигранте из планинских предела југоисточне Србије. У време социјалистичке индустријализације друштва, од 50-их до 80-их година 20. века, која је подразумевала и наглу урбанизацију и модернизацију, Зајечар постаје привредни, административни и културни центар читавог једног региона – Тимочке крајине. У самом граду и његовој ближој околини појавиле су се велике, скоро неограничене, могућности за запошљавање у индустрији и другим непољопривредним делатностима. Стална миграција планинског становништва у Зајечар и околину тада добија масовни карактер: они примају велики број насељеника из пасивних крајева читаве југоисточне Србије – из књажевачког, пиротског, сврљишког, белопаланачког, бабушничког, власотиначког, црнотравског, димитровградског и босилеградског краја.

У овом периоду Зајечар доживљава изузетну демографску експанзију, што бележе и пописи становништва: 1948. године он је имао 11.861 становника, 1953. – 14.489, 1961. – 18.690, 1971. – 27.599, 1981. – 36.958 и 1991. године 39.625 становника (Popis 2014, 102). Овај изузетно велики раст броја становника готово је искључиво резултат досељавања а не и природног прираштаја⁷. Иако су у овом периоду присутни и други типови миграција, нарочито миграција село–град из околних зајечарских села, овај раст је последица, пре свега, управо веома бројног досељавања планинаца из удаљенијих планинских крајева југоисточне Србије.

Када је реч о насељавању планинаца у зајечарска села⁸, немамо много конкретних података, али они којима располажемо довољно илуструју велику

⁷ У Тимочној крајини је, наима, да се уситњени посед не би делио, још између два светска рата усвојена, а у периоду социјализма попуно устаљена, пракса чувања само једног или двоје деце (такозвани „тимочки тип“ породице /Kostić 1958, 38/), коју су прихватили и насељеници.

⁸ Насељеника из планинских предела југоисточне Србије у већем броју има у приградским селима Звездан, Грљан, Велики Извор, Вражогрнац, Рготина и Грлиште, а и у нешто удаљенијим селима северно од Зајечара – Јелашница и Копривница. У нешто мањем броју

бројност и географску распрострањеност ових миграција. Из хронике приградског села Звездан, објављене 1957. године, видимо да је још у почетној фази социјалистичке индустријализације у овом селу већ било 274 породице које су се од 1919. године доселиле из планинских предела југоисточне Србије и које су већ тада сачињавале преко две трећине укупног броја његових становника. Насељеници су пореклом из различитих крајева: из области Буцак, која је до краја Другог светског рата припадала пиротском крају, да би потом њен највећи део припао књажевачком крају, из старопланинске области Заглавак у општини Књажевац, са падина планине Тресибабе у општини Књажевац, из области Лужница, односно општине Бабушница, и са падина планине Ртањ, у општини Бољевац (Radosavljević 1957, 33). Нешто потпуније податке имамо и за приградско село Велики Извор. У њега је, према подацима сакупљеним за овај рад, од око 650 данашњих домаћинстава, из планинских крајева југоисточне Србије насељено 87, и то из општина Димитровград, Бабушница, Пирот и из области Буцак у општини Књажевац. Од 1951. до 1960. године у њега се населило 27 породица, од 1961. до 1970. године 9 породица, од 1971. до 1980. године 10, од 1981. до 1990. године такође 10, од 1991. до 2000. године 3 и после 2000. године 1 породица. У села Копривница и Јелешница (област Крајина), нешто удаљенија од Зајечара (која су спојена и, у ствари, чине једно насеље), дошло је, почев од 1935. године, више породица и појединаца, углавном из неколико суседних села на тремеђи општина Власотинце, Бабушница и Црна Трава. У село Мали Извор, такође нешто удаљеније од Зајечара, али јужно, у почетним деловима планинске зоне, досељеници су дошли нешто касније, од краја 60-их, углавном 70-их, година 20. века, и то укупно 19 домаћинстава: из старопланинског дела општине Пирот и из области Буцак, у општини Књажевац. Треба подвући да су, осим досељавања целих породица, постојале и појединачне миграције путем призећивања и удаје. У неким зајечарским селима удаљенијим од града и главнијих саобраћајних комуникација нема насељеничких породица, али има више зетова и снаха из планинских предела југоисточне Србије.

*

Многобројна казивања зајечарских миграната и поједини записи истраживача (Radovanović 1981, 132; Radosavljević 1957, 31; Prvulović 2017; 2019), потврђују да су узроци њихових трајних миграција у Зајечар и околна села били крајње неповољни, често мукотрпни, животни услови и сиромаштво, проузроковани планинским рељефом. Изразите неповољности њихових планинских средина биле су демографска презасићеност и аграрна пренасељеност, лоши земљишни и климатски услови за пољопривредну производњу, стални недостатак хране и новца за основне потребе, неопходност допунског, тешког сезонског, печалбарског рада у низијским пределима, за веома ниску натуралну или новчану надокнаду, недоступност

има их у селима северно од Зајечара: Трнавац, Салаш, Метриш и друга, а и јужно, у нижим планинским пределима, у селима Мали Извор, Вратарница, Заграђе и Боровац.

тековина западне цивилизације, које су са модернизацијом у ниже пределе све више продирале (индустријска роба, здравствена заштита, школовање, забава...), лоше саобраћајне комуникације, недостатак било какве перспективе. Овако екстремно лоши услови, наравно, били су у вишим и пасивнијим планинским селима, из којих је масовна стална миграција и почела и у којима је била интензивнија (Radovanović & Mladenović 1973, 143; Pantelić 1974, 180). У нижим селима ситуација је била нешто повољнија, али успостављени општи тренд иселавања био је незаустављив у целој овој области.

Хроничар села Звездан описује начин досељавања карактеристичан за период између два светска рата:

„Долазе обично људи као слуге код појединих домаћинстава или као сезонски пољски радници и занатлије. Када печалбом зараде новац, прво купе место за кућу и подижу је доводећи истовремено и своје сиромашне породице. Касније сви се запошљавају. Штедњом купују парче по парче земље. Доводе своје ближње и даље рођаке, који се попут њих насељавају“ (Radosavljević 1957, 31).

Дакле, између два светска рата поједини печалбари који сезонски долазе у Зајечар и околину да би радили као слуге, пољски радници или занатлије, почињу ту да остају и да стварају основу за долазак целе породице. У периоду социјалистичке индустријализације околности су се унеколико промениле – сада су планинци могли да нађу посао у државној служби, и то готово без ограничења броја радних места, што је омогућило масовно миграње. Социјалистичка држава је, дакле, омогућила масовно остваривање већ раније успостављених идеала: сигурне егзистенције на основу рада у неаграрним делатностима и лагоднијег живота у питомим низијским условима. Овај тип миграције постао је део социјалистичког пројекта индустријализације земље: индустријски центри су се демографски увећавали и, претварањем становништва из аграрног у неаграрно, увећавао се и број радничке класе. Управо због тога се држава није определила за улагање у планинска села и њихов развој, већ за подстицање миграција. Тиме је уједно решавала и велики проблем аграрног сиромаштва у пасивним планинским крајевима.

У зависности од личних и породичних менталних склопова и капацитета, жеља и навика миграната, од околности у којима су живели, под којима су мигрирали и у којима су се после досељавања нашли, од даљине њиховог родног краја и других чинилаца, миграције су имале различите последице. Због тога оне подразумевају мноштво различитих личних и породичних наратива.

*

Неки мигранти су свој земљишни посед у родним селима напуштали и у потпуности или делимично га продавали или поклањали држави. Многи су и своје куће и економске зграде продавали, препуштали пропадању или рушили. У таквим случајевима они после иселавања ретко одлазе у своја села, једном до два пута годишње, обично на сеоске светковине, а многи од

њих и једном у неколико година. У неким случајевима су, међутим, поготово када је реч о насељима ближим Зајечару (околина Књажевца), на селу остајали старији чланови породица, настављајући да одржавају домаћинства и да се баве традиционалним занимањима, а млађи су одлазили у град или околину и запошљавали се. Тако се код многих још дуго, код неких и данас, одржавала интензивна веза са завичајем, која је временом значајно олакшана масовним поседовањем аутомобила. Многи мигранти из таквих породица постали су, попут многих класичних миграната село–град из зајечарског села, такозвани „полутани“ – радници и службеници у граду, а у слободно време, заједно са својим родитељима, пољопривредни радници у селу.

Међу онима који су готово у потпуности прекинули везе са својим завичајима, као и међу онима чији су старији остали на селу, доста је оних који су се у граду сасвим одвојили од традиционалног и прихватили градски раднички или службенички начин живота. Међутим, и међу онима који су прекинули везе са својим завичајима, било је много оних који нису раскинули са традиционалним занимањем – пољопривредом. Сада, у питомим равним или брежуљкастим пределима, они су могли да остваре свој, у завичајима неоствариви, идеал бављења пољопривредом на већим парцелама и на плодној земљи, погодној за обраду. Сви они који су се населили у селима, а не у самом Зајечару, то су учинили пре свега због тога да могу да се, уз службовање у непољопривредним делатностима, додатно баве пољопривредом. Они су у селима куповали старе куће са плацевима или плацеве без кућа и живели као подстанари док их не саграде, а одмах потом око кућа подизали пољопривредне економске објекте и од староседелаца куповали земљу (по неколико хектара), касније куповали и пољопривредну механизацију. Дакле, у завичају су гасили, да би у местима насељавања поново формирали пољопривредна домаћинства. Пољопривредом су се, такође, интензивно бавили, а многи се и данас баве, у слободно време.

И у самом Зајечару било је, а и још увек има, оваквих радничко-пољопривредних домаћинстава, са комплетном пољопривредном инфраструктуром. Многи досељеници су, због жеље да се баве пољопривредом, плацеве за куће куповали на периферији града, где су у близини могли да купе и земљу. У највећем насељеничком градском насељу Котлујевац, у којем је доста пољопривредних домаћинстава са земљишним поседом и стоком (крупном, ситном и живином), многи су имања куповали на потесима ван града. На пример, скоро сва домаћинства познате котлујевачке Фрушкогорске улице и њених бочних улица поседују имања на неколико километара удаљеним потесима Марково поље и Суводол. Тамо имају оранице, винограде, воћњаке, ливаде и шуме, а неки од њих и своје колибе са пољопривредним инфраструктурама. Према традиционалном моделу, старији чланови појединих домаћинства су, бар у току летњих сезона, непрестано боравили на колибама са стоком. Они на периферијама, чије су куће близу земљишних потеса и утрина, чували су, осим крупне стоке у шталама, и ситну стоку – овце и козе, мања стада, која су свакодневно изводили на пашу. Таквих примера има и данас.

Осим досељеника који су се определили за интензивно бављење пољопривредом, у Зајечару је највише било, и још има, миграната који су се узгред њоме бавили, или се и данас баве. Неки и данас највеће слободне делове својих кућних плацева користе као баште (до 90-их година 20. века то је била одлика досељеничких насеља), поједини чувају живину, понеку свињу, козу, или, чак, овцу. Већина је на пољопривредним потесима наслоњеним на њихова насељеничка насеља купила комад земље – од неколико ари до неколико десетина ари, и на тим парцелама, од којих су неке добиле и своје колибе или, чак, стамбене објекте – викендице, имају баште, воћњаке, њиве са житарицама и другим производима за сопствене потребе.

На овај начин, Зајечар је, парадоксално, упоредо са урбанизацијом и модернизацијом јавног и приватног живота у привредном, урбанистичком, комуналном, технолошком, просветном и културном смислу (што му је следило као великом индустријском, административном и културном центру), у великој мери доживео и рурализацију приватног и породичног живота, посебно изражену у новоформираним рубним насељима (уп. Krstić 2015, 102).

*

Поједини досељеници су од староседелаца куповали куће или плацеве у старом градском или сеоским језгрима (у селима поготово оне мање и јефтиније, углавном чатмаре), али је највећи број њих плацеве куповао, а куће и помоћне објекте градио у новоформираним периферним насељима. Зајечар се и просторно вишеструко увећао, формирана су, на до тада пољопривредним површинама, потпуно нова велика периферна градска насеља. И скоро свако село које има досељенике, на својим рубовима има групе досељеничких домаћинстава која су настала на пољопривредним површинама. Углавном су и у граду и у селима после досељавања били подстанари, са приоритетним задатком да што пре изграде своје куће. Има случајева да су, с обзиром на то да су неки владали дунђерским занатом, да не би изнајмљивали простор, себи, на својим плацевима, градили мале чатмаре, а касније правили и куће од чврстог материјала. Идеал је био да се у новој средини добије сопствени кров над главом. Усељавали су се и у своје незавршене куће, а некима је била довољна и само једна просторија. Поједини су у то време направили мале куће од тврдог материјала са само два мања одељења и малим ходником и у њима живели извесно време док нису успели да поред њих изграде веће куће, а има оних који у таквим кућама живе и данас.

Ипак, највећи број досељеника градио је типске куће за које су планове добијали од урбанистичких служби. У првој фази, крајем 50-их, 60-их и почетком 70-их година 20. века, то су биле, у социјалистичком маниру, приземне куће истог типа, које све личе једна на другу – са кровом на четири воде (по традиционалном узору), без украса и одступања од основне форме, са две просторије према улици, ходником, купатилом и верандом на средини, и једном просторијом за дневни боравак према унутрашњости дворишта. Неке од ових кућа имају и подруме, амбициознији су правили и сутурене, а у

неким, за то предвиђеним улицама подизали и спратове. Овај тип куће је и данас доминантан у многим, раније грађеним, досељеничким насељима (а има га понегде и у селима). У каснијој фази, у другој половини 70-их и током 80-их година (која се наставила и даље, 90-их година, па и до данас), са материјалним јачањем друштва и одступањем од строго прописаних социјалистичких модела, у урбанистичким службама добијани су планови за, са различитим варијацијама, веће спратне куће, са крововима на две воде (према западноевропском моделу). Овај тип кућа доминира у неким новијим деловима насеља досељеника, а многи су куће старог модела – осим што су градили помоћне стамбене просторије у двориштима, углавном намењене старијим члановима домаћинства – касније проширивали доградњом спратова и преправљањем у новији модел (који је и данас владајући).

*

Иако је социјалистичка држава миграцију подстицала, Зајечар у урбанистичком и комуналном смислу није за њу био припремљен и није могао да у потпуности одговори оваквој демографској и градитељској експанзији. Временом је настала веома окоштала урбанистичка и комунална бирократија, која је проблеме решавала, а и данас решава, споро, незаинтересовано, несистематично, импровизовано и некавалитетно. Многа насеља су, истина, урбанистички постављена, али се у неким случајевима са урбанистичким разрадама каснило или су урбанистичка решења касније преправљана, па у овим насељима данас има много урбанистичких аномалија. Осим тога, на најрубнијим деловима града појавила су се и дивља насеља. Основали су их многи досељеници који су настојали да плацеве купе јефттиније, да избегну таксе потребне за урбанистичке и стамбене дозволе и да буду у зонама окруженим пољопривредним површинама. Нека дивља насеља настала су на плавним потесима у рејону Белог Тимока, тако да и данас учестало бивају плављена.

Осим урбанистичких, има, до данас, и много комуналних проблема. У неким периферним насељима проблеми са водоводом решени су тек 2000-их година. Канализација је, по правилу, стизала више година, па и деценија, после изградње кућа. Неке улице и цела градска насеља, посебно дивља, и данас су без ње, а многи су и без перспективе да је добију. У дивљим насељима улице су веома уске и кривудаве, што отежава функционисање и што тешко може да буде исправљено. Такође, проблем неасфалтираних улица није решаван годинама или деценијама после изградње кућа. Велики број улица у овим насељима асфалиран је тек 2000-их година, захваљујући ангажовању појединаца и месних заједница (са њиховим финансијским учешћем), а не ангажовању локалне самоуправе и за то задужених градских служби. На многим улицама, па и у целим насељима, поготово периферним „дивљим“, асфалта и данас нема, а на многим локацијама и без перспективе да ће га бити. Локалне власти и градске службе, по правилу, немају стратегију да ове проблеме реше у потпуности. Проблеми са асфалтом, а и други комунални проблеми у великој мери се користе у политичке сврхе.

Проблеми са поплавама јављају се и због неадекватног одржавања јаруга, које су, због одвођења атмосферских вода, на одређеним пољопривредним површинама постојале и пре формирања насеља. С једне стране, због немарног односа досељеника, а с друге стране због неадекватног односа локалних власти и градских служби, јаруге су у веома лошем стању, те се на по неколико година изливају, што у појединим насељима ствара озбиљне проблеме. У многим периферним насељима и улицама проблем уличног осветљења није решаван годинама и деценијама, а на више места присутан је и данас.

И онда када је било иницијатива грађана и месних заједница да се комунални проблеми реше, акције њиховог решавања увек су тешко реализоване због општинских урбанистичких и комуналних бирократија и њихових политикантских приступа проблемима.

*

Миграције из централнобалканских планинских предела у Зајечар и околину проузроковале су и неке појаве на пољу идентитета и културе. Једна врста појава у вези је са односом миграната према завичајима и према људима из завичаја. Интересантан је међусобни однос досељеника у миграционим условима. Њихово порекло, односно њихова сеоска или локална припадност, веома су утицали на њихов размештај у новим срединама, јер је за ове миграције карактеристична појава такозваних верижних миграција. Насељеници су, као што је већ наглашено, веома често са собом повлачили и људе из својих села или крајева са којима су били родбински и пријатељски повезани. Због тога, иако то није правило, на више локација имамо концентрације насељеника из појединих села или крајева. Оваквим груписањем насељеника дуж се одржавају сеоски идентитети, културе сећања, сроднички односи, елементи традиционалне културе и све друго што је у вези с њиховим завичајима. Тако је наслеђе завичаја у новим срединама присутније у свакодневном животу, и та присутност осећа се и данас, и после више деценија од досељавања.

Однос миграната према њиховим завичајима има различите манифестације. Код многих се везаност за сеоске и локалне идентитете испољавала одласцима једном до неколико пута годишње у своје село на дан сеоске заветине или вашара, на вашар у град или у варошицу који су гравитациони центар завичаја или у манастир који је његов духовни центар. Ове посете подразумевале су често и гостовања код рођака и пријатеља (у самом селу или у гравитационом центру), уз обавезну трпезу. Та гостовања су и врста размене, подразумевала су узвратно гостовање рођака и пријатеља у Зајечару на дан зајечарског вашара, уз такође обавезну трпезу после његовог обиласка (уп. Krstić & Đorđević 2014, 121, 122). Овакви сусрети по завичајном основу, разуме се, такође су учвршћивали сеоске и локалне идентитете и културе сећања.

У новије време, мигранти су обавезно присутни, чак и са својим гостима из Зајечара, и на неким савременим забавно-туристичким манифестацијама (типа вашара или „традицијада“) у својим селима и крајевима. У новије време, такође, имамо појаву организовања, на иницијативу зајечарских миграната, њихових годишњих окупљања на дан сеоских заветина у пасивним старопланинским селима која су остала без становника. Још већи степен везаности за сеоске и локални идентитет постоји код оних насељеника који су из Зајечару ближег, такозваног торлачког, краја (јужни део територије Зајечара и околина Књажевца), који су због потребе за контактима са родитељима и још старијим прецима, као и због бављења пољопривредом, наставили да одржавају интензивне везе са својим завичајима. Дуго, све до почетка 90-их година 20. века, родна села су им била полигони за потврђивање социјалног статуса. Прославе свадби, крштења и испраћаја у војску углавном су приређивали у сеоским задружним домовима и неизоставно у селима проводили и славили државне празнике, славе и родовске, засеоске и сеоске заветине. У овом крају, у селима у долини Белог Тимока, такође углавном на иницијативу оних који су се населили у Зајечару, организована су и завичајна годишња окупљања на забавама у сеоским задружним домовима. Израз идентитета, односно носталгије за селима свог порекла, јесте и раширена појава прикупљања и публиковања података о својим селима у виду монографија, радова и новинских чланака, чији су аутори углавном зајечарски досељеници (Krstić 2014, 399–401). Постоје и примери њиховог ангажовања на друштвеном и културном плану у вези са завичајима, као и на изградњи и обнављању појединих култних (религијских), јавних и комуналних објеката (Krstić 2014, 398–399). Неки од зајечарских миграната имали су кључне улоге у оснивању, а и данас имају у раду, два завичајна удружења у области Тимок – Удружења Новокорићана, на нивоу села Ново Корито, и Завичајног друштва Тимочана-Торлака, на нивоу целог такозваног торлачког краја.

Једна од манифестација сеоских идентитета, углавном у поменутих пределима ближим Зајечару, јесте и актуелна спорадична појава ремиграција: неки мигранти који су рођени и стасали на селу и као млади отишли у град, после одласка у пензију враћају се у своја родна домаћинства (уколико су сачувана) и оживљавају их. Разлози за повратак су носталгија за родним крајем и руралном средином, обезбеђивање животног простора потомцима уступањем својих стамбених ресурса у граду и производња хране за сопствене потребе и за потребе потомака. Раширена је и појава редовних повремених миграција – неки од миграната и њихових потомака, из поменутих или других разлога (на пример, због помагања својим старијима или због лова као хобија), не враћају се у села потпуно али у њих, мање-више често, иду и своја домаћинства одржавају. Постоји и један случај преуређења родне куће у туристички угоститељски објекат и стављања својих ресурса у селу у функцију допунског породичног бизниса, а и сличан случај куповине туђег напуштеног домаћинства и преуређења у ексклузивни угоститељски објекат. Угоститељска понуда се у оба случаја заснива на коришћењу елемената природног и етнолошког наслеђа родних крајева.

*

Друга врста последица на пољу идентитета и културе произилази из сусрета са староседелачким становништвом у Зајечару и околини. Тај сусрет специфичним чини изузетна етнокултурна и идентитетска разноврсност староседелачког становништва. Зајечар и његова најужа околина су „чвориште“ неколико некадашњих разнородних мигративних струја са све четири стране света, односно простор сусрета и прожимања њихових веома различитих наслеђа. Реч је о историјско-политичким миграцијама још из османског периода (17. и 18. век), чије су последице у локалном животу веома присутне и данас. Мигранти из планинских предела југоисточне Србије дошли су, дакле, у средину у којој је већ постојала интензивна интеракција између припадника ових група и у којој етнокултурне разлике и локални идентитети нису били без значаја у локалном животу. Сваки од ових идентитета означен је посебним називом – *Власци*, *Косовљани*, *Изворци*, *Маџаци*, *Торлаци*. Ови називи, који подразумевају и идентитетске стереотипе и маркере (међу којима су најважнији говори), и данас су у живој употреби (Stanojević 1937; 1929, 2–5, 7; Cvetinčanin 1937, 24; Prvanović 1963a, 19; Krstić 2011, 11, 14, 17, 20, 25, 27; 2015, 112; Krstić 2015, 112–115).

Ову комплексну етнокултурну и идентитетску слику додатно је усложнило досељавање миграната из планинских предела југоисточне Србије. У оваквој средини они су такође добили своје називе, који су у свакодневном животу у употреби заједно са поменутиим називима староседелаца. Они из већег дела околине Књажевца означени су, као и они из јужног дела зајечарског краја, називом *Торлаци* (тако да имамо исти назив за део миграната село–град и део миграната планина–низија). Међутим, за већину насељеника који су дошли из још јужнијих крајева користи се назив *Пироћанци*. Под овим називом подразумевају се не само досељеници из околине Пирота, то јест данашње општине Пирот, већ и са територија општина Бела Паланка, Бабушница (не рачунајући мигранте бугарске националности из источног дела општине), Власотинце и Црна Трава, као и из области Буцак (бивша општина Кална), која се до 1945. године налазила у пиротском срезу, а од тада у већем делу административно припада тимочком крају, односно Књажевцу. Становници старопланинске области Заглавак, која се налази између Буцака и самог Књажевца, такође су у ранијој фази миграције, када се у Зајечару није довољно знало о локацији ове области, називани Пироћанцима, а током времена, са развојем комуникација које су донеле сазнање да се она налази изнад самог Књажевца, града који се сматра торлачким, и њих су све више почели да називају Торлацима. Насељеници у Зајечару називани Пироћанцима у матичним срединама се, осим оних из општине Пирот и оних старијих из Буцака који памте некадашњу припадност Пироту, не осећају Пироћанцима, и јасно себе разликују од Пироћанаца, сматрајући себе Белопаланчанима, Лужничанима (општина Бабушница, област Лужница), Власотинчанима, Црнотравцима. Међутим, иако многи од њих наглашавају да нису Пироћанци и да у току живота у завичајима Пирот

нису ни видели, они овај назив у Зајечару и околини прихватају, те је он постао уобичајен у свакодневној комуникацији и категоризацији.

Осим назива Торлаци и Пироћанци, појављује се и назив *Сврљижани*, којим се означавају насељеници из околине Сврљига, односно општине Сврљиг, који се, без обзира на то што им је традиционална култура слична традиционалној култури Торлака и Пироћанаца, перципирају као *други*. Осим поменута три назива, постоји и четврти – *Бугари*, којим се означава становништво такође истог типа традиционалне културе, али бугарске националности, из насеља која су се до 1919. године налазила у Бугарској, а онда Нејским мировним уговором припала Краљевини СХС, односно Југославији, затим Србији. Реч је о свим насељима општина Димитровград и Босилеград, као и о неколико села у источном делу општине Бабушница. У овом случају је, дакле, без обзира на исту традиционалну културу и локацију коју деле са Пироћанцима, у локалној идентитетској категоризацији национална припадност преовладала у односу на регионалну.

Код староседелаца су се о насељеницима јавили и одређени стереотипи. Општа појава на Балкану, карактеристична за миграције планина–низија, да низијци–староседеоци планинце–дошљаке сматрају примитивнијим и заосталим, појављује се и у овом случају. То се првенствено односи, поготово у ранијој фази миграције, на оне који се означавају називом Пироћанци. Они се, на неки начин, поимају као прави представници, симбол, ове миграције (можда и зато што су најбројнији). Нико неће оспорити да је реч о веома вредним људима, спремним на одрицања, на трпљење и бављење разним пословима, који успевају да „ни из чега“ и веома брзо стварају домаћинства и имовину. Ипак је, међутим, генерално провејавало мишљење да су они на примитивнијем културноом нивоу. То је у појединим приликама означавано и пежоративним називом *Пирке*.

Овај стереотип посебно се везивао, у мањој мери и данас, за највеће насељеничко насеље Котлујевац, које је од осталих делова града и физички одвојено Црним Тимоком. Иако у њему има насељеника из различитих крајева, за њега важи општа етикета да је насељено Пироћанцима и да су тамо њихов менталитет и етнокултурни елементи најизраженији. Према сећању појединих казивача, у ранијим фазама у самом граду спорадично је испољаван потцењивачки однос имућнијих староседелаца према сиромашним дошљацима (на пример, у школама, међу децом). Насељеници су се, међутим, у граду без проблема инкорпорирали у нову средину. Томе су доприносиле и многобројне брачне везе, тако да се етнокултурно различито становништво веома измешало. Масовност миграната–планинаца значајно је утицала и на новостворени културни амалгам, који можемо означити појмом *Зајечарац*. Данас у самом граду скоро да нема потцењивачког односа према насељеницима. Називи Пироћанци, Торлаци и Сврљижани, равноправно са другим етнокултурним називима, употребљавају се у међусобној категоризацији без квалификаторског признака, као и у међусобној шали.

Када је реч о идентитетском односу у вези са мигрантима који су означени називом Бугари, има одређених специфичности условљених националним припадностима. Ови насељеници такође су потпуно прихваћени у својим окружењима и овај назив се, такође, углавном користи само за неутралну категоризацију. Међутим, због дистанце према Бугарима, која је због негативног историјског наслеђа⁹ у јавном дискурсу у пограничним крајевима, па и у околини Зајечара и у завичајима насељеника, дуго стварана, повремено се у интеракцији од стране и староседелача и насељеника српске националности јављају и негативне инсинуације. Ова појава, која је у Зајечару и околини само спорадична и ни из далека изразита, у комбинацији са бременом насељеника Бугара понетим из родних крајева, у којима је национални српско–бугарски однос и данас бременито, веома сложено, актуелно и осетљиво питање, даје и извесне последице. Они учестало прибегавају националној мимикрији – многи на пописима становништва и уопште у међуљудској интеракцији почињу да се национално изјашњавају онако како је у локалној средини пожељно – као Срби. На пример, према попису становништва из 2002. године у целом Зајечару само 84 особе су се изјасниле као Бугари (Popis 2003, 96), што је, сасвим сигурно, веома далеко од стварног броја оних који су се у Зајечар доселили из крајева у којима је бугарски национални осећај преовлађујући. Уз то, постоји још један, екстремнији, облик мимикрије. Неки од ових насељеника мењају своја презимена, јер презимена са завршетком на -ов сматрају једним од основних маркера бугарске припадности. Најчешће свом презимену додају наставак -ић, а регистрован је и један случај преузимања презимена мајке. Но, треба узети у обзир и то да ове појаве нису увек одраз негативних искустава у интеракцијама, већ и да потомци ових насељеника, који су рођени у Зајечару, често и из мешовитих бракова, социјализацијом у средини свог рођења, далеко од места свог порекла, усвајају идентитет Зајечарац, па и национални идентитет Србин.

Када је реч о интеракцији између староседелача и насељеника-планинаца у зајечарским селима, она, уз мноштво варијација од једне до друге микро-средине, може бити трострука. Најчешћи тип односа је онај који је карактеристичан и за сâм Зајечар – на индивидуалном нивоу постоји стереотип да су Пироћанци нижег културног нивоа, али на интерактивном нивоу то се углавном не показује и они се прихватају као чланови заједнице, што подразумева и брачне везе. У почетним фазама насељавања дистанца је била већа, али се она, током времена, код млађих генерација губи. Други тип односа јесте прихватање миграната као потпуно равноправних и без икаквих стереотипа и дистанци, при чему се мигранти најлакше инкорпорирају у нову средину, а потом и асимилију. Трећи тип односа је онај у којем негативни стереотипи и дистанца староседелача према мигрантима не само да постоје на индивидуалном нивоу, већ се изражавају и на интерактивном нивоу – према

⁹ Други балкански рат, Први светски рат, Други светски рат, криза због резолуције Информбироа, дугогодишњи хладан однос између две земље због различитих концепција социјализма.

њима се и у пракси испољавају омаловажавајући однос и изразита дистанца, што у неким селима постоји и данас.

*

На основу изнетих података о миграцији становништва из планинских предела југоисточне Србије у град Зајечар и његову околину можемо закључити да су миграције планина–низија, поготово у време социјалистичке индустријализације, када су се створили услови за масовно исељавање из планинских предела, оставиле веома значајне последице. С једне стране, дошло је до екстремне депопулације и свеколиког пропадања планинских подручја, а с друге стране, у индустријским градским центрима и њиховим околинама до изузетне демографске експанзије, као и до низа значајних радикалних промена у доменима начина живота, уређења животног простора, културе и идентитета. Без миграција планина–низија, само на основу других врста миграција, многи урбани центри, укључујући и Зајечар, не би ни издалека могли да имају број становника који су имали, а тиме ни да достигну степене развоја које су остваривали. Оне су им давале снажан демографски импулс, који је био основ за њихов свеколики развој у социјалистичком периоду.

Покушајмо да на основу овог примера маркирамо неке специфичности сталних миграција планина–низија у односу на класичне сталне миграције село–град:

- у миграцијама планина–низија мигранти су искључиво из планинских рејона а у класичним миграцијама село–град могу (у равничарским пределима и искључиво) да буду и из низијских крајева;
- узрок миграција планина–низија у директној је вези са планинским рељефом – то је сиромаштво проузроковано немогућношћу производње хране и вишка вредности у планинским условима, док у класичним миграцијама село–град аграрно сиромаштво не мора да буде узрок миграрања;
- сталним миграцијама планина–низија претходе, такође бројне, привремене, углавном сезонске, миграције планина–низија (које такође као узрок имају сиромаштво проузроковано планинским рељефом), док код класичних миграција село–град та појава није карактеристика;
- у сталним миграцијама планина–низија мигранти одлазе и много даље од локалних гравитационих урбаних центара, углавном ван планинских зона, у области које се (још из времена сезонских миграција) сматрају низијским и богатим, док су класичне сталне миграције село–град пре свега упућене управо на локална гравитациона урбана средишта;
- код сталних миграција планина–низија, због карактеристике да се често мигрира у удаљеније крајеве, најчешће се контакт са завичајима готово у потпуности прекида, док је у класичним миграцијама село–град, због близине завичаја, та појава заступљена у знатно мањој мери;

⇨ Д. Крстић, *Миграције планинског становништва југоисточне Србије у Зајечар ...* ⇨

- одредиште сталних миграната планина–низија могу да буду и град и мање-више низијска, пре свега приградска, села, док класичне сталне миграције село–град подразумевају, како само име каже, одлазак миграната из села искључиво у градове;
- код сталних миграција планина–низија мигранти у великој мери, било да су настањени у граду или у селу, задржавају пољопривредну делатност (често са доста елемената традиционалног модела), те због тога утичу на рурализацију града, док се код класичне сталне миграције село–град мигранти у граду углавном не баве озбиљније пољопривредом;
- сталне миграције планина–низија (исто као и сезонске) за последице често имају стереотипе и дистанце староседелаца према мигрантима, док то код класичних сталних миграција село–град није изразита карактеристика.

Дакле, иако се, посебно у социјалистичком индустријском периоду, сталне миграције планина–низија у великој мери преклапају са сталним миграцијама село–град, јер многи мигранти из планинских села одлазе у низијске градове, има доста специфичних карактеристика сталних миграција планина–низија на основу којих ову врсту миграција можемо јасно разликовати од класичних сталних миграција село–град.

Литература

Cvetinčanin, Milan. 1937. *Zaječarska gimnazija 1836–1936*. Zaječar.

Cvijić, Jovan. 1991. *Balkansko poluostrvo*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novinsko-izdavačka radna organizacija „Književne novine“.

Hristov, Petko. 2010a. „Balkanskiyat gurbet – tradicionni i savremenni formi.“ In *Balkanskata migracionna kultura: istoricheski i savremeni primeri ot Balgariya i Makedoniya*, ed. Petko Hristov, 11–27. Sofia: Paradigma.

Hristov, Petko, ed. 2010b. *Balkanskata migracionna kultura: istoricheski i savremeni primeri ot Balgariya i Makedoniya*. Sofia: Paradigma.

Kostić, Cvetko. 1958. „Oblici naših porodica.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* VII: 25–46.

Krстиć, Dejan. 2011. *Večiti krug: Pojasevi Etnološke zbirke Narodnog muzeja u Zaječaru*. Zaječar: Narodni muzej.

Krстиć, Dejan. 2014. *Konstrukcija identiteta Torlaka u Srbiji i Bugarskoj*. Doktorska disertacija. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Krстиć, Dejan. 2015. „Zaječar: Pogled na jedan provincijalni i pogranični grad u Srbiji.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIII/1: 101–118.

- Krstić, Dejan & Dragoljub Đorđević. 2014. „Vašar u Zaječaru : Dijahrono-sinhroni presek.“ U *Vašar u pograničju istočne i jugoistočne Srbije*, ur. Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović & Dejan Krstić, 117–139. Beograd: Prometej, Niš: Mašinski fakultet.
- Ljubinović, Ljubomir Pavle. 1979. „Pregled razvoja zanatstva, trgovine, ugostiteljstva i turizma (kapitalistički period 1833–1944).“ *Zaječarski zbornik 1*: 73–183.
- Nikolić, Vladimir. 1910. „Iz Lužnice i Nišave.“ *Srpski etnografski zbornik XVI*: 1–563.
- Nikolić, Rista. 1912. „Vlasina i Krajište: Antropogeografska proučavanja.“ *Srpski etnografski zbornik XVIII*: 1–679.
- Pantelić, Nikola. 1974. „Etnološka građa iz Budžaka.“ *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 37*: 179–228.
- Petrović, Jelenko. 1920. *Pečalbari, naročito iz okoline Pirota*. Beograd.
- Prvanović, Svetislav. 1963a. *Timok i Timočani*. Zaječar: Novinska ustanova „Timok“.
- Prvanović, Svetislav. 1963b. „Timočki pečalbari.“ *Razvitak 2*: 59–64.
- Prvulović, Dragoslav. 2017. „Hronika sela Drvnik.“ *Arhivsko nasleđe 12*: 127–156 (Dejan Krstić, prir.).
- Prvulović, Dragoslav. 2019. „Hronika sela Dejanovac.“ *Arhivsko nasleđe 13–14*: 181–214 (Dejan Krstić, prir.).
- Radovanović, Miljana. 1981. „Depopulacija i prostorno-demografske promene brdsko-planinskog dela opštine Knjaževac.“ *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU 11*: 129–137.
- Radovanović, Miljana & Olivera Mladenović. 1973. „Problemi etnoloških ispitivanja Zaglavka i Budžaka s obzirom na savremene antropogeografske i demografske promene.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU XXI*: 137–149.
- Radosavljević, Života. 1957. *Zvezdan: Antropogeografska promatranja*. Zaječar: Istorijski arhiv.
- Stanojević, Marinko. 1913. „Zaglavak: Antropogeografska proučavanja.“ *Srpski etnografski zbornik XX*: 1–184.
- Stanojević, Marinko. 1929. „Zaječar: u prošlosti i sadašnjosti.“ *Zbornik priloga za poznavanje Timočke Krajine I*: 1–16.
- Stanojević, Marinko. 1937. „Antropogeografski pregled Timočke krajine.“ *Zbornik priloga za poznavanje Timočke krajine IV*: 43–64.
- Stojanović, Trajan. 1995. *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopoetiku.

- Stojanović, Trajan. 1997. *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium.
- Velojić, Miodrag. 2005. „Zvezdan – geografski položaj, istorijski razvoj i stanovništvo.“ U: *Zvezdan: Od nastanka naselja do današnjih dana*, ur. Sergije Lajković & Borko Mirković, 11–44. Zaječar: Narodni muzej, Mesna zajednica Zvezdan.
- Velojić, Miodrag & Olica Radovanović. 2003. *Budžak*. Zaječar: Kulturno-prosvetna zajednica opštine Zaječar.
- Velojić, Miodrag & Olica Radovanović. 2007. *Zaglavak*. Zaječar: Istraživačko društvo „Kraljevica“.
- Velojić, Miodrag & Olica Radovanović. 2010. *Zabrđe*. Zaječar: Istraživačko društvo „Kraljevica“.
- Velojić, Miodrag & Olica Radovanović. 2017. *Visok*. Zaječar–Bor: Tercija.
- Veljković, Stevan. 1979. „Razvoj saobraćaja u Zaječaru i okolini.“ *Zaječarski zbornik* sv. 1: 185–239.
- Vidanović, Gavriilo Sazda. 1955. *Visok: Privredno-geografska ispitivanja*. Posebna izdanja, knj. CCXXXVIII, knj. 6. Beograd: Srpska akademija nauka, Geografski institut.

Извори

- Popis 2003. *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 2002. godini: Nacionalna ili etnička pripadnost: Podaci po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Popis 2014. *Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011: Podaci po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

Прикази Reviews

Národopisný věstník. Bulletin d'ethnologie

Česká národopisná společnost, Praha, ročník XXXVI (78), 2019,
číslo 1, 1–137.

Чешко етнографско друштво (*Česká národopisná společnost*) са седиштем у Прагу, које располаже великом мрежом сарадника (институција и појединаца) широм Чешке Републике, има више од једног века своје гласило: *Národopisný věstník* („Етнографски весник“). Овај часопис, као и часопис *Český lid* („Чешки народ“), основан 1891. године, два су најстарија часописа етнографског/етнолошког карактера у Чешкој Републици и уједно спадају у најстарије научне часописе у тој земљи. Први од два планирана броја за 2019. годину часописа *Národopisný věstník* нуди богат и за етнологе веома занимљив садржај, који ћемо овде приказати. То је уједно и прилика да се осврнемо на околности настанка и укупан историјат овог часописа, преко којег се прелама и читава историја етнографије (па и етнологије) као посебне научне дисциплине на подручју данашње Чешке Републике.

Последња деценија 19. века у Аустроугарској монархији била је обележена оснивањем етнографских друштава, као и етнографских музеја (Беч, Будимпешта, Лавов, Праг), што је допринело успостављању етнографије (чешки: *národopis*) као нове научне дисциплине. Те активности у чешким земљама (Бохемија, Моравска, Чешка Шлезивија) биле су повезане са чешким свенародним покретом, који је посредно подржавао чешке државно-правне захтеве централној аустријској власти. У таквим околностима настала је идеја о организовању знамените Чешкословенске етнографске изложбе (*Národopisná výstava československá*), која је одржана четири године касније (1895) у Прагу. Иницијатор ове идеје био је Франтишек Адолф Шуберт (František Adolf Šubert, 1849–1915), биши новинар и политичар, теоретичар театра и тадашњи управник Народног позоришта (*Národní divadlo*) у Прагу. Идеја је изложена у априлу 1891. године на првом скупу „пријатеља чешке етнографије“ у Прагу. Уједно је закључено да је неопходно основати општечешко етнографско друштво, које би било главни организатор и носилац припреме Чешкословенске етнографске изложбе. Други скуп „пријатеља чешке етнографије“ у августу исте године конкретизовао је задатке у том правцу, а припрема оснивачког акта Друштва поверена је тада младом и агилном археологу (касније и познатом етнологу) Лубору Нидерлеу (Lubor Niederle, 1865–1944). На основу поднетих докумената, надлежно министарство у Бечу одобрило је оснивање Чешкословенског етнографског друштва (*Národopisná společnost československá*) почетком новембра 1891. године, те се ова година узима као почетна година у историјату Друштва. Стога је Чешко етнографско друштво објавило у Прагу 2011. године опсежну студију поводом 120 година свога

постојања: Vít Smrčka, *Dějiny psané národopisem. Věnováno 120. výročí založení Národopisné společnosti československé* („Историја писана етнографском. Посвећено 120. годишњици оснивања Чешкословенског етнографског друштва“).

Формална структура Друштва (органи и неколико секција) конституисана је нешто касније (крајем 1893. и почетком 1894. године), али су челници Друштва све време предано радили на припремању Чешкословенске етнографске изложбе, коју је 1895. године обишло преко два милиона посетилаца. Овој изложби су претходиле регионалне изложбе, које су обухватале и народне свечаности уз приказивање локалне фолклорне традиције. Сакупљен је огроман етнографски материјал, тако да је могла бити реализована (1896) и идеја оснивању Етнографског музеја у Прагу. Уследило је (1897) године и објављивање репрезентативног зборника посвећеног Чешкословенској етнографској изложби под насловом: *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Тај зборник је уједно пружио прву синтезу сазнања о народној (традицијској) култури чешког етникума, а акценат је био на народном градитељству, народним ношњама и обичајима. Идеја да се припреми и објави и *Енциклопедија чешкословенског народа (Encyklopedie československého lidu)*, која је у то време такође била формулисана, није могла бити остварена до избијања Првог светског рата, иако су на разради концепције *Енциклопедије* били ангажовани изразити научни ауторитети: Емануел Коварж (Emanuel Kovář, 1861–1898) и Карел Хотек (Karel Chotek, 1881–1967). У оно време се употребом кованице *československá* („чешкословенска“) желео истаћи словенски карактер Чеха унутар Хабзбуршке монархије, у опозицији са политички доминантним етникумима: германском и мађарском. Тај се термин употребљавао једно време у Чехословачкој чак и у периоду између два светска рата.

Богата музејска збирка која је остала иза Чешкословенске етнографске изложбе отворила је простор за истраживачку и публицистичку делатност у оквиру Чешкословенског етнографског друштва и новооснованог музеја. Тако су првих десетак година постојала два гласила: *Národopisný sborník československý* („Чешкословенски етнографски зборник“) и *Věstník národopisného muzea* („Весник Етнографског музеја“). Ова су се гласила сјединила 1906. године у часопис *Národopisný věstník československý* („Чешкословенски етнографски весник“), те се ова година сматра почетном у историјату садашњег часописа *Národopisný věstník* („Етнографски весник“). Први и дугогодишњи уредник (1906–1931) овако насталог часописа био је проф. Јиржи Поливка (Jiří Polívka), историчар литературе и међународно признати фолклориста, који је обезбедио висок ниво часописа (у поређењу с другим европским етнографским часописима). Часопис је излазио чак и за време Првог светског рата, што није успевало часопису *Český lid*. Међутим, *Národopisný věstník* није излазио за време Другог светског рата.

У периоду после Другог светског рата, *Národopisný věstník* је делио судбину свог издавача. То је било условљено, с једне стране, обновом етнографских катедара на универзитетима у Прагу и Братислави, те оснивањем новог универзитетског семинара у Брну и Института за етнографију и фолклористику при Чехословачкој академији наука; с друге стране било је условљено политичким променама у Чехословачкој тих деценија. Тако се десило да је одлуком Министарства културе *Národopisný věstník* престао да излази 1953. године (појавио се један „закасни“ број 1956. године). Оснивањем нове

струковне организације (1958–1962) при Чехословачкој академији наука, под називом *Společnost československých národopisců* („Друштво чехословачких етнографа“), био је сужен простор за деловање старог етнографског друштва, иза чега су се назирали не само политички већ и међугенерациски анимозитети. Ипак, почетком 1963. године дошло је до уједињења старог и новог етнографског друштва, али под називом млађега друштва (*Společnost československých národopisců*). Тако је у периоду 1966–1974. године часопис поново излазио, и то под називом *Národopisný věstník československý* („Чешкословачки етнографски весник“). После једне деценије (1984), часопис је још једном обновљен и од тада излази у континуитету.

Политичке промене у Чехословачкој 1989. године, а затим и настанак две посебне републике (Чешке и Словачке), означили су и нову етапу у животу издавача часописа. Друштво се вратило својим изворним принципима и отворило се и за непрофесионалне посленике на пољу етнографског рада, чиме је стекло широку базу на територији целе Чешке Републике. У складу са важећом државном легислативом, Друштво је регистровано и данас делује на целој територији Чешке Републике као струковно и научно удружење грађана под називом (од 2002. године) *Česká národopisná společnost* („Чешко етнографско друштво“), а учлањено је у Савет научних друштава Чешке Републике при Академији наука Чешке Републике у Прагу. Његов основни циљ је да помаже развој етнологије у Чешкој Републици, реализацију њених задатака и пропагирање учинака ове научне дисциплине у свим срединама, а сарађује и са одговарајућим иностраним организацијама. Друштво спроводи анкету међу својим члановима о најизразитијим достигнућима у области етнологије у претходној години на територији Чешке Републике, те на основу гласања чланова додељује награду, која се уручује у оквиру познатог Међународног фолклорног фестивала у месту Стражњице (Strážnice), на југоистоку земље.

Часопис Друштва излази од 1993. године под садашњим називом: *Národopisný věstník* („Етнографски весник“). Током последње две деценије уредници су били: 2000. године (јубиларни годишњак) Мирослав Валка (Miroslav Válka); 2001–2002. Јиржина Веселска (Jiřina Veselská) и Мирослав Валка; 2003. Мирослав Валка; 2004–2017. Данијел Драпала (Daniel Drápala); од 2018. године поново Мирослав Валка. Чланови Савета Редакције били су истакнути етнологи из Чешке Републике и иностранства (међу њима и Зорица Дивац и Милош Рашић из Београда).

Редакцији и Савету Редакције пошло је за руком да часопис профилишу као простор за сумирање и сучељавање резултата рада различитих генерација истраживача и посленика на пољу чешке етнологије, и то из разних средина и институција у земљи, а у оквиру широке скале методолошких приступа. Често доноси прилоге сарадника из иностранства, нарочито из Словачке, а има и прилога из Србије (Драгана Радојичић, Зорица Дивац, Милош Луковић). Преглед библиографије часописа до 2008. године даје студија Јиржине Веселске (Jiřina Veselská), *Bibliografie Národopisného věstníku a dalších periodik Národopisné společnosti*; vydává: Česká národopisná společnost, Praha 2008. О историјату часописа подробне податке пружају – поред наведене студије (2011) Вита Сморчке о Чешком етнографском друштву – такође радови: Vít Smrčka, *Vznik a vývoj Národopisného věstníku československého do roku 1945*, *Národopisný věstník*, XXIII

(65), 2006, 5–13; Miroslav Válka: *Národopisný věstník československý jako tisková platforma Národopisné společnosti československé a nástupnických organizací*, Český lid, C (100), 2013, 107–120.

Národopisný věstník je евидентиран у међународним базама: SCOPUS, ERIH PLUS (*European Reference Index for the Humanities*), AIO (*The Anthropological Index Online of the Royal – Anthropological Institute*), CEJSH (*Central European Journal of Social Sciences and Humanities*). Текстови се објављују у часопису на чешком, словачком и другим словенским језицима, као и на светским језицима, а садржај броја има и енглеску верзију. Часопис излази два пута годишње (у јуну и децембру) и има стандардизовану структуру: студије и материјали, укључујући и иностране (сви се прилози рецензирају); прилози чланова Чешког етнолошког друштва – дописника Часописа; написи о личностима (*in memoriam*, јубилеји истакнутих чланова); прикази (књига, изложби, конференција); вести од значаја за Друштво.

Овакву структуру има и број часописа *Národopisný věstník* који овде приказујемо. Главни одељак под називом „Студије“ садржи пет прилога:

1) Рудолф Шрадек ([Rudolf Šrámek], Катедра чешког језика и литературе Педагошког факултета Масариковог универзитета, Брно): „Насељавање подручја између река Олшаве, Мораве и Бечве и његов одраз у тамошњој топонимији“ (стр. 5–42).

2) Роман Малах ([Roman Malach], Музеј региона Босковицко): „О почецима интересовања за народно градитељство у региону Босковицко. Напомене уз стогодишњицу смрти Франтишека Липке (стр. 43–50).

3) Ондреј Волчик ([Ondřej Volčík], Институт европске етнологије Филозофског Факултета Масариковог универзитета, Брно): „Арношт Кубеша као представник фолклорног покрета на Валашку (стр. 51–66).

4) Јоана Маурер ([Joanna Mauger], Институт европске етнологије Филозофског Факултета Масариковог универзитета, Брно): „Други живот ‘парженица’. О феномену популарности и универзалног коришћења гајтанске декоративне апликације на традиционалним мушким чакширама из области пољских Карпата“ (стр. 67–82).

5) Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ, Београд): „Етнографија, етнологија у Југославији од 1918. до 1941. године“ (стр. 83–98).

Р. Шрадек је усредсредео пажњу на подручје између река Мораве и њених левих (источних) притока: Бечве и Олшаве. Реч је о подручју на крајњем истоку Моравске (па тиме и целе Чешке Републике), која се граничи са Словачком (државна граница иде гребеном Белих Карпата и Јаворникâ). Већи део овог подручја (осим јужног крајка) припада етнографском региону Валашко (чешки: *Valašsko*), с веома специфичном традицијском културом, која је настала као резултат прожимања староседелачког и новонасељеног (сточарског) становништва током тзв. Колонизације на влашком праву (XVI–XVIII век). Наглашавајући да су процеси насељавања саставни чиниоци укупних промена у социјално-културној и етничкој структури једне шире популације, аутор истиче да проучавање оваквих процеса захтева интердисциплинаран и комплексан приступ. Уважавајући резултате других научних дисциплина о миграционим и другим

карактеристикама подручја којим се бави, Р. Шрамек се определио за ономастичку интерпретацију, али је за предмет истраживања имао само топономастику (а не и антропонимију). Анализира топониме не само према актуелним облицима него и у светлу историјских докумената, те тако указује на њихову генезу. Материјал је изложио помоћу 16 топономастичких карата, које су посвећене појединим топономастичким моделима (на пример: месна имена са суфикима *-anu*, *-ice*, *-ovice* итд.). Посебно тумачи примере лексикалних карпатизама (*газда*, *ватра*, *гајде*, *валах*, *Бескид* и др.), који су ушли у локалну топонимију, а имају везе и с балканским простором. Закључује да су властита имена (па и топоними међу њима) носиоци информација о најразличитијим језичким, културним и економским контактима и прожимањима на неком простору, те их стога ваља пажљиво диференцирати и тумачити.

Р. Малах је истраживач с научним звањем, а професионално је везан за Музеј региона Босковице у Моравској (овај се регион простире северно од Брна и обухвата некадашње административне округе Босковице, Бланско, Јевичко и Куштат). Указао је на почетке интересовања (друга половина 19. века) за народну (традицијску) културу у овом региону (посебно за градитељство), а већи део рада посветио је доприносу који је у том погледу пружио Франтишек Липка (František Lipka, 1863–1917). Реч је о фармацеуту родом из тог краја, који се после неколико година апотекарске праксе на подручју Бохемије повратио у завичајни регион и (уз рад у својој апотеци) посветио се регионалној историји Босковица и његовој кастеологији, кампанологији, епиграфици, археологији и етнографији. Главни импулс за етнографско ангажовање добио је током припрема за Чешкословенску етнографску изложбу у Прагу, када је одржана и припремна регионална изложба у Босковицама (1892). Оставио је мноштво документационих фотографија и цртежа са етнографским мотивима (нарочито о народном градитељству) и један је од оснивача Музеја у Босковицама. Прилог Р. Малаха, посвећен стогодишњици смрти Ф. Липке, пружа пример драгоценог доприноса етнографским истраживањима које могу пружити локални истраживачи (и кад нису професионални етнографи).

Прилог О. Волчика на сличан начин осветљава пример другог ентузијасте на пољу етнографског рада и педагошког стимулисања у том правцу. Средњошколски професор географије и историје Арношт Кубеша (Arnošt Kubeša, 1905–1993) остао је запамћен на подручју региона Валашко као изразити представник фолклорног покрета у међуратном периоду и првим деценијама после Другог светског рата. Радећи у неколико места на Валашку, А. Кубеша је развијао код својих ђака љубав према фолклору (песме, плесови, усмена књижевност) и укупној народној традицији тог региона. Био је организатор више фолклорних кружока младежи, који су активно учествовали у разним пригодним свечаностима и манифестацијама у региону, али су наступали и у иностранству (Југославија, Румунија). Веома се залагао код власти, па и у контактима с оновременим ауторитетима у етнологији (нпр. с Драхомиром Странском), да етнографија буде заступљена у наставним програмима. Објављивао је етнографске радове у локалним гласилима. Својим радом на пропацирању фолклора и неговању народне традиције, уз лични пример ентузијасте на том пољу, педагошки је снажно утицао на младе, од којих ће неки касније постати истакнути етнологичари (Јарослав Штика, Јиржи Лангер). Успомену на А. Кубешу

неговале су генерације његових ђака, а томе служи и посебан фонд у архиву Валашког музеја на отвореном, у граду Рожнов под Радхоштем.

Прилог Ј. Маурер посвећен је феномену савремене популарности и универзалног коришћења једног фолклорног мотива на народној ношњи. Реч је декоративном детаљу на традиционалним мушким сукненим чакширама становника у области пољских Карпата (пољски: *Górale*), који се на пољском назива *parzenice* (на чешком *pařenice*). Уздуж разреза на чакширама с предње стране (дакле: у пару) пришива се апликација од танких вунених гајтана у облику веома декоративних симетричних гранчица или расцветаних пупољака. Форма овог мотива некада је била карактеристична за поједине предеоне целине пољских Карпата које је насељавало сточарско становништво, а сведочила је о вишем социјалном статусу особе која је располагала таквим одевним предметом. Слични мотиви коришћени су и у суседним пограничним карпатским областима у Словачкој и Моравској. Иако је овај декоративни детаљ традиционалне мушке ношње привукао пажњу етнографа већ почетком 20. века, први материјални докази његове употребе потичу тек из друге половине 19. века, и то прво из пограничног подручја Пољске са Словачком („Горња Угарска“) да би се касније мотив проширио на целу област пољских Карпата. У међувремену је постао изразити елемент локалног идентитета. Међутим, данас (у време размаха туризма, потрошачке привреде и масовне културе), овај ликовно веома атрактиван детаљ нашао је своју примену при изради разних предмета: свечане мушке, женске и деље цивилне одеће, прозвода од коже, посуђа, сувенира, графичких приказа, свештеничких одора и слично, а јавља се чак и на модерним теговажама. Тако је некадашњи симбол пољских горштака (*Górale*) почео „други живот“ и постао елемент масовне културе у Пољској, доприносећи уједно и популаризацији фолклорних мотива.

Д. Радојичић је у свом прилогу дала исцрпан преглед историјске вертикале етнографије/етнологије у свим земљама југословенске државе у периоду између два светска рата (1918–1941), с тежњом да „укаже на слојевитост репрезентативних делатника научне прошлости, који су стварали мапу институција, праваца истраживања и дела“ у том периоду. За сваку од појединих југословенских земаља (Србија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина, Македонија, Црна Гора) дала је и напомене које се односе на претходни период, када су се зачињала истраживања (прото)етнографског карактера или се постепено конституисала етнографија (негде и етнологија) као посебна научна дисциплина. Констатовала је да је на целом простору Југославије између Првог и Другог светског рата етнологија почела да гради и своје конститутивне позиције, пре свега преко мреже реорганизованих старих или потпуно нових институција (музеји, универзитетски семинари, фолклорни институт и сл.) и издавањем стручних часописа, уз изразит допринос истакнутих појединаца, као што су Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић, Јован Ердељановић, Станоје Станојевић, Глиша Елезовић, Атанасије Пејатовић, Светозар Томић и други у Србији; Антун Радић, Владимир Ткалчић, Божидар Широла, Милован Гаваци и други у Хрватској; Карл Штрекељ, Јосип Мала, Нико Жупанич, Вилко Новак и други у Словенији; Ђиро Трухелка, Владислав Скарић, Миховил Мандић, Петар Мирковић, Хамдија Крешевљаковић и други у Босни Херцеговини; Тихомир Ђорђевић, Сима Тројановић, Војислав Радовановић, Миленко Филиповић, Бранислав Русић и други у Македонији; Андрија Јовићевић, Петар Шобајић, Радослав Вешовић,

Стеван Дучић, Никола Ђонових, Милисав Лутовац и други у Црној Гори. Д. Радојичић закључује да су у међуратном периоду етнографија и етнологија у Југославији првенствено биле фокусиране на очување руралне традиционалне културе и начина живота, као подлоге народног (не примарно етничког) идентитета. Тако се етнологија као научна дисциплина преваходно сводила на сакупљање грађе о сопственом народу, мада су у то време већ постојале могућности да се етнологија окрену и модерним етнологским и антрополошким методама, какве су већ биле афирмисане у Европи.

Одељак „Материјали“ у овом броју Часописа садржи један прилог који се налази у архиву Чешког етнографског друштва (рукопис је настао 1961. године): Марије Јакши (Marie Jakší): „Дечије игре последњих година XIX века и на почетку XX века у Баворову (округ Стракоњице)“ (стр. 99–107). Ауторка је била дописник Чешког етнографског друштва, а у већ поодмаклом животном веку детаљно је описала девет дечијих игара из свог детињства које су упражњаване у месту Боваров (*Bavorov*), округ Стракоњице (*Strakonice*) у јужном делу Бохемије.

Одељак „Вести о личностима“ (стр. 108–122) садржи два написа *In memoriam* и четири написа посвећена животним јубилејима истакнутих научника и посленика на пољу етнологије. Написи *In memoriam* (с библиографијом) односе се на: 1) етнологкињу Еву Давидову (Eva Davidová, 1932–2018), која се бавила пре свега културом и обичајима Рома у Чешкој Републици и Словачкој; 2) етнографа и музејског радника Карела Павлиштика (Karel Pavlišťik, 1931–2018), који се бавио првенствено истраживањем традиционалне културе завичајног подручја југоисточне Моравске. Редакција Часописа објавила је честитке (с одабраним речима, пуним признања) поводом јубилеја својих истакнутих почасних чланова: Јитке Стањкове (Jitka Staňková), Соње Швецове (Soňa Švecová) и Јиржине Лангхамерове (Jiřina Langhammerová). Такође су објављени пригодни текстове поводом јубилеја Нађе Валашкове (Naďa Valášková), Силве Смутне (Silva Smutná) и Павела Попелке (Pavel Popelka).

У одељку „Прикази књига“ (стр. 123–128) налазе се прикази три зборника радова који су објављени у Чешкој Републици: 1) Marta Botiková, Miroslav Válka (eds.), *Ethnology for the 21st Century. Bases and Prospects*, Brno 2017; 2) Petr Číhal (ed.), *Erotika v lidové kultuře*, Uherské Hradiště 2017; 3) Juraj Podoba, Radek Bryol (eds.), *Cestou napříč obory a krajinami. K životnímu jubileu vědce a muzejníka Jiřího Langra*, Rožnov pod Radhoštěm 2017.

У одељку „Прикази изложби и конференција“ (стр. 129–135) приказане су три тематске изложбе етнологског карактера: у Опави (Чешка Шлезивија) 2018. године, те у Брну и Дачицама (Моравска) 2019. године. Приказана је и научна конференција под називом *Ethics, Religion & Philosophy*, која је одржана у Токију 2019. године.

На крају (стр. 135) објављена је вест да је у новембру 2018. године *Národopisný věstník* уврштен у дата базу SCOPUS, чиме се – како је констатовано – овај часопис „многа више отвара свету“. Иза тога (стр. 137) следи садржај овог броја часописа на енглеском језику.

Милош Луковић

Едиција Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји

Службени гласник – САНУ, приредио Борисав Челиковић.

Топлица и Добрич. Насеља, порекло становништва, обичаји.
Београд 2018, књ. 36, стр. 675;

Јабланица и Пуста Река. Насеља, порекло становништва, обичаји. Београд 2019, књ. 40, стр. 1019.

Едиција *Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји* (саиздаваштво Службеног гласника и Српске академије наука и уметности) основана је 2010. године с првобитном идејом да се поново објаве студије о насељима и пореклу становништва које су – према познатој концепцији Јована Цвијића и његових сарадника Јована Ердџановића, Тихомира Ђорђевића и Веселина Чајкановића – објављиване у *Српском етнографском зборнику*. Накнадно је одлучено да ове студије буду допуњене студијама и прилозима о начину живота и обичајима, јер се, на тај начин, на једном месту добија заокружена слика датог предела. Ипак, студије у едицији *Корени* нису објављиване оним редоследом којим су се sukcesивно појављивале на страницама *Српског етнографског зборника*, већ су груписане тако да свака књига представља једну целину, или се књиге пак надовезују једна на другу, с обзиром на то да њихове материје имају доста сродног или заједничког. Како студијама објављеним у *Српском етнографском зборнику* нису обрађене све предеоно целине у Србији и у другим српским земљама, едиција *Корени* има интенцију да се приближи том циљу, па доноси и монографије, чланке и прилоге из других публикација, с пратећим картама, фотографијама и скицама. Планирано је да цела едиција има укупно око 80 књига, тако да је до сада објављена половина од тог броја. Иначе, едиција је (после објављивања првих 29 књига) представљена 2017. године у Српској академији наука и уметности (видети: „Едиција Корени: српске земље, насеља, порекло становништва и обичаји [фототипско издање радова Јована Цвијића и његових следбеника]“, *Трибина Библиотеке САНУ*, бр. 6, Београд 2018, 25–42), а приказана је и у периодици (видети: Стеван Станковић, „Корени за незаборав. Подухват Службеног гласника и Српске академије наука и уметности“, *Глобус. Часопис за методолошка и дидактичка питања географије*, бр. 41, Београд 2016, 1–42; Горан Бабић, „Приказ едиције *Корени*“, *Гласник Удружења конзерватора Србије*, бр. 42, Београд 2018, 251–254).

У оквиру едиције *Корени* објављене су у размаку од годину дана књ. 36, посвећена Топлици и Добричу и књ. 40 посвећена Јабланици и Пустој Реци, с тим што се и књ. 37–39. такође односе на предеоно целине у сливу Јужне Мораве (Пољаница и Клисура, Грделица, Доња Власина, Врањско Поморавље). Топлица, Добрич, Пуста Река и Јабланица представљају предеоно и историјске целине које су не само међусобно суседне него и по многим карактеристикама сличне и комплементарне. Пре свега, у моменту ослобођења од турске власти 1878. године била су то (услед ратних миграција) веома депопулизована подручја, а припала су истој административној јединици – Топличком округу (једном од четири

формирана округа у ондашњим новоослобођеним пределима Кнежевине Србије). Наредних деценија, све до избијања Балканских ратова 1912. године, територија Топличког округа (с малобројним насељима српских староседелаца) мења свој демографски лик насељавањем српског становништва с разних страна: из околних или удаљених крајева Кнежевине, из области које су остале под турском или аустругарском влашћу, из Црне Горе и др. Био је то веома слојевит процес, који у мањој или већој мери осветљавају студије објављене у књигама 36. и 40. едиције *Корени*, а њихова се материја преплиће (што је – како је већ наглашено – у складу с концепцијом целе едиције), па обе књиге ваља овде приказати истовремено.

Избор радова у обема књигама праћен је опсежним поговорима приређивача целе едиције историчара Борисава Челиковића, који је детаљно изложио историјат истраживања како Топлице и Добрича тако Јабланице и Пусте Реке и навео прецизне библиографске податке о свим радовима који су настали у оквиру тих истраживања. Б. Челиковић је истакао чињеницу да све четири предеоне целине нису биле обухваћене Цвијићевим пројектом истраживања насеља и порекла становништва. Тај недостатак надокнађују тек делимично студије објављене у књигама 36. и 40. едиције, а те студије углавном нису антропогеографског већ историјског, демографског и етнографског карактера. Штавише, студије потичу из друге половине XX века (с изузетком прилога Тихомира Ђорђевића из 1896. године), што значи да су настале знатно касније од демографског уобличавања наведених крајева (у периоду 1878–1912. године). У поговорима ових књига приређивач је констатовао да се на подручју Топлице и Добрича налази 288 насељених места, од којих 40 припада општини Блаце, 30 општини Житорађа, 90 општини Куршумлија и 27 општини Меровина, а да се на подручју Јабланице и Пусте Реке налази 137 насељених места, од којих 36 припада општини Бојник, 39 општини Лебане, 12 граду Лесковцу, 44 општини Медвеђа и 6 општини Прокупље. Цитирао је податке за свако насеље у наведеним општинама из пописа становништва у периоду од 1948. до 2011. године. Детаљно је навео литературу која се на било који начин бави појединим насељеним местима. Поговори су обухватили и кратке животне и радне биографије (с библиографијом) свих аутора студија објављених у књигама 36. и 40. едиције *Корени*.

Књига *Топлица и Добрич* има укупно 675 страна и обухвата 15 студија (од којих је 14 у фототипском издању) и поговор приређивача издања:

- Тихомир Р. Ђорђевић, „Поред Топлице. Путописне белешке“ (стр. 7–97), првобитно објављено у: *Браство*, књ. VII, Београд 1896, 14–103;
- Радослав Љ. Павловић, „Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877–1878. године“ (стр. 99–152), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САН*, књ. IV–VI, Београд 1957, 53–104;
- Радослав Љ. Павловић, „Жалица, Сеоце, Штава, Мрче, Луково и Требиње“ (стр. 153–160), из заоставштине (рукописа) Р. Љ. Павловића, Архив САНУ, Београд, Е-476 (није фототипско издање), првобитно објављено у: *Копачник – антропогеографска испитивања*, приредио С. Симоновић, Брус 2012, 266–274;
- Видосава Николић-Стојанчевић, „Топлица. Етнички процеси и традиционална култура“ (стр. 161–357), првобитно објављено као посебно

издање Етнографског института САНУ, књ. 28, Београд 1985 (преузете стр. 1–199, са две карте у прилогу);

- Вујадин Рудић, „Становништво Топлице“ (стр. 359–443), првобитно објављено као посебно издање Етнографског института САНУ, књ. 17, Београд 1978. (преузете стр. 1–81, 191–193, са две карте у прилогу);
- Вујадин Рудић, „Становништво Прокупља“ (стр. 445–474), првобитно објављено као посебно издање Етнографског института САНУ, књ. 37, Београд 1992. (преузете стр. 1–8, 27–46, 109–110);
- Мита Костић, „Исељавање Црногораца у Србију 1889. године“ (стр. 475–490), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. II–III, Београд 1957, 99–113;
- Илија Радуловић, „Црногорци у Топлици“ (стр. 491–502), првобитно објављено у: *Гласник цетињских музеја*, књ. I, Цетиње 1968, 133–143;
- Миленко А. Марковић, „Војвођани у Добричу“ (стр. 503–523), првобитно објављено у: *Зборник Матице српске*, серија друштвене науке, бр. 8. Нови Сад 1954, 67–86;
- Даринка Зечевић, „Александрово – ‘банаћанско село’ у Добричу“ (стр. 525–551), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. IV–VI, Београд 1957, 203–223, са два плана и осам фотографија у прилогу;
- Даринка Зечевић, *Блаце. Антропологеографска испитивања* (стр. 553–576), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. I/1–2, Београд 1957, 91–104, са три скице и 16 фотографија;
- Косовка Ристић, „Проблеми становништва горњег тока Бањске реке“ (стр. 577–592), првобитно објављено у: *Zbornik radova*, sv. XVIII, Geografski zavod, Prirodno-matematički fakultet, Beograd 1971, 201–214;
- Вујадин Рудић, „Демографске карактеристике становништва Велике Плана код Прокупља“ (стр. 593–596), првобитно објављено у: *Зборник радова*, св. XXIX–XXX, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд 1983. (преузете стр. 109–110);
- Вујадин Рудић, *Становништва Барбатовца* из 1979. године (стр. 597–601), првобитно објављено у: *Зборник радова*, св. XXVI, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд 1979. (преузете стр. 59–61);
- Вујадин Рудић, „Демографске карактеристике становништва Раче“ (стр. 603–608), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. 11, Београд 1981, 101–104;
- Борисав Челиковић (поговор), „Топлица и Добрич“ (стр. 609–675).

Путописне белешке Тихомира Ђорђевића настале су у раној фази његовог стваралаштва, када је, као ревизор основних школа, пропутовао 1895. године Добричем и Топлицом (није доспео у Косаницу, која се сматра саставном делом Топлице), а зашао је и у оближње делове Пусте Реке. Белешке садрже оштроумна запажања о староседелачком и новонасељеном становништву и о знаменитостима крајева кроз које је Т. Ђорђевић прошао, а о њима се у оно време мало знало у

Србији. Док се преостали радови у овој књизи баве углавном насељавањем и структуром становништва Топлице и околних крајева после ослобођења од турске власти 1878. године, прва студија Радослава Павловића подробно расправља о сеобама Срба и Арбанаса током ратова 1876. и 1877–1878. године. Указано је и на порекло многих српских и арбанашких родова у топличким насељима. Павловићев мањи рад посвећен је антропогеографским испитивањима топличких поткопаоничких села: Жалица, Сеоце, Штава, Мрче, Луково и Требиње.

У оквиру програма антропогеографских и етнолошких истраживања Етнографског института САНУ (1957–1977) посебно је обрађена Топлица као специфична област, која је – како је наглашено – „карактеристична пре свега по томе што се на њеном простору одражавају и преламају сви главни, основни етнички процеси и сложени етнолошки проблеми који су током новије историје [...] захватили целокупно подручје југоисточне и источне Србије“. Као резултат ових истраживања (која су имала и тимски карактер) настале су опсежне монографије Вујадина Рудића, географа и универзитетског наставника, а потом Видосаве Николић-Стојанчевић, етнолога и научног саветника Етнографског института САНУ. Опсежним теренским истраживањима Рудић је (као добар познавалац терена Топлице, где је и службовао неколико година) обухватио становништво на подручју целе Топлице (без Добрича), укључујући и Косаницу и орајке Пусте Реке који административно припадају општини Прокупље. Идентификовао је различите миграционе струје у насељавању ових крајева (али није бележио породичне славе досељеника). На сличан начин, Рудић је мањим радовима посебно обрадио становништво села Барбатовца у околини Блаца и града Прокупља, као и демографске карактеристике села Велике Плана код Прокупља и Раче у Косаници. У својој монографији В. Николић-Стојанчевић је посебно поглавље посветила проблематици колонизације на подручју Топлице и суседних крајева после 1878. године. Притом је користила не само објављене изворе и правно-политичке студије већ је, у знатној мери, и сама идентификовала и интерпретирала одговарајуће архивске документе и податке из пописа становништва у Србији од 1885, 1890, 1895. и 1900. године. Детаљније је осветлила планско распоређивање досељеника из разних миграционих струја на подручју Топличког округа после доношења Закона о насељавању из 1880. године.

Мањи рад Косовке Ристић, географа и универзитетског наставника, разјашњава порекло становништва горњег тока Бањске реке, десне притоке Топлице. Посебно су обрађена села: Трмка, Дабиновац, Вукојевац и Тачевац. У свом раду о антропогеографским испитивањима Блаца, Даринка Зечевић је више пажње посветила положају, развоју, урбаним и привредним карактеристикама самог насеља, а укратко је приказала порекло становништва Блаца, где је по ослобођењу од турске власти била доминантна копаоничка миграциона струја. Два рада посебно се баве досељавањем из Црне Горе на подручје Топлице. За осветљавање највећег миграционог таласа из Црне Горе 1889. године, историчар Мита Костић користио је документе из државних архива на Цетињу и у Београду, уз документе из Државног архива у Бечу (које је раније подробно интерпретирао, у својим радовима из 1933. и 1940. године). Географ и средњошколски наставник Илија Радуловић дуго је радио у Прокупљу и добро је упознао терен Топлице. На терену је истраживао распоред, порекло и локална миграциона кретања

црногорских насељеника у Топлици, а обухватио је и села у Косаници, као и неколико села у Добричу и Пустој Реци. Наведени рад И. Радуловића није обиман, али је богат подацима о конкретним породицама црногорских насељеника у периоду од ослобођења од турске власти до Балканских ратова. Досељеницима из војвођанских крајева на подручје Добрича такође су посвећена два рада. Миленко А. Марковић обрадио је два села: Александрово и Божурну, користећи у знатној мери и архивске податке и објављене изворе. Даринка Зечевић је изложила резултате тимских антропогеографских испитивања Александра у оквиру делатности Етнографског института САН 1949. и 1951. године.

Књига *Јабланица и Пуста Река* има 1019 страна и обухвата 13 студија (две су у фототипском издању) и поговор приређивача књиге:

- Милош Д. Луковић: „Миграције из Црне Горе у јужну Србију (Топлички и Брањски округ) у раздобљу 1878–1912. године“ (стр. 7–144), првобитно објављено у: *Десети конгрес историчара Југославије. Зборник радова саопштених од 15. до 17. јануара 1998. године у Београду*, уредници Миомир Дашић и Петар Пијановић, Београд 1998, 207–221; за ово објављивање аутор је првобитни текст студије допунио и иновирао на основу ранијих истраживања, а дао је и преглед извора и литературе који су у међувремену објављени, тако да је овде објављена студија знатно обимнија од првобитног текста;
- Добросав Ж. Туровић: „Горња Јабланица кроз историју“ (стр. 145–122), првобитно објављено у: *Горња Јабланица кроз историју*, Београд 2002. (преузете стр. 47–51, 55–60, 66–68, 86–91, 98–99, 107–125, 127–153, 158–171, 173–180);
- Милорад Васовић: „Насељавање Горње Јабланице“ (стр. 213–228), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. II, Лесковац 1962, 43–51;
- Милорад Васовић: „О једној шиптарској оази у Горњој Јабланици“ (стр. 229–238), првобитно објављено у: *Зборник радова*, св. V, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд 1958, 87–94;
- Милош Д. Луковић: „Ономастика села Гајтана у Горњој Јабланици“ (стр. 239–303), првобитно објављено у: *Ономатолошки прилози*, књ. IV, Београд 1983, 389–449, са две карте у прилогу (фототипско издање);
- Милош Д. Луковић: „Курбан на врху Петрове горе у јужној Србији“ (стр. 305–326), првобитно објављено у: *Крвна жртва. Трансформација једног ритуала*, уредник Биљана Сикимић, Балканолошки институт САНУ, Београд 2008, 37–56 (фототипско издање);
- Јован В. Јовановић: „Доња Јабланица. Етнографска и социолошка истраживања“ (стр. 327–462), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. XXI, Лесковац 1981, 165–189; *Лесковачки зборник*, књ. XXII, Лесковац 1982, 311–366;
- Драгутин М. Ђорђевић: „Грађа о насељима (Горње Трњане, Горње Синковце, Доње Синковце)“ (стр. 463–480), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. XX, Лесковац 1980, 223–232;

- Милорад Васовић: „Један пример млађег досељавања и прилагођавања Куча у Лесковачкој котлини“ (стр. 481–495), првобитно објављено у: *Гласник Српског географског друштва*, св. XXXVI, бр. 2, Београд 1956, 1–14;
- Сребрица Кнежевић: „Лебане – прилог проучавању варошица у Србији“ (стр. 497–528), првобитно објављено у: *Огледи. Зборник радова*, Београд 1953, 125–151;
- Јован В. Јовановић: „Пуста Река. Антропогеографска и социолошка истраживања“ (стр. 529–931), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. XV – додатак, Лесковац, 1975, стр. 1–138; *Лесковачки зборник*, књ. XVII – додатак, Лесковац 1977, 1–116.
- Милорад Васовић: „Неколико података о инверсним миграцијама у Србији“ (стр. 933–941), првобитно објављено у: *Зборник Матице српске*, серија природних наука, 7, Нови Сад 1954, 74–79;
- Вујадин Рудић: „Порекло становништва Житног Потока“ (стр. 943–947), првобитно објављено у: *Зборник радова*, св. XIX, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд 1972, 117–119;
- Александар Дероко: „Кућа у Јабланици и Пустој Реци“ (стр. 949–974), првобитно објављено у: *Зборник Етнографског института САН*, књ. 1, Београд 1950, 309–315 + 20 табли са 30 слика;
- Борисав Челиковић: „Поговор: Истраживања Јабланице и Пусте Реке“ (стр. 975–119).

Опсежна студија Милоша Д. Луковића о многољудним миграцијама из Црне Горе у периоду 1878–1912. године односи се не све четири предеоне целине (Јабланица, Пуста Река, Топлица, Добрич) које су првобитно обједињене границама новоформираног Топличког округа (1890. године Јабланички срез, који је обухватао Јабланицу и Пусту Реку, пребачен је у састав Врањског округа). У студији је указано на историјске претпоставке миграција у јужну Србију не само из Црне Горе него и из других крајева. На основу архивских података и законских решења подробно је анализиран однос власти према свим досељеницима и пребезима с турске територије: осветљено је пре свега пружање помоћи у заснивању нових домаћинстава, а у вези с тим, и решавање сложеног аграрног питања. Подацима из архива како у Србији тако и у Црној Гори, с мноштвом имена досељеника, поткрепљен је приказ више таласа досељавања из Црне Горе. Дат је и опсежан преглед досадашњих истраживања ових миграција, с додатним коментарима.

Горњој Јабланици (планинској предеоној целини у горњем току реке Јабланице, која је у целини била депопулизована током рата 1877–1878. године) посвећене су студије три добра познаваоца овог подручја (који и сами одатле потичу): Добросава Ж. Туровића, историчара и публицисте из Лесковца, Милорада Васовића, географа и универзитетског наставника из Београда, и Милоша Д. Луковића, балканолога из Београда. Своја дугогодишња истраживања прошлости Горње Јабланице Д. Туровић је синтетизовао је у опсежној монографији *Горња Јабланица кроз историју*, која је имала специфичан пут припреме и објављивања у оквиру делатности Завичајног удружења „Горња

Јабланица“ из Београда. Из те монографије издвојени су за објављивање у овој књизи одељци који се односе на помене горњојабланичких насеља у средњовековним и турским изворима, али су у знатно већој мери заступљени одељци везани за период од ослобођења од турске власти до Балканских ратова. Посебно је обрађено досељавање новог српског становништва из предратних и новоослобођених предела Србије, затим с турске територије и из Црне Горе, чиме је на овом депопулизованом подручју настао – како је наглашено – „особен српски етнички мозаик“. М. Васовић је изложио резултате својих теренских истраживања проблематике насељавања целе Горње Јабланице (које је он квалификовао као „претходне“), и то по селима, где је за информаторе имао углавном припаднике друге генерације насељеника, са још свежим предањима о досељавању и породичном пореклу. Приложио је и веома прегледну карту с географским распоредом досељеног становништва на подручју Горње Јабланице. Теренским истраживањем обухватио је арбанашку оазу у Горњој Јабланици (села: Капит, Дедић, Грбавце, Лапаштица, Дукат, Свирце и Тупале), о чему је објавио посебан рад. М. Луковић је на основу теренских истраживања ономастички обрадио село Гајтан, најпространије у Горњој Јабланици: разјаснио је све топониме у селу (преко 800) и идентификовао све породице: укупно 51 (порекло, породична слава, број домаћинстава, имена и др.). У оквиру својих проучавања живота и обичаја становништва Јабланице, Сребрица Кнежевић, етнолог и универзитетски наставник из Београда, истражила је постанак и порекло становништва варошице Лебане, на „вратима“ Горње Јабланице. Утврдила је да се варошица развила из првобитног села Јаруга поред саме Јабланице, али је насеље доживело нагли развитак и привредни успон тек после ослобођења од турске власти, кад постаје и седиште Јабланичког среза. У том периоду, поред стариначких родова, следи прилив новог становништва из околине и разних удаљених крајева, међу којима је било и занатлија и трговаца из урбаних средишта југоисточне Србије, па чак и влашких номадских Саракачана („Ашани“) и дошљака из Јањине.

Доњој Јабланици (предеоној целини у доњем току реке Јабланице, која чини сегмент Лесковачке котлине) посвећене су такође три студије теренских истраживача и добрих познавалаца овог подручја: Јована В. Јовановића, правника и публицисте из Лесковца, Драгутина М. Ђорђевића, свештеника из Лесковца, и Милорада Васовића. Ј. Јовановић је у опсежној студији изложио детаљне резултате својих етногеографских и социолошких испитивања насеља у Доњој Јабланици. Утврдио је да 25 од укупно 28 села представљају стара насеља, где су доминантни родови старинаца (насељени пре XIX века), а постоје само три нова села (Миланово, Петровац и Церница/Карађорђевац), чије је становништво досељено из других крајева после ослобођења од турске власти. Ј. Јовановић је разјаснио порекло свих родова у доњојабланичким селима, али није наводио њихове славе. Д. Ђорђевић је у мањем раду посебно обрадио три доњојабланичка села (Горње Трњане, Горње Синковце, Доње Синковце), која су најближа Лесковцу. М. Васовић је у мањем раду осветлио укоренивање досељеника из племенске области Куча, с почетка XX века, у новоформираном селу Петровцу.

На исти начин као и Доњу Јабланицу, Јован Ј. Јовановић је истражио и Пусту Реку, а резултате је саопштио у опсежној студији. Утврдио је да је, за разлику од Доње Јабланице, ослобођењем од турске власти знатан део старих села у Пустој Реци остао без житеља услед ратних миграција Арбанаса. Та села (углавном у

западним, припланинским деловима Пусте Реке) попуњавају досељеници с разних страна, понајвише из предела југоисточне Србије и Косовског Поморавља, а мањим делом из Црне Горе, Херцеговине, Баната и Срема. Образовано је и неколико потпуно нових села (Косанчић, Обилић, Дубрава, Зоровац, Савинац). Стариначких родова било је у селима у средишњим и источним деловима Пусте Реке, али су им се после ослобођења од турске власти придружили и бројни досељеници. Ј. Јовановић није бележио породичне славе ни у Пустој Реци. М. Васовић је у раду „о инверсном миграцијама у Србији“ заправо разјаснио настанак села Косанчића, коме су печат дали прво досељеници из Баната и Срема, а потом и из југоисточне Србије. В. Рудић је пажњу посветио Житном Поток, у коме је и сам неко време радио. У овом пусторечком припланинском селу (које данас административно припада општини Прокупље, а некада је било седиште сеоске општине унутар Јабланичког среза) В. Рудић је идентификовао порекло родова насељених после ослобођења од турске власти, који потичу из југоисточне Србије (Црна Трава и Брод). М. Луковић је описао обичај приношења крвне жртве („курбан“) на врху Петрове Горе (огранак планине Радан) и указао на његово порекло: тај обичај негују мештани пусторечког планинског села Слишана, досељеници с Власине. На основу својих теренских истраживања академик Александар Дероко, архитекта и универзитетски наставник, изложио је своја запажања о типовима кућа за становање и економских зграда у Јабланици и Пустој Реци у време (1947. године) када је традиционално народно градитељство било још витално у овим крајевима. Ова студија пропраћена је низом фотографија и скица (табли).

Милош Луковић

Професија етнолог. Радост Иванова

Софија: Фабер 2018, 180 стр.

Поједини периоди дисциплинарних прошлости знају бити одређени или препознати и по конкретним особама, научницима који дају ванредан лични печат истраживачким токовима у датом времену, а неки међу њима постају и део канона научне дисциплине, некад у националним оквирима, а каткада и шире. Такав је случај и у етнологији (антропологији): од половине 19. века па све до данас, и у социјалној односно културној антропологији, и у етнологијама континенталне Европе, издвајали су се појединци који су представљали научне међаше у појединим временским периодима, и који остављају посебно видљив професионални траг. Слободно се може рећи да је једна од таквих личности и Радост Иванова, позната бугарска етнолошкиња, чија је целокупна научна активност врло препознатљива у научним круговима у њеној земљи и шире, а посебно крајем 20. и почетком 21. века.

Др Радост Иванова је етнолошкиња, професор етнологије и фолклористике, и дугогодишња сарадница Етнографског института са музејом, те Института за

фолклор Бугарске академије наука у Софији (садашњи Институт за етнологију и фолклористику с Етнографским музејом БАН – Институт за етнологија и фолклористика с Етнографски музеј – БАН). Ова водећа научноистраживачка установа из области етнологије у Бугарској била је матична установа Радост Иванове до њеног пензионисања 2008. године. Бавећи се професионално етнологијом више од четрдесет година, Иванова је истраживала многобројне аспекте традицијске и савремене културе, попут ритуала и обредног фолклора (посебно свадбени ритуал), бугарске и уопште јужнословенске митологије, културе свакодневице и политичке антропологије, културе града и др. Поред богатог истраживачког рада, Радост је у својој матичној установи била и главни уредник часописа „Бугарска етнологија“ („Българска етнологија“) и годишњака „Ethnologia Bulgarica“. Одједи њеног научног рада прешли су бугарске границе, што је случај и са Србијом, у којој је проф. Иванова од почетка деведесетих година прошлога века остварила посебно интензивне професионалне контакте. Радост Иванове је постала позната и ван етноантрополошке научне заједнице у Србији објављивањем њене књиге „Збогом диносаури, добродошли крокодили“ у култној едицији Библиотека XX век. Ова је монографија једно од најпроминентнијих издања на нашем језику која обрађују и до данас пропулзивно тематско поље антрополошког бављења транзицијом и постсоцијализмом. Имајући све ово у виду, није било изненађење када је Радост Иванове 2002. године постала и добитница престижне Хердерове награде у Бечу. Поједине делове овог богатог професионалног пута приказује и монографија објављена прошле године у главном граду Бугарске, и то из пера саме Радост Иванове.

Књига „Професија етнолог“ (Професия етнолог) изашла је 2018. године у Софији, у издању Фабера, и опсеже 180 страница. Монографија објављена на бугарском језику сегментирана је у петнаест поглавља, која хронолошки покривају научноистраживачки пут Радост Иванове. Упутно је на овоме месту навести поднасловуе у овој књизи (преводи на српски језик): „Увод“, „На почетку“, „Потом: корак напред, два корака назад (Лењин 1904)“, „Секција: један нераздвојан разред...“, „Утабаном стазом: СССР 1976.“, „Неочекивана прилика: САД 1978.“, „Дневник етнолога“, „Књига о свадби“, „Вијетнам – бол и надахнуће“, „У служби Народа/Партије“, „Полагано – у ритму танга“, „Диносаури, крокодили и понека омања врста“, „Са Србијом у срцу“, „Од ‘Хошана’ до ‘Разапните га/њу’“, „...И на крају“. Већ наслови поглавља наречене књиге делимично откривају њен садржај, који покрива епизоде из професионалног живота ауторке, како активности у научним установама у којима је радила, тако и током академске сарадње и стручних боравака у страним земљама. Књига хронолошки препричава професионални, али и лични развој саме ауторке, и то готово без икакве задршке – Иванове о себи и својем професионалном окружењу пише директно и без увијања, без улепшавања ствари или прећуткивања имена појединаца (било оних који су јој драги, било оних који јој пак и нису). „Професија етнолог“ представља неку врсту, назовимо је, „професионалне аутоетнографије“, са обиљем личних „фуснога“ и нескривеним и искреним личним погледом на властити професионални пут и људе и појаве који су је на том путу пратили. Угао писања је заиста врло особан, са преовлађујућим есејистичким стилем, и књига у бити има мемоарски карактер и представља врсту лично-професионалног животописа. Ову личну нит књиге потцртавају и бројне приложене фотографије из ауторкине архиве, као и одломци из дневника, личних

и теренских, те делови преписки Р. Иванове. Ова књига се на тренутке чита и као некакав аутобиографски роман о етнологу, са живим детаљима не само из професионалног, већ и из личног живота, појединостима из односа са другима, колегама и сл. Иванова у многим епизодама и ситуацијама описаним у овој књизи почесто казује о суодносу лично-професионално, који се често минимизира или игнорише у професионалним (ауто)биографијама. Из перспективе сећања, ауторка говори и о друштвено-политичким околностима бављења етнологијом, и у периоду социјализма (како се у Бугарској колоквијално каже „при соц-а“), и за трајања транзиције (буг: *преход*), такође не скривајући међуоднос професионалног, личног и политичког, и преплитање оваквих околности у сфери науке. У том смислу, можда је посебно интересантно релативно кратко сведочанство о ангажману у „Националној комисији за социјалистичке празнике и ритуале“, која је покушала да продукује нове и савремене, *ad hoc* обреде и празновања у НР Бугарској, дакако, и уз помоћ етнолога (поглавље „У служби Народа/Партије“ / “На ползу Роду/Партии“).

Поглавље књиге које би овом приликом ипак требало посебно издвојити јесте „Са Србијом у срцу“ (Със Сърбия в срцето). У њему Иванова детаљно казује о својим контактима и сарадњи са колегама из Србије, од саме иницијације непосредних контаката с почетка деведесетих година па до недавног доба. Овде посебно апострофира блиске контакте које је успоставила са Мирјаном Прошић Дворнић, Николом Пантелићем, Љубинком Раденковићем, Сретеном Петровићем и Иваном Чоловићем, који ће бити и уредник њене већ помињане књиге објављене на српском језику у издању Библиотеке ХХ век. Такође се детаљно осврће на тесну сарадњу са Етнографским институтом САНУ, коју су са проф. Ивановом и, уопште, бугарским колегама, дуги низ година првенствено водиле Драгана Радојичић и Зорица Дивац. И сама Радост Иванова наводи да се у једном периоду „осећала у Етнографском институту у Београду као на свом другом радном месту“. Овај деценијски етнолошки „мост“ између Београда и Софије резултирао је низом успешних билатералних, бугарско–српских научних скупова и објављених научних резултата у српској и бугарској научној периодици и засебним тематским зборницима и другим издањима. Иванова, која је у знатној мери заслужна за ове успехе, извештава о овоме у својој књизи. Ауторка однос са београдским колегама описује као „постојану сарадњу и пријатељство“, и не либи се да повремено посебно истакне персонални испред професионалног односа, приватно и другарско изнад стриктно академског и искључиво стручног, а то је умногоме и одраз саме личности ауторке књиге „Професија етнолог“. На неки начин, читава је ова књига специфичан документ, а могло би се рећи и „упутство“ за бављење професијом етнолога, за коју је људски, отворен и емпатичан однос према свим „другима“ (колегама, испитаницима, заједницама, новим и страним земљама и окружењима) упутан, а рекло би се, и пожељан. Најновија књига Радост Иванове подсећа нас да сарадња међу научницима не подразумева само успостављање ексклузивно професионалних односа и производњу нових знања и конкретних резултата, већ и колегијални и другарски однос који, макар у етнологији/антропологији, може произвести додатну вредност и у академском смислу.

Књига „Професија етнолог“ даје приказ не само професионалног, а делимично и личног пута једног етнолога, односно етнолошкиње, већ, посредно, и путању

развоја једне европске етнологије у распону од око педесет година, у доба до данас незапамћених друштвених, политичких и културних трансформација на нашем континенту. Ова књига је и одличан подсетник на плодну и континуирану сарадњу између етнолога/антрополога из Бугарске и Србије, коју је у одлучујућој мери иницирала управо Радост Иванова – и хвала јој и на овом подсетнику и на досадашњој сарадњи. Да је овај билатерални канал научне комуникације након више од два десетлећа трајања и даље отворен и продуктиван, сведоче и три научна рада колега из Бугарске објављених управо у трећој свесци Гласника Етнографског института САНУ за 2019. годину. „Професија етнолог“ занимљива је и корисна рекапитулација и аутобиографски преглед професионалног живота признате бугарске етнологкиње, и препоручује се за читање колегама етнологима и антрополозима, посебно онима са којима је ауторка сарађивала, а њих је, чему је сведочанство и ова књига, било доиста много. Идуће године Радост слави и округли животни јубилеј, који ће засигурно бити пригодно обележен у Софији, а који јој ми који се у Београду бавимо професијом етнолога, колегијално и пријатељски унапред честитамо.

Срђан Радовић

Хроника

Chronicles

Саветовање „Други и ми сами: култура као агенс друштвених промена“

Универзитет уметности, Београд, 8. мај 2019. године

Саветовање о могућностима и донетима уметничког и стваралачког рада са мигрантима у Србији одржано је 8. маја 2019. године у Свечаној сали Ректората Универзитета уметности у Београду. На саветовању су представљени резултати истраживачког пројекта „Други и ми сами“, који је спровео Универзитет Источног Лондона, у партнерству са Факултетом драмских уметности, Универзитетом уметности и невладином организацијом „Група 484“, уз подршку Британске агенције за развој. Др Маја Кораћ, редовна професорка Универзитета Источног Лондона и др Милена Драгићевић Шешић, директорка Института за позориште, филм, радио и телевизију и редовна професорка Факултета драмских уметности, руководиле су истраживачким пројектом и модерирале овај скуп.

Истраживачи на пројекту „Други и ми сами“ били су студенти академских докторских студија са студијских програма „Менаџмент културе и медија“ и „Теорија драмских уметности, медија и културе“ у оквиру Факултета драмских уметности у Београду, као и студенти интердисциплинарних докторских академских студија „Теорија уметности и медија“ Универзитета уметности у Београду. Докторанди су на скупу представили своје интерпретације уметничких пројеката и радионица, које је „Група 484“ спроводила у центрима за азил у Боговађи, Бањи Ковиљачи и Сјеници. Значај уметничких пракси у раду са тражиоцима азила испитиван је на основу разговора са уметницима и сарадницима „Групе 484“, али и анализе материјала насталих на уметничким радионицама и изложбама.

Уводну реч одржали су др Маја Кораћ, др Милена Драгићевић Шешић и Синиша Воларевић, програмски координатор „Групе 484“. Скуп је био подељен на четири блока, у оквиру којих су докторанди представили своја истраживања: „Уметничке праксе, партиципација и утицаји“, „Наративи сећања и архивирања стварности: документаризам и ангажман“, „Праксе које (не) мењају друштво“ и „Род, образовање и вршњачке групе – подршка у очувању идентитета у миграцији“. У првом блоку, Соња Јанков презентовала је своје истраживање о уметничкој пракси као средству комуникације. Јелена Кнежевић и Нинослав Спасић говорили су о донетима позоришне уметности и драмских радионица, са фокусом на рад „Дах театра“, позоришне трупе која користи иновативне и

динамичне методе ангажоване уметности и повремено организује радионице са мигрантима у сарадњи са „Групом 484“.

У другом блоку, Марија Велинов говорила је о улози фотографије у формирању доминантних наратива и о важности ангажоване фотографије у деконструкцији доминантних наратива о Другом. На примеру изложбе „Заједнички именилац“, показано је како се партиципативни уметнички приступ користи у раду са мигрантима. Такође, представљена је публикација „Моја последња ноћ у кампу Шарија“ коју је фотограф Лука Кнежевић Стрика израдио у сарадњи са Зиреком Мисто Каидијем, тражиоцем азила из Ирака и припадником јазидске верске мањине. Ива Лековић истраживала је изложбени наратив „Групе 484“ и категоризовала га у постколонијални наратив, који служи деконструкцији оријенталистичких и европоцентричних представа о Другом. Трећи блок био је посвећен музејским и градским културним политикама. Маријана Цветковић анализирала је изложбу „Граница је затворена“, коју је „Група 484“ 2015. године организовала у Музеју афричке уметности у Београду, уз напомену да та изложба представља усамљен пример у домаћим музејским политикама.

У четвртном блоку, Ивана Вранеш анализирала је уметничке радионице за децу у центру за азил Боговађа. Истраживање Барбаре Симовић било је посвећено укључивању деце миграната у образовни систем Србије и подршци коју том процесу пружа „Група 484“. Татјана Николић је представила своје истраживање о раду са женама избеглицама. Креативне радионице „Софра арт“, у оквиру којих жене изражавају свој културни идентитет помоћу текстила, показале су се посебно успешнима, а осмислиле су их и спровеле Снежана Скоко и Ивана Богићевић Леко. Закључну реч одржали су доц. др Нина Михаљинац и Милан Ђорђевић, докторанд са Факултета драмских уметности.

Саветовању су присуствовали представници институција и музеја, новинари, уметници, активисти, практичари, едукатори, истраживачи и студенти. Општи закључци скупа били су да је потребно да људе који потичу из других култура посматрамо као равноправне, да би требало да тежимо деконструкцији есенцијалистичких представа о Другом, као и да уметнички приступи нуде могућност партиципативног и хоризонталног, наспрот вертикалног приступа. Скуп „Други и ми сами: култура као агенс друштвених промена“ представља пример сарадње научника, практичара, уметника и других актера, у циљу стварања нових приступа питању миграција.

Теодора Јовановић

Рецензенти научних радова у Гласнику Етнографског института САНУ LXVII за 2019. годину

Др Љубинко Раденковић, дописни члан САНУ, Балканолошки институт САНУ, Београд

Проф. др Драгана Антонијевић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Данијела Гавриловић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Љиљана Гавриловић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд

Проф. др Рајна Драгићевић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Драгољуб Б. Ђорђевић, редовни професор, Машински факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Јелена Ђорђевић, редовни професор, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Проф. др Дубравка Ђурић, редовни професор, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Проф. др Бојан Жикић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Слађана Јаћимовић, редовни професор, Учитељски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Сенка Ковач, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Жолт Лазар, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Елена Марушиакова, редовни професор, Одсек за историју – Универзитет Сент Ендрјус (Велика Британија)

Проф. др Ема Миљковић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Асим Мујкић, редовни професор, Факултет политичких наука Универзитета у Сарајеву

Др Александра Павићевић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Биљана Сикимић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ, Београд

Проф. др Игор Штикс, редовни професор, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Проф. др Штефан Шутај, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета Павла Јозефа Шафарика, Кошице

Др Пиотр Бајда, ванредни професор, Институт за политичке науке Универзитета кардинала Стефана Вишинског, Варшава

Проф. др Милош Бешић, ванредни професор, Факултет политичких наука
Универзитета у Београду

Др Станоје Бојанин, виши научни сарадник, Византолошки институт САНУ,
Београд

Проф. др Марија Брујић, ванредни професор, Одељење за етнологију и
антропологију - Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Гордана Горуновић, ванредни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Вера Гудац Додић, виши научни сарадник, Институт за новију историју
Србије, Београд

Др Јадранка Ђорђевић Црнобрња, виши научни сарадник, Етнографски институт
САНУ, Београд

Др Валентина Живковић, виши научни сарадник, Балканолошки институт САНУ,
Београд

Др Норберт Кмећ, виши научни сарадник, Институт за политичке науке Словачке
академије наука, Братислава

Проф. др Маја Кораћ-Сандерсон, предавач, Катедра за друштвене науке,
Универзитет Источног Лондона

Др Мирослава Лукић Крстановић, виши научни сарадник, Етнографски институт
САНУ, Београд

Др Марија Мандић, виши научни сарадник, Балканолошки институт САНУ,
Београд

Проф. др Дуња Њаради, ванредни професор, Факултет музичке уметности
Универзитета уметности, Београд

Проф. др Марко Пишев, ванредни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Младена Прелић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд

Др Маријана Хамершак, виши научни сарадник, Институт за етнологију и
фолклористику, Загреб

Др Давид Хениг, ванредни професор, Универзитет у Утрехту

Др Петко Христов, ванредни професор, Институт за етнологију и фолклористику
са Етнографским музејом – Бугарска академија наука, Софија

Проф. др Тадеуш Чекалски, ванредни професор, Институт за историју Јагелонског
универзитета, Краков

Проф. др Горан Штркаљ, ванредни професор, Универзитет Macquarie, Сиднеј
(Аустралија)

Др Станислава Бараћ, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност,
Београд

Др Ана Бирешев, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Озрен Бити, научни сарадник, Институт за етнологију и фолклористику,
Загреб

Др Бојана Богдановић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

- Др Чарна Брковић, доцент, Георг Аугуст Универзитет у Гетингену
- Др Иван Ђорђевић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Соња Жакула, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Зорица Ивановић, доцент, Одељење за етнологију и антропологију –
Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Марио Катић, доцент, Одјел за етнологију и антропологију Свеучилишта у
Задру
- Др Катерина Кралова, доцент, Катедра за руске и европске студије - Факултет
друштвених наука Карловог Универзитета, Праг
- Др Никола Крстовић, доцент, Семинар и центар за музеологију и херитологију –
Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Лукаш Левкович, доцент, Факултет политичких наука, Универзитет Марија
Кири-Скловска, Лублин; Институт Центалне Европе, Лублин.
- Др Катарина Лончаревић, доцент, Факултет политичких наука Универзитета у
Београду
- Др Моника Миросављевић, доцент, Одељење за археологију – Филозофски
факултет Универзитета у Београду
- Др Ива Плеше, научни сарадник, Институт за етнологију и фолклористику, Загреб
- Др Драгана Радисављевић-Ћипаризовић, научни сарадник, Филозофски факултет
Универзитета у Београду
- Др Младен Стајић, доцент, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски
факултет Универзитета у Београду
- Др Милеса Стефановић Бановић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд
- Др Марта Стојић Митровић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд
- Др Весна Трифуновић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Аднан Џафић, доцент, Факултет политичких наука Универзитета у Сарајеву
- Др Мирослав Павловић, асистент, Филозофски факултет Универзитета у Новом
Саду
- Др Јана Поспишилова, Етнолошки институт Акадмеије наука Чешке Републике,
Одељење у Брну
- Др Иван Рајковић, истраживач сарадник, Институт за социјалну антропологију
Макс Планк, Хале
- Др Арманда Хиса, истраживач, Центар за историјска и антрополошка
истраживања, Тирана
- Др Ендру Хоцис, истраживач, Лајбниц институт за истраживање Источне и
Југоисточне Европе, Регенсбург
- Петер Ваташчин, МА, истраживач сарадник, Форум – Институт за истраживање
мањина – Центар за етнологију, Комарно

Reviewers of scientific papers in the Bulletin of the Institute of Ethnography LXVII (2019)

- Ljubinko Radenković, PhD, corresponding member of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade
- Dragana Antonijević, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade
- Dragoljub B. Djordjević, PhD, professor, Faculty of Mechanical Engineering – University of Niš
- Jelena Djordjević, PhD, professor, Faculty of Political Sciences – University of Belgrade
- Dubravka Djurić, PhD, professor, Faculty for Media and Communications – University Singidunum, Belgrade
- Rajna Dragičević, PhD, professor, Faculty of Philology – University of Belgrade
- Danijela Gavrilović, PhD, professor, Faculty of Philosophy – University of Niš
- Ljiljana Gavrilović, PhD, principal research fellow, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
- Sladjana Jaćimović, PhD, professor, Teacher Education Faculty – University of Belgrade
- Senka Kovač, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade
- Žolt Lazar, PhD, professor, Faculty of Philosophy – University of Novi Sad
- Elena Marushiakova, PhD, professor, School of History – University of St Andrews
- Ema Miljković, PhD, professor, Faculty of Philology – University of Belgrade
- Asim Mujkić, PhD, professor, Faculty of Political Sciences – University of Sarajevo
- Aleksandra Pavićević, PhD, principal research fellow, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
- Biljana Sikimić, PhD, principal research fellow, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade
- Igor Štiks, PhD, professor, Faculty for Media and Communications – University Singidunum, Belgrade
- Štefan Šutaj, DrSc, professor, Faculty of Arts, Pavol Jozef Šafárik University in Košice
- Bojan Žikić, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade
- Piotr Bajda, PhD, associate professor, Institute for Political Science, Cardinal Stefan Wyszyński University, Warsaw
- Miloš Bešić, PhD, associate professor, Faculty of Political Sciences – University of Belgrade
- Stanoje Bojanin, PhD, senior research associate, Institute for Byzantine Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade
- Marija Brujić, PhD, associate professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Tadeusz Czekalski, PhD, associate professor, Institute of History, Jagiellonian University in Kraków

Jadranka Djordjević Crnobrnja, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Gordana Gorunović, PhD, associate professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Vera Gudac Dodić, PhD, senior research associate, Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

Marijana Hameršak, PhD, senior research associate, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

David Henig, PhD, associate professor, Utrecht University

Petko Hristov, PhD, associate professor, Institute for Ethnology and Folklore with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

Norbert Kmeť, CSc., senior research fellow, Institute of Political Science, Slovak Academy of Sciences, Bratislava

Maja Korać-Sanderson, PhD, reader, Department of Social Sciences, University of East London

Miroslava Lukić Krstanović, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Marija Mandić, PhD, senior research associate, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade

Dunja Njaradi, PhD, associate professor, Faculty of Music – University of Arts in Belgrade

Marko Pišev, PhD, associate professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy - University of Belgrade

Mladena Prelić, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Goran Štrkalj, PhD, associate professor, Macquarie University, Sydney

Valentina Živković, PhD, senior research associate, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade

Stanislava Barać, PhD, research associate, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Ana Birešev, PhD, assistant professor, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Ozren Biti, PhD, research associate, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

Bojana Bogdanović, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Čarna Brković, PhD, assistant professor, Georg August University Goettingen

Ivan Djordjević, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Adnan Džafić, PhD, assistant professor, Faculty of Political Sciences – University of Sarajevo

Zorica Ivanović, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Mario Katić, PhD, assistant professor, Department for Ethnology and Anthropology – University of Zadar

Kateřina Králová, PhD, assistant professor, Department of Russian and East European Studies, Faculty of Social Sciences – Charles University, Prague

Nikola Krstović, PhD, assistant professor, Centre for Museology and Heritology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Łukasz Lewkowicz, PhD, assistant professor, Faculty of Political Science, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin; Institute of Central Europe, Lublin

Katarina Lončarević, PhD, assistant professor, Faculty of Political Sciences – University of Belgrade

Monika Milosavljević, assistant professor, Department for Archeology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Iva Pleše, PhD, research associate, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

Dragana Radisavljević-Ćiparizović, PhD, research associate, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Mladen Stajić, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Milesa Stefanović Banović, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Marta Stojić Mitrović, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Vesna Trifunović, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Sonja Źakula, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Andrew Hodges, PhD, research fellow, Leibniz Institute for East and Southeast European Studies, Regensburg

Armanda Hysa, PhD, researcher, Center for Historical and Anthropological Research, Tirana

Miroslav Pavlović, PhD, assistant, Faculty of Philosophy – University of Novi Sad

Jana Pospíšilova, PhD, Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Department in Brno

Ivan Rajković, PhD, research fellow, Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle

Péter Vataščin, MA, research assistant, Forum Minority Research Institute – Centre for Ethnology, Komárno

Слање рукописа

Приликом подношења рукописа аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није већ објављен, да се не разматра за објављивање код другог издавача или у оквиру неке друге публикације, да је објављивање одобрено од стране свих коаутора, уколико их има, као и, прећутно или експлицитно, од стране надлежних тела у установи у којој је извршено истраживање.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа, као и валидност резултата и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу: sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs

Рок за предају текстова је 31. децембар.

Након пријема, рукописи пролазе кроз прелиминарну проверу у редакцији како би се проверило да ли испуњавају основне критеријуме и стандарде. Поред тога, проверава се да ли су рад или његови делови плагирани.

Аутори ће о пријему рукописа бити обавештени електронском поштом. Само они рукописи који су у складу са датим упутствима биће послати на рецензију. У супротном, рукопис ће, са примедбама и коментарима, бити враћен ауторима.

Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Ауторима ће PDF датотека која садржи њихов прихваћени рад бити послата бесплатно, електронском поштом. Штампана верзија свеске у којој се налази прихваћени рад бесплатно ће бити достављена аутору за кореспонденцију. Електронска верзија рада биће доступна на интернет страници часописа, <http://www.ei.sanu.ac.rs>, и може се користити у складу са условима лиценце *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Упутство за припрему рукописа

Аутори су дужни да се придржавају упутства за припрему радова. Рукописи у којима ова упутства нису поштована биће одбијени без рецензије.

За обраду текста треба користити *Word* програм. Рукописе треба слати у *doc* или *docx* формату. Рукописи се шаљу у А4 формату. Текстовете не треба посебно форматирати, него их спремити у дифолт (*default*) подешавањима које аутори имају на својим рачунарима. Наслови и поднаслови куцају се малим словима. Уз рукопис се предају и сви потребни прилози (илустрације, табеле...) у изворном

формату. Посебно треба дати списак илустрација, потписе испод њих, те име и презиме аутора прилога.

Уколико аутор има потребе да користи писма са специфичним словним знацима, обавезно треба да достави и фонтове које је користио.

У категорији оригиналних и прегледних научних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Врста и обим научних библиографија одређују се у договору са редакцијом и библиотекарима библиотеке Етнографског института САНУ. Редакција задржава право одлуке у погледу флексибилности ових захтева у одређеним случајевима.

Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе свих аутора рукописа, апстракт, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Позиције слика и табела треба обележити у тексту (слике и табеле не треба инкорпорирати у датотеку која садржи рукопис; оне се достављају као посебне датотеке у одговарајућим форматима).

Апстракт, не би требало да буде дужи од 200 речи и требало би да садржи кратак преглед метода и најважније резултате рада, тако да се може користити приликом индексирања у референтним периодичним публикацијама и базама података. У апстракту не треба наводити референце. Апстракт треба доставити на српском и енглеском језику.

Кључне речи (појмови, географске локације, резултати итд.) наводе се у посебном реду иза апстракта. Кључне речи морају бити релевантне за тему и садржај рада. Дobar избор кључних речи предуслов је за исправно индексирање рада у референтним периодичним публикацијама и базама података. Кључне речи навести на српском и енглеском језику, највише пет.

Слике, цртежи и друге илустрације треба да буду доброг квалитета. Графички прилози могу се доставити у електронском облику и то за цртеже обавезно као *Line art* у резолуцији од 600 *dpi*, а фотографије у резолуцији до 300 *dpi*. Ако аутор угради графички прилог у свој *Word* документ, обавезно мора доставити исти тај графички материјал и као посебне документе у формату *tif, pdf ili jpg*.

Молимо вас немојте:

- достављати илустрације оптимизоване за коришћење на екрану (нпр. GIF, BMP, Pict, WPG); оне обично имају ниску резолуцију и мали распон боја;
- достављати илустрације које имају резолуције мање од горенаведених;
- достављати илустрације несразмерно великих димензија у односу на формат рукописа.

Цитирање

Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and*

bibliography и *author-date*. У друштвеним и хуманистичким наукама у нашој средини последњих година се, због рационалности и прегледности, све више користи друга варијанта. Из тог разлога је она изабрана као начин цитирања и у *Гласнику Етнографског института САНУ*. У даљем тексту дати су примери за најчешће коришћене врсте референци. За више примера и детаљнија упутства могуће је консултовати штампано односно *online* издање *The Chicago Manual of Style*. У примерима који се овде дају најпре је наведен начин на који референцу треба наводити у списку литературе на крају текста (Реф), а затим начин навођења у самом тексту рада (Т).

Референце на крају текста треба да буду наведене латиничним писмом. Када су референце у оригиналу ћириличне треба их пребацити на наше латинично писмо, а за транслитерацију са нпр. бугарског, руског и сл. користити стандард *ISO 09*.

Књига

Један аутор

(Реф): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(Т): (Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Два или три аутора

(Реф): Kulišić, Špiro, Petar Petrović & Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU - Interprint.

(Т): (Kulišić, Petrović & Pantelić 1998, 78)

Четири или више аутора

(Реф): Навести све ауторе у списку литературе (Презиме Име, Име Презиме, Име Презиме и Име Презиме).

За цитирање у тексту: навести само првог аутора, а у наставку ставити *и др.* односно *et al.*

(Т): (Anđelka Milić et al. 2004)

Приређивач или уредник монографије (аутор није наведен)

(Реф): Papić, Žarana & Lydia Sklevicky, prir. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(Т): (Papić & Sklevicky 1983, 183-186)

Приређивач или преводилац монографије уз аутора

(Реф): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Prev. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(Т): (Abeles 2001, 322)

Поглавље или део књиге

(Реф): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti.“ U *Antropologija žene*, prir. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(Т): (Rubin 1983, 101)

Поглавље прештампано из другог (примарног) извора

(Реф): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ U *Čovek među ljudima*. Prir. Đurđica

Petrović, 241-255. Beograd: Srpska književna zadruga. Preštampano iz *Radovi Naučnog društva SR BiH, XX* (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Уводник, предговор, поговор

(Реф): Petrović, Đurđica. 1991. Predgovor u *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii-xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix-x)

Електронска књига

За књиге доступне у више формата (штампани, *online*) цитирати онај формат који је коришћен. За књиге које су консултоване *online* навести адресу сајта, као и датум преузимања. Ако нема пагинације, може се навести наслов или број поглавља.

(Реф): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (preuzeto 21. novembra 2011.) Dostupno i u štampanom obliku.

(T): (Trifunović 2009, 43)

Чланак у научном часопису

Чланак у штампаном часопису

(Реф): Miloradović, Sofija. 2009. „Музички жаргон младих (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27-50.

(T): (Miloradović 2009, 31-32)

Чланак доступан *online*

Укључите DOI број уколико постоји. DOI број је стални идентификациони број који када се укуца на адресу <http://dx.doi.org/> води директно до чланка. Ако нема DOI броја наведите само адресу сајта. Наведите датум преузимања.

(Реф): Pospišilova, Jana. 2010. „Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83-90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospišilova 2010, 85)

Чланак у новинама или популарном часопису (штампаном или *online*)

Новински чланак се може навести унутар самог текста, без посебног навођења у списку литературе (нпр. "Као што пише С. Димитријевић у чланку 'Истраживачи на рубу егзистенције', објављеном у *Политици* од 3. јуна 2002..."). Уколико аутор жели да наведе чланак у литератури, то може да уради на следећи начин:

(Реф): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Истраживачи на рубу егзистенције.“ *Politika*, 3. jun.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

Уколико је наведен *online* извор, наводи се адреса сајта:

(Реф): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, 1. novembar. Pristupljeno 21. novembra 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>

(T): (Đorđević 2011)

Ако није потписан аутор, цитира се наслов чланка:

(Реф): „Италијански филм у Кинотеци.“ 2011. *Politika*, 23. новембар. Приступљено 24. новембра 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html> **(Т):** („Италијански филм у Кинотеци.“ 2011)

Приказ књиге

(Реф): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism." Review of *Aleksandar Joksinović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253-256.
(Т): (Erdei 2008, 253-254)

Необјављена магистарска теза и докторска дисертација

(Реф): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ *Doktorska dis.*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
(Т): (Bogdanović 2011, 64)

Рад представљен на научном скупу или конференцији

(Реф): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Rad predstavljen na Međunarodnom naučnom skupu Etnografskog instituta SANU *Kulture i granice*, Vršac, 6 – 8. oktobra.
(Т): (Slavec Gradišnik 2011)

Навођење више извора на истом месту

Ако се наводи више извора на истом месту, раздвајају се тачком и зарезом. Редослед може бити по значају, или хронолошки.
(Т): (Ђорђевић 1997, 129; Прошић-Дворнић 2006, 101-103)

Поновљено навођење из истог извора

Уколико се исти извор у тексту наводи више пута заредом, референца се наводи након сваког цитирања.

(Т): Појам насиља често се узима за појам агресивности, али се аутори не слажу око тога каква је природа њихове везе. (Nedeljković 2011a, 68). Моруће је направити више типологија агресивности (Nedeljković 2011a, 69). Ерих Фром, на пример, у функционалном смислу разликује два типа агесије својствене готово свим животињским врстама: одбрамбену и грабежљиву агесију (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

Навођење веб сајта може да буде само у тексту (Нпр. "Као што је 19. јула 2011. било наведено на сајту Британског музеја..."). Ако је неопходно наводити га у списку литературе, онда треба, с обзиром да се садржина сајтова мења, обавезно навести датум преузимања или датум последњег уређивања сајта (ако постоји). Ти датуми се онда, у недостатку других, узимају као основа за навођење цитата.
(Реф): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ Приступљено 21. новембра.
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx
(Т): (British Museum 2011)

Блог текст и блог коментар

Текстови блогова или коментари на блогове могу да се наводе у тексту („У коментару који се налази на блогу Небојше Миленковића на сајту *Блог Б92* од 18.

новембра 2011, ...“) и обично се не наводе у референтној листи. Ако има потребе да се наводе у референтној листи, у случају коментара, наводи се само блог, а у тексту се помене да је у питању коментар. Датум на који се реферише је датум постављања блога.

(Реф): Milenković, Nebojša. 2011. “Elementarno telo Marine Abramović.” Blog B92, Postavljen 18. novembra. Preuzet 22. novembra.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(Т): (Milenković 2011)

Електронска или текстуална порука

Уобичајено је да се електронске или текстуалне поруке наводе у самом тексту (нпр. „У писаној поруци аутору од 1. октобра 2011. године...“), и оне се само изузетно наводе у списку литературе. Ако је неопходно да се наведу, треба навести име и презиме пошиљаоца, врсту поруке и датум. У скраћеном навођењу у тексту, користи се термин „персонална комуникација“.

(Реф): (Petar Petrović, elektronska poruka autoru, 29. februara 2008).

(Т): (Petar Petrović, pers.kom.)

Комерцијалне базе података

Уколико је неки цитирани текст преузет из комерцијалне базе података, могуће је уз уобичајено навођење библиографске јединице навести назив базе података, као и референтни број текста (уколико постоји).

(Реф): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Manuscript submission

By submitting a manuscript authors warrant that their contribution to the journal is their original work, that it has not been published before, that it is not under consideration for publication elsewhere, and that its publication has been approved by all co-authors, if any, and tacitly or explicitly by the responsible authorities at the institution where the work was carried out.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs.

Manuscripts are pre-evaluated at the Editorial Board in order to check whether they meet the basic publishing requirements and quality standards. They are also screened for plagiarism.

Authors will be notified by email upon receiving their submission. Only those contributions which conform to the following instructions can be accepted for peer-review. Otherwise, the manuscripts shall be returned to the authors with observations, comments and annotations.

Publication and reviewing of papers is free of charge. The authors will receive the PDF file with their published paper by email. The printed version of the journal volume containing author's paper will be sent free of charge to the author (or to the main, corresponding author if the paper is co-authored). The electronic version of the paper can be accessed on the journal's internet pages (www.ei.sanu.ac.rs), and can be used in accordance with the license Creative Commons *Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

Manuscript preparation

Authors must follow the instructions for authors strictly, failing which the manuscripts would be rejected without review.

All papers are to be submitted as word documents. Manuscripts should be sent as .doc or .dox documents. Manuscripts should be sent in A4 format. Text files should not be specifically formatted, the authors are encouraged to use the default formatting provided by their computers. Titles and subtitles are to be typed in lower case. All additional material (photographs, tables...) should be submitted along with the paper in their default

format. A list of illustrations, captions which accompany them and the full names of their authors are to be supplied separately.

In case the author has need of scripts/alphabets which utilize specific glyphs, the fonts which were used must also be supplied.

In the categories of original research paper and scientific review paper the text must not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The type and extent of scientific bibliographies are determined in accordance with the editorial board and the librarians of the library of the Institute of Ethnography of the SASA, respectively. The editorial board retains the right to show flexibility regarding these criteria in certain cases.

The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. Mark the position of figures and tables in the text. Please, do not include tables and figures in the manuscript. They should be submitted as separate files.

Abstract, not exceeding 200 words, should contain a short review of the method and the most important results of work, so that its original text can be used in referential periodicals and databases. Do not include citations in the abstract.

Keywords (concepts, locations, results), max. five, are listed in a separate line at the end of the abstract. Keywords should be relevant to the topic and content of the paper. An accurate list of keywords will ensure correct indexing of the paper in referential periodicals and databases.

Photos, drawings and other illustrations should be of good quality. Additional graphics are to be submitted as follows: drawings in the format of Line art, with a resolution of 600 dpi, and photos with a resolution of 300 dpi. If the author chooses to incorporate graphics into their word document, the same graphics must also be submitted separately as .tif, .pdf, or .jpg files.

Please do not:

- Supply files that are optimized for screen use (e.g., GIF, BMP, PICT, WPG); these typically have a low number of pixels and limited set of colors;
- Supply files that are too low in resolution;
- Submit graphics that are disproportionately large for the content.

Citation

The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA requires the use of the author – date variant.

The following examples illustrate citations using the author-date system. Each example of a reference list entry (Ref) is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text (T). For more details and more examples one can consult the

printed or online edition of *The Chicago Manual of Style*. References in the list should be in Latin script, and if the original references are written in Cyrillic or some other script, it is recommended to use the ISO 09 standard for transliteration.

Book

One author

(Ref): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(T): (Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Two or three authors

(Ref): Kulišić, Špiro, Petar Petrović & Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU - Interprint.

(T): (Kulišić, Petrović & Pantelić 1998, 78)

Four or more authors

(Ref): List all of the authors in the reference list (Last name Name, Name Last name, Name Last name and Name Last name).

In the text, list only the first author, followed by *et al.*

(T): (Anđelka Milić et al. 2004)

Editor, translator, or compiler instead of author

(Ref): Papić, Žarana & Lydia Sklevicky, ed. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(T): (Papić & Sklevicky 1983, 183-186)

Editor, translator, or compiler in addition to author

(Ref): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Transl. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(T): (Abeles 2001, 322)

Chapter or other part of a book

(Ref): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti.“ In *Antropologija žene*, ed. Žarana Papić and Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(T): (Rubin 1983, 101)

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources)

(Ref): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ In *Čovek među ljudima*, edited by Đurđica Petrović, 241-255. Beograd: Srpska književna zadruga. Originally published in *Radovi Naučnog društva SR BiH*, XX (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Preface, foreword, introduction, or similar part of a book

(Ref): Petrović, Đurđica. 1991. Introduction to *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii-xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix-x)

Book published electronically

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL (also include an access date). If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a chapter or other number.

(Ref): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (accessed November 21 2011)

(T): (Trifunović 2009, 43)

Journal article

Article in a print journal

(Ref): Miloradović, Sofija. 2009. „Muzički žargon mladih (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27-50.

(T): (Miloradović 2009, 31-32)

Article in an online journal

Include a DOI (Digital Object Identifier) if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL.

(Ref): Pospišilova, Jana. 2010. „Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83-90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospišilova 2010, 85)

Article in a newspaper or popular magazine (print or online)

Newspaper and magazine articles may be cited in running text, and they are commonly omitted from a reference list (e.g. "As S. Dimitrijević noted in a *Politika* article 'Istraživači na rubu egzistencije', on June 3rd 2002..."). If you want to cite the article in the reference list, you can do that in the following manner:

(Ref): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Istraživači na rubu egzistencije.“ *Politika*, June 3.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

If you consulted the article online, include a URL:

(Ref): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, November 1. Accessed November 21, 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>

(T): (Đorđević 2011)

If no author is identified, begin the citation with the article title:

(Ref): „Italijanski film u Kinoteci.“ 2011. *Politika*, November 23. Accessed November 24, 2011.

<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html>

(T): („Italijanski film u Kinoteci.“ 2011)

Book review

(Ref): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism." Review of the *Aleksandar Joksimović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3): 253-256.

(T): (Erdei 2008, 253-254)

Thesis or dissertation

(Ref): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ PhD diss., Faculty of Philosophy in Belgrade.

(T): (Bogdanović 2011, 64)

Paper presented at a meeting or a conference

(Ref): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Paper presented at the conference *Kulture i granice*, Vršac, October 6 – 8.

(T): (Slavec Gradišnik 2011)

Citing several sources at the same time

When you cite several sources in the same parenthesis use semicolon for separation. The order of references can be either chronological, or by importance.

(T): (Đorđević 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Consecutive citation from the same source

If the same source is cited several times consecutively in the text, the reference is cited after each citation.

(T): Pojam nasilja često se vezuje za pojam agresivnosti, ali se autori ne slažu oko toga kakva je priroda njihove veze (Nedeljković 2011a, 68). Moguće je napraviti više tipologija agresivnosti (Nedeljković 2011a, 69). Erih From, na primer, u funkcionalnom smislu razlikuje dva tipa agresije svojstvene gotovo svim životinjskim vrstama: odbrambenu i grabežljivu agresiju (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

A citation to website content can often be limited to a mention in the text (“As of July 19, 2011, the British Museum listed on its website . . .”). If a more formal citation is desired, it may be styled as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

(Ref): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ Accessed November 21.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx

(T): (British Museum 2011)

Blog entry or comment

Blog entries or comments may be cited in running text (“In a comment posted by Nebojša Milenković on *Blog B92* on November 18 2011 . . .”), and they are commonly omitted from a reference list. If a reference list entry is needed, cite the blog post there but mention comments in the text only. Add the access date before the URL.

(Ref): Milenković, Nebojša. 2011. “Elementarno telo Marine Abramović.” *Blog B92*, Posted November 18. Accessed November 22.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(T): (Milenković 2011)

E-mail or text message

E-mail and text messages may be cited in running text (“In a text message to the author on February 29, 2008 . . .”), and they are rarely listed in a reference list. If it is necessary for them to be included in the reference list, one should state the name of the message’s author, the type of message and its date. In parenthetical citations, the term *personal communication* (or *pers. comm.*) can be used.

(Ref): (John Doe, e-mail message to author, February 29, 2008).

(T): (John Doe, pers.comm.)

Item in a commercial database

For items retrieved from a commercial database, you can add the name of the database and an accession number following the facts of publication.

(Peф): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Политика часописа

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је међународни научни часопис са рецензијом. *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове: оригинални научни рад, прегледни рад, претходно саопштење, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* доступан је у режиму отвореног приступа. Публиковање у *Гласнику Етнографског института САНУ* је бесплатно.

У часопису *Гласник Етнографског института САНУ* објављују се радови из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Гласник Етнографског института САНУ излази квартално. Објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником.

Обавезе уредника

Главни и одговорни уредник часописа *Гласник Етнографског института САНУ* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Уредник се приликом доношења одлуке руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагирање.

Уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези са поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензента непознат другој страни, уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Уредник је дужан да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких или политичких предрасуда

Уредник не сме да користи необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

Обавезе аутора

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у часопису *Гласник Етнографског института САНУ*, рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад и да рад није плагијат. Аутори гарантују и да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да са њима сарађују како би се рад повукао или исправио.

Рецензија

Примљени радови подлежу анонимној рецензији. Циљ рецензије је да уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације са ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. У случају да рад добије једну позитивну и једну негативну рецензију, редакција одређује трећег рецензента. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из штампе. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у вези са облашћу којом се рукопис бави и не смеју бити из исте институције као аутор, нити то смеју бити аутори који су у скорје време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент не сме да буде у сукобу интереса са ауторима или финансијером истраживања. Уколико постоји сукоб интереса, рецензент је дужан да о томе моментално обавести уредника.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензента мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукописи који су послати рецензенту сматрају се поверљивим документима.

У главној фази рецензије, главни уредник шаље поднесени рад двома рецензентима, стручњацима за научну област којом се рад бави. Рецензентски

образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини једног рукописа. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесу рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар радакције *Гласника Етнографског института САНУ*.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензентата. Ако одлуке рецензентата нису исте (прихватити / одбити), главни уредник може да тражи мишљење других рецензентата.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензентата.

Плагијаризам

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у часопису *Гласник Етнографског института САНУ* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада и прекинуће се сарадња са ауторима плагијата.

Повлачење већ објављених радова

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају

подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када мора доћи до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране часописа *Гласник Етнографског института САНУ*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (retracted).

Отворени приступ

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* не наплаћује APC (Article Processing Charge).

Самоархивирање

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле на друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису.

При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми html линка.

Ауторска права

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа право да репродукује и дистрибуира рукопис у штампаном облику, укључујући и штампање на захтев;

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;

- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права* које се налазе на сајту ЕИ САНУ и сајту часописа (<http://www.etno-institut.co.rs>; <http://www.ei.sanu.ac.rs>).

Редакција Часописа
Гласник Етнографског института САНУ

Journal policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is international scientific journal with the review. The *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. The papers submitted can belong to one of the following categories: original research paper, review paper, preliminary communication, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is an Open Access journal. Publication in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is free of charge.

The papers published in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* cover topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities.

Contributions to the journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script.

The Journal is issued three times a year. The Journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors.

Editorial Responsibilities

The editor in chief (chief-editor) is responsible for deciding which articles submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* will be published. The editor is guided by the policies of the journal's Editorial Board and constrained by legal requirements in force regarding libel, copyright infringement and plagiarism.

Editors must hold no conflict of interest with regard to the articles they consider for publication. If an Editor feels that there is likely to be a perception of a conflict of interest in relation to their handling of a submission, the selection of reviewers and all decisions on the paper shall be made by the Editorial Board. Since the identity of the authors and reviewers is mutually unknown, the Editor is obliged to guarantee their anonymity.

Editors shall evaluate manuscripts for their intellectual content free from any racial, gender, sexual, religious, ethnic, or political bias.

Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in an editor's own research without the express written consent of the author.

Authors' responsibilities

Authors warrant that their manuscript is their original work that it has not been published before and is not under consideration for publication elsewhere. The Authors also warrant that the manuscript is not and will not be published elsewhere (after the publication in *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*) in any language without the consent of the copyright holder.

Authors warrant that the rights of third parties will not be violated, and that the publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that all only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

It is the responsibility of each author to ensure that papers submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are written with ethical standards in mind and that they not contain plagiarism. Authors affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published work, it is the author's obligation to promptly notify the journal Editor or publisher and cooperate with the Editor to retract or correct the paper.

Peer review

The submitted papers are subject to a blind peer review process. The purpose of peer review is to assist the editors and Editorial Board in making editorial decisions and through the editorial communications with the author it may also assist the author in improving the paper. All submitted papers undergo a reviewing process by two expert reviewers appointed by the editorial board. In the event of a paper receiving one positive and one negative review, the editorial board appoints a third reviewer. Authors who receive conditionally positive reviews are required to take into account the comments made by the reviewers, or, if they do not wish to do so, they can withdraw their submissions. The author is required to send the amended paper to the Journal within fifteen days after he/she has received the reviews. The reviewer should send the finished review to the Editorial Board within three weeks.

The choice of reviewers is at the editors' and the editorial board's discretion. The reviewers must be knowledgeable about the subject area of the manuscript; they must not be from the authors' own institution and they should not have recent joint publications with any of the authors.

Reviewers must not have conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the funding sources for the research. If such conflicts exist, the reviewers must report them to the Editor without delay.

Any selected referee who feels unqualified to review the research reported in a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editorial board without delay.

Reviews must be conducted objectively. Reviewers should express their views clearly with supporting arguments.

Any manuscripts received for review must be treated as confidential documents.

In the main review phase, the editor sends submitted papers to two experts in the field. The reviewers' evaluation form contains a checklist in order to help referees cover all aspects that can decide the fate of a submission. In the final section of the evaluation form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript; these are sent to authors, without the names of the reviewers. The secretary of the Editorial Board sends the reviewers' evaluation form to reviewers.

All of the reviewers of a paper act independently and they are not aware of each other's identities. If the decisions of the two reviewers are not the same (accept/reject), the editor may assign additional reviewers.

The editorial team shall ensure reasonable quality control for the reviews. With respect to reviewers whose reviews are convincingly questioned by authors, special attention will be paid to ensure that the reviews are objective and high in academic standard. When there is any doubt with regard to the objectivity of the reviews or quality of the review, additional reviewers will be assigned.

Plagiarism

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics. Plagiarism may also involve a violation of copyright law, punishable by legal action.

Plagiarism may constitute the following:

- Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment (for example, using quotation marks);
- Copying equations, figures or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder.

Please note that all submissions are thoroughly checked for plagiarism.

Any paper which shows obvious signs of plagiarism will be automatically rejected.

If an attempt at plagiarism is found in a published paper, the author is required to publish a written apology to the authors of the original paper, and further collaboration with the authors of plagiarized papers will be terminated.

Retraction Policy

Articles that have been published shall remain extant, exact and unaltered as long as it is possible. However, very occasionally, circumstances may arise where an article is published that must later be retracted. The main reason for withdrawal or retraction is to correct the mistake while preserving the integrity of science; it is not to punish the author.

Legal limitations of the publisher, copyright holder or author(s), infringements of professional ethical codes, such as multiple submissions, bogus claims of authorship, plagiarism, fraudulent use of data or the like require retraction of an article. Occasionally a retraction can be used to correct errors in submission or publication.

Standards for dealing with retractions have been developed by a number of library and scholarly bodies, and this practice has been adopted for article retraction by *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*: in the electronic version of the retraction note, a link is made to the original article. In the electronic version of the original article, a link is made to the retraction note where it is clearly stated that the article has been retracted. The original article is retained unchanged; save for a watermark on the PDF indicating on each page that it is “retracted.”

Open Access Policy

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is an Open Access Journal. All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

The journal does not charge APC (Article Processing Charge).

Self-archiving Policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* allows authors to deposit Author's Post-print (accepted version) and Publisher's version/PDF in an institutional repository and non-commercial subject-based repositories, or to publish it on Author's personal website and departmental website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), at any time after publication. Publisher copyright and source must be acknowledged and a link must be made to the article's DOI.

Authors grant to the Publisher the following rights to the manuscript, including any supplemental material, and any parts, extracts or elements thereof:

- the right to reproduce and distribute the Manuscript in printed form, including print-on-demand;
- the right to produce prepublications, reprints, and special editions of the Manuscript;
- the right to translate the Manuscript into other languages;
- the right to reproduce the Manuscript using photomechanical or similar means including, but not limited to photocopy, and the right to distribute these reproductions;
- the right to reproduce and distribute the Manuscript electronically or optically on any and all data carriers or storage media – especially in machine readable/digitalized form on data carriers such as hard drive, CD-Rom, DVD, Blu-ray Disc (BD), Mini-Disk, data tape – and the right to reproduce and distribute the Article via these data carriers;
- the right to store the Manuscript in databases, including online databases, and the right of transmission of the Manuscript in all technical systems and modes;

- the right to make the Manuscript available to the public or to closed user groups on individual demand, for use on monitors or other readers (including e-books), and in printable form for the user, either via the internet, other online services, or via internal or external networks.

Dear authors, please read and fill in *Copyright Statement* and *Copyright Transfer Agreement* which can be downloaded from the website of the Institute of Ethnography SASA and the journal's web pages (<http://www.etno-institut.co.rs>; <http://www.ei.sanu.ac.rs>).

Editorial Board
Bulletin of the Institute of Ethnography SASA

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /

главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS. SR-ID 15882242